Ж. МАМЫТОВ

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИ

Жогорку окуу жайынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралы

Кыргыз ССР
элге билим берүү министрлиги
сунуш кылган

ФРУНЗЕ «МЕКТЕП» 1990

ББК 74.58
М 22

Мамытов Ж.

М 22 Көркөм чыгарманын тили: Жогорку окуу жайынын филол. фак. студенттери үчүн окуу куралы.—Ф.: Мектеп, 1990.—124 б.
ISBN 5-658-00429-2

Кыргыз тил илиминдеги орчундуу жана дың маселелердин бири — көркөм чыгарманын тили. Көөнөргөн сөздөр менен диалектизмдердин, каармандардын энчилүү аттарынын көркөмдүк кудурети жөнүндө баяндаган бул китеп — мына ушундай маанилүү маселеге кошкон салым.

Окуу куралы жогорку окуу жайынын филология факультетинин студенттерине арналат.

В пособии исследуется один из актуальных вопросов киргизского языкознания — язык художественной литературы. Автор на основе конкретного материала рассматривает архаизмы, историзмы, диалектизмы как средства художественного выражения в литературе.

Пособие предназначается для студентов филологических факультетов вузов.

М $\frac{4309000000-133}{М\ 452\ (17)-89}$ 157.90 74.58

ISBN 5-658-00801-8

© «Мектеп» басмасы, 1990-ж.

КИРИШҮҮ

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИ МЕНЕН АДАБИЙ ТИЛДИН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Көркөм чыгарманын жана жеке жазуучунун тилин изилдөө — кыргыз филологиясында алигиче колго алына элек орчундуу маселелердин бири. Бул жагдайда көркөм адабияттын тилине атайын арналган салмактуураак монографиялык изилдөөлөр түгүл илимий мүнөздөгү көлөмдүүрөөк макалалар деле аз. Тигил же бул көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмунун жана сюжеттик-композициялык курулушун талдоого арналган адабият таануу мүнөзүндөгү эмгектерде же көркөм сын мүнөздөгү макалаларда жазуучунун стилине жана тилине байланыштуу сөз болуп калса, адабиятчылар «адабияттын биринчи элементи» (А. М. Горький) болгон тилдин тереңине үңүлүп кирүүнүн ордуна, үстүртөн гана «чыгарманын тили» дегенге «көркөм», «элдик», «элпек», «жеткиликтүү», «түшүнүктүү», «жатык», «шыдыр», «так», «карапайым», «супсак», «чоркок» деген сыяктуу эч нерсени ачып түшүндүрүп бере албаган атрибуттарды, эпитеттерди жамоо менен чектелишет. Тилчи окумуштуулар болсо адабий чыгарманын жандуу көркөм контекстинен сөздөрдү, сөз тизмектерин, сүйлөмдөрдү жулуп алышат да, аны кан-сөлүнөн ажыратып, жалпы тилдик категориялардын, эрежелердин негизинде «анатомиялык» анализ жасап киришет.

Көркөм адабияттын сөздүк составы жөнүндө кеп козгогон бирин-эки чакан макалаларында изилдөөчүлөрдүн бир даары көркөм чыгармага жергиликтүү элдик тилден (говорлор менен диалектилерден) кирип калган айрым элементтерден жаа бою качып, аларды эч кандай далилсиз эле жерий баштаса, экинчи бирөөлөрү диалектизмдердин аны-мунусуна карабай эле пайдалана берүүнү сунуш кылышат. Бул бири-бирине таптакыр карама-каршы, ошондой эле экөө тең натуура тенденциялардын көркөм чыгармачылык практикада да орун алып келе жаткандыгын байкоого болот.

Мындай өксүктөрдүн негизги себеби, биринчиден, көркөм чыгарманын идеялык мазмуну менен аны берүүнүн көркөм каражаттары бири-бирине эриш-аркак болуп, формасы менен мазмуну диалектикалык биримдикте каралбагандыгында, экинчиден, жалпы элдик тилдин системасында көркөм адабияттын тилинин специфи-

калык маңызы ачылбай, «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосунда айкын чек коюлбагандыгында жатат.

Жалпы лингвистикалык адабиятта бул түшүнүктөр эч кандай жаңы деле эмес, бирок али бүгүнкү күнгө чейин толук бир бүтүмгө келип, изилдөөнүн так илимий методу иштелип чыга элек маселелерден. Ошондуктан бул тууралуу академик В. В. Виноградов: «Лингвистикалык жана адабият таануу дисциплиналарынын катарында жазуучунун тили, көркөм адабияттын тили жөнүндөгү илимдин алган ордунун анык эместиги, жазуучунун индивидуалдык тилинин бүтүндөй көркөм адабияттын тилине карата жана жалпы адабий тилдин стилдерине карата катышы жөнүндөгү маселени түшүндүрүүдөгү так эместик, стиль деген сөздү көп түрдүү маанилде колдонуу — ушулардын бардыгы адабий көркөм чыгармага лингвистикалык анализ жасоонун ыкмаларындагы келишпегендикке, туруксуздукка жана адабиятты стилистикалык жактан изилдөөнүн максатын түшүнүүгө таасирин тийгизген жана азыркыга чейин таасирин тийгизип да жатат»[1], —деп белгилеген.

Көркөм чыгарманын тилине байланыштуу башка маселелер жөнүндө сөз козгоодон мурда, кыргыз элинин жалпы улуттук адабий тилинин калыптаныш жана өнүгүш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, «адабий тил» жана «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосундагы карым-катышты жана алардын адабий эмес тилдик каражаттарга карата болгон мамилелерин аныктап алуубуз зарыл.

Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Адабий тил—баарыдан мурда, тигил же бул графикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил. Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тилдин өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхындагы ар кайсы жазуу системаларынан анча-мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Бирок жазуунун болушу адабий тил үчүн негизги шарт болгон менен, анын бирден-бир жеке белгиси да эмес. Кагаз бетине түшүрүлгөн өткөндүн эстеликтеринин же азыр деле «сабатсыз жазылган» жазмалардын бардыгын эле адабий тилдин үлгүсү катары кароого болбойт. Тактап айтканда, революцияга чейинки мезгилдерде эле кыргыз тилинде, негизинен, кол жазма түрүндө калк арасына таралган көбүнчө ыр түрүндөгү чыгармалар (мисалы, Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Молдо Нияз ырчынын, Ысак

---

[1] Виноградов В. В. Общие проблемы изучения художественной литературы в советскую эпоху. Сб. «Славянская филология», т. II, М., 1958, 33-б.

Шайбековдун жана башкалардын ырлары, санаттары, казалдары) жаралган. Лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык белгилери жактан алар ар башка диалект, говорлорго тиешелүү болгон. Мындан тышкары, чагатайлашкан кыргыз тилинде бирин-эки китеп да басылып чыккан жана жекече официалдуу каттар жазылган. Бирок кыргыз тилинин жазмасы революцияга чейин түйүлдүк абалында гана болуп, жазма адабий тил деңгээлине өсүп жете алган эмес. Анткени адамдардын ортосундагы тилдик байланыштын адабий эмес формаларынан адабий тилди айырмалай турган дагы башка бир канча маанилүү сапаттардын болушу керек: лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык жактан белгилүү бир нормага салынгандыгы; бир тилдик коллективдин бардык мүчөлөрүн бирдей тейлөөдө жөндөмдүүлүгү; тилдик катнашуунун бардык чөйрөлөрүндө колдонулуу мүмкүнчүлүгү; анын ар кандай функционалдык стилдерге бөлүнүшү жана сөз чеберлери тарабынан узак убакыттар бою иштетилүү процессинде калыптанышы.

Туруктуу нормага салынган адабий тил ушул тил аркылуу бириккен адамдар коллективинин бардык мүчөлөрүнүн ортосунда кептик[1] катнашуунун жогорку, эң өркүндөтүлгөн формасы катары жашайт. Белгилүү тилдин бардык көрүнүштөрүн өзүнө баш ийдирген атайын эрежелерди бекем сактоо адабий тилдин жалпы улуттук масштабда катнашуунун маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы үчүн өтө зарыл. Демек, жалпыга милдеттүү эрежелерге, биринчи кезекте, орфографиянын жана пунктуациянын закондору менен жөнгө салынып турган адабий тилдин жазма формасы баш иет. Ошондой эле маданияттуу кишилердин оозеки кеби да жалпыга милдеттүү нормалардан четте турбайт. Ал да адабий айтуунун жана сөздөрдү колдонуунун иштелип чыккан эрежелерине туура келет.

Адабий тилден айырмаланып, күнүмдүк тиричиликтеги ээн-эркин сүйлөшүүдө колдонулган «карапайым тил» (просторечие) жана жергиликтүү говорлор, территориялык диалектилер сыяктуу кептик катнашуунун төмөнкү формалары нормага салынбай, стихиялуу түрдө өнүгөт. Аталган «төмөнкү» формалар окумуштуулар атайын иштеп чыккан жана алар тарабынан көзөмөлдөнүп туруучу нормага багынбайт.

Адабий тилдин ар кандай нормалары узак убакыттар бою тилдик каражаттарды кылдаттык менен иргөөнүн натыйжасында жалпы элдик тилдин негизинде сөз устаттары, жазуучулар, маданий жана саясий ишмерлер тарабынан иштелип чыгат. Жалпы элдик тилдин өркүндөтүлгөн, кылдаттык менен иргелген жана жакшыртылган формасы болуу менен бирге адабий тил өзүнүн табигый тамыры болгон элдик оозеки тилден эч качан ажырап калбайт. Ал дайыма көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылыгын азыктандырып

---

[1] *Речь* деген терминдин ордуна *кеп* деген терминди колдондук.

туруучу жандуу булак болуп эсептелет. Адабий тил менен элдик тилдин ортосундагы мына ушундай ажырагыс байланыш жөнүндө А. М. Горький: «Тилдин эл тарабынан түзүлө тургандыгын эске сала кетүү керек. Тилдин адабий жана элдик тилге бөлүнүшү дегенибиз — «чийки» тил жана сөз усталары тарабынан иштелип чыккан тил дегендикке жатат. Муну биринчи болуп эң сонун түшүнгөн киши Пушкин болду. Элдик тил материалдарынан кандайча пайдалануу керек экендигин жана аны кантип иштеп чыгуу керек экендигин да ал биринчи болуп көрсөттү»[1],— деп адилет айткан экен. Демек, адабий тилдин нормасы — узак убакыттар бою элдик тилди кылдат иштеп чыккан сөз чеберлери менен илимпоз-филологдордун талыкпас эмгегинин жемиши. Ошондуктан ал норманы баалабай коюуга, ага карата курулай шарттуулук же формалдуулук катары кароого эч кимдин акысы жок. Адабий норманы кыйшаюусуз сактоо гана улуттук тилди улуттун бардык мүчөлөрүнүн ортосундагы катнашуунун толук баалуу каражаты, ой-пикирди калыптандыруунун жана жүзөгө ашыруунун кубаттуу куралы болушун камсыз кылат.

Кыргыз адабий тили — жаш адабий тил, ал элдик оозеки тилге таянып өсүүдө. Жаш чырпыкты саябалуу дарак кылып өстүргөн сыңары, кыргыз адабий тилинин мындан ары да өркүндөп өсүшү үчүн сөз чеберлери менен илимпоз-филологдор өтө кылдат мамиле кылып, анын грамматикалык түзүлүшүн, лексикалык составын өркүндөтүүгө, анын стилистикалык тармактарынын татаалдашып, орфографиялык жана орфоэпиялык нормаларынын стабилдешүүсүнө дайым кам көрүү керек.

Улуттук адабий тил, ошол тилдик коллективдин бардык мүчөлөрү үчүн жалпы бирдей болуу менен, анын коомдук бардык талаптарын камсыз кылууга тийиш. Ал турмуштун түрдүү кырдаалдарында, адамдардын өндүрүштүк, маданий жана саясий ишмердигинин бардык сфераларында колдонулат. Ал эми тилдик катнашуунун төмөнкү формаларынын колдонулуш чөйрөлөрү чектелүү болот, башкача айтканда, карапайым тил, өзгөчө жергиликтүү говорлор тар чөйрөдөгү адамдардын катнашуу талабын канааттандырууга гана жөндөмдүү. Улуттук адабий тил бүтүндөй улуттун бардык талабын камсыз кылат. Ошондуктан ал өзүнүн лексикалык, фразеологиялык составы боюнча да, фонетикалык, морфологиялык түзүлүшү жактан да ар түркүн, бай келет. Коомдук турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө адамдар өз ара мамилелешип, алдына койгон максаттарына жараша турмуштун түрдүү жактарын өз ичине камтыган таасирдүү тилдик мүмкүнчүлүккө ээ болушу керек. Тилдик катнашуунун ушул сыяктуу көп кырдуулугу жана ошого жараша коомдун көп жактуу, ар түркүн тилдик каражаттар-

[1] Горький М. Жазууну кантип үйрөнгөндүгүм жөнүндө. Макалалар жана памфлеттер, Фрунзе, 1951, 185-б.

ды керектөөсү жалпы улуттук тилдин системасында функциялык стилдердин болушун шарттайт. Демек, жалпы улуттук адабий тилдин бир нече функциялык стилдерге бөлүнүшү — анын эң маанилүү жана мүнөздүү белгилеринин бири.

Жалпы адабий тилдин функциялык стилдери дегенибиз анын нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай турган, белгилүү коомдук максатка жана колдонулуу чөйрөсүнө жараша өз ара бири-биринен таасирдүү сүрөттөө каражаттарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн комплектилери боюнча айырмаланган түрлөрү болот. Алар өздөрүнө тиешелүү сөздүк составы, ошондой эле айрым грамматикалык оттеноктору жана белгилери боюнча да бири-биринен айырмаланышат. Адабий тилдин функциялык стилдери жөнүндө сөз болгон учурда, баарыдан мурда, анын негизги эки түрү: о о з е к и жана ж а з м а формалары эске алынат.

Элдик оозеки сүйлөшүү речинин негизинде калыптанган кыргыз адабий тилинин бул эки түрү лексикалык составы жана грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) түзүлүшү жагынан өз ара бири-бирине жакындыгы менен мүнөздөлөт. Булардын ортосундагы айырмачылык көбүнчө фонетикалык жагына тиешелүү.

Адабий тилдин китептик-жазма түрү өз кезегинде тилдин коомдук функциясына, башкача айтканда, адамдардын ортосундагы тилдик катнашууда кайсы максат менен колдонулуп, кандай кызмат аткаргандыгына жараша дагы атайын стилистикалык түрлөргө же тилдин функциялык стилдерине бөлүнөт.

Кыргыз адабий тилинде бир кыйла калыптанып калган функциялык стилдер катары: официалдуу-административдик, юридикалык ж. у. с. чөйрөлөрдө колдонулуучу **иш кагаздарынын**; мезгилдүү басма сөздөрдө, газеталык же журналдык макалаларда пайдаланылуучу **публицистикалык**; монографияларда, окуу китептери менен окуу куралдарында, илимий макалаларда ж. б. колдонулуучу **илимий стилдерди** көрсөтүүгө болот.

Мындай стилдик түрлөрдүн калыптанышында жана өнүгүшүндө орус адабий тилинин тийгизген таасири өтө чоң. Анткени мамлекеттик маанидеги документтер: закондор, уставдар указдар, буйруктар, өкмөттүк билдирүүлөр, директивалар, жоболор, инструкциялар, токтомдор, келишимдер, эл аралык шартнамалар, ноталар жана башкалар орус тилинде жазылат, андан кыргыз тилине которуп жарыяланат. Жалпы мамлекеттик, партиялык маселелерди көтөргөн публицистикалык чыгармалар, макалалар, кабарлар да көпчүлүк учурларда борбордук басма сөздөрдө жарык көрүп, анан улут тилдеринде жергиликтүү газета, журналдарда басылат. Республикабызда илимий-изилдөө иштери орус жана кыргыз тилдеринде жүргүзүлөт. Математика, физика, химия, биология сыяктуу табигый илимдер боюнча эмгектер жана окуу китептери менен окуу куралдары көбүнчө орусчадан которулуп алынууда.

Жалпы улуттук адабий тилдин байлыгы, анын башка көрсөт-

күчтөрү менен катар тилдик катнаштын ар кандай чөйрөлөрүн бири-биринен чектөөгө жөндөмдүү келген өнүккөн стилистикалык системасынын болушу менен да аныкталат. Эне тилинин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн туура пайдалана билүү — ар бир маданияттуу адам үчүн зарыл болгон эң маанилүү кептик көнүмүш. Тескерисинче, белгилүү кырдаалга ылайыктуу сөздү же сөз тизмегин тандап колдоно албагандык кептин мазмуну менен формасынын бири-бирине шайкеш келбей калышына алып келет. Бул шайкеш келбестик, эгер ал автор тарабынан атайылап күлкү келтирүүчү каражат катары пайдаланылбаган болсо, кандайдыр бир сандырактык катары кабыл алынат.

Адабий тилге тиешелүү стилистикалык каражаттардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн байлыгына жараша бир эле мазмундагы ойду ар түрдүү ыкмалар менен берүүгө болот. Ошондуктан кепте колдонулган тигил же бул сөздү, анын стилистикалык өзгөчөлүгүн эсепке албай туруп, четке кагууга же аны пайдаланууга тыюу салууга болбойт. Тигил сөздү пайдаланса болот, мунусу жарабайт деп тануулай берүү да туура эмес. Өз орду менен колдонулса, тилде бардыгы жакшы. Бул тууралуу А. С. Пушкиндин: «Чыныгы табит баланча сөздү, түкүнчө сөз түрмөгүн жөндөн-жөн эле четке кагып салууда эмес, шайкештикти жана ылайыктуулукту сезе билүүдө»[1]— деген осуятын эсте бекем сактоо керек.

Адабий тилдин функциялык стилдеринин системасында көркөм адабияттын тили же кептин көркөм стили жөнүндөгү маселеге өзүнчө токтолуу керек. Стилистика боюнча адабиятта бул маселеге тиешелүү эки түрдүүчө көз караш бар Окумуштуулардын бир тобу (А. Н. Гвоздев, А. И. Ефимов, Р. А. Будагов, М. В. Панов, М. Н. Кожина, И. Р. Гальперин ж б.) көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функциялык стилдеринин системасына кошсо, В. В. Виноградов, В. Д. Левин баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин башка стилистикалык тармактары менен бир катардагы функциялык стиль деп кароого каршы чыгышат. Биздин оюбузча, кийинки көз караш чындыкка жакын.

Көркөм чыгарманын тилинде жалгыз гана анын өзүнө таандык, адабий тилдин функциялык стилдеринин эч кайсынысында болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн негизи болуп көркөм чыгармадагы тилдин таптакыр өзгөчө функциясы эсептелет. Көркөм чыгармада тил жалаң эле анын жардамы менен сөз устаты өзүнүн чыгармасын жаратчан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алат. Сөз өнөрү катары адабияттын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп тилдин мына ушул эки жактуу функциясы эсептелет. Ошондуктан көркөм

---

[1]Пушкин А С Отрывки из писем, мысли и замечания, 1827, ППС в 6 томах, т. V, М , ГИХЛ. 1950. 37-б.

адабиятта тилдин функциясы адамдардын ортосундагы кадыресе тилдик катнашууда аткарган ролунан түп-тамырынан бери айырмаланат.

Сөздүн көп маанилүүлүгү иш кагаздарында же илимий стилде ойду так түшүндүрүүгө жолтоо кылса, көркөм адабиятта, өзгөчө поэзияда, көп маанилүүлүк сөзсүз керек. Көркөм адабиятта ар бир сөз ойду калыптандыруунун жана аны жүзөгө ашыруунун гана куралы болбостон, эстетикалык маанини туюнтуунун да куралы болуп кызмат аткарат. Демек, көркөм адабиятта пайдаланылган ар бир сөз же тилдин башка элементи эстетикалык функцияга ээ болуу менен, адамдар ортосунда катнаштын кадимки утилитардык, практикалык функцияларынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Сөздүн эстетикалык маанисинде, анын интеллектуалдык мазмунуна караганда, экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат. Ушундан улам көркөм тилде маанилик сыйымдуулук жана көп пландуулук, ошондой эле кептик өзгөчө түстүн болушу келип чыгат. Көркөм чыгарманын тилинин башкы жана ажырагыс сапаты — мына ушунда. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилин талдаган кезде дайыма окуучунун көп пландуу эстетикалык кабыл алуусун аныктай турган эң кеңири контекст жана ар бир жеке сөз негизге алынуу керек. Мында адабий чыгарманын текстинин бузулбастыгы жана бөлүнбөстүгү бекем сакталышы зарыл.

Сөздөр өзүнүн жетесинен эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоголуп, сезилбей да калат. Көркөм адабияттын тилинде болсо сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир көрүнүктүү сөз чеберинин поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы коздугун «жарк эттире» билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүнүлөт. Кептин образдуулугу жөнүндө сөз кылганда көп учурда жазуучу колдонгон тигил же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метафораларды, метонимияларды ж. у. с. гана эске алышат. Бирок кеңири көркөм контекстте алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн же контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн.

Ошентип, көркөм чыгарманын контекстиндеги ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдардын ортосундагы катнашуунун башка функцияларынан айырмалап турат.

Көркөм адабияттын тилин жалпы элдик адабий тилдин функциялык стилдери менен бир катарга коюуга болбой тургандыктын дагы бир себеби — анын стилистикалык мүмкүнчүлүгүнүн сыйым-

дуу жана кеңири экендигинде. Тактап айтканда, көркөм чыгарманын текстине адабий тилдин кадыресе функциялык стилдеринин кайсынысынын болбосун элементтерин киргизүүгө болот. Албетте, көркөм чыгармага жогорку стилдердин элементтерин киргизүү чыгарманын контекстине, сюжеттик-композициялык структурасына жараша көркөмдүк жактан жүйөлүү (мотивировкаланган) болушу зарыл, ал өзүнүн адаттан тыш колдонулушу менен жаңы эстетикалык функцияга ээ болот. Романда же повестте жазуучунун коомдук-саясий көз карашын ачып көрсөткөн публицистикалык чегинүүнүн болушу мүмкүн, бирок бул чегинүү эч качан куру максат катары кабыл алынбайт. Көркөм прозалык чыгарманын текстине анын органикалык составдуу бөлүгү катары илимий, философиялык, тарыхый экскурстардын киргизилиши ыктымал. Бирок мында да көркөм прозада илимий мүнөздөгү чегинүү негизги жана үстөмдүк абалга ээ боло албайт. Романдын же повесттин бүтүн контекстинде алар эстетикалык кызмат аткарып, текстке анча-мынча стилизациялык түс берет. Көп учурда адабий чыгарманын ичине иш-тиктүү документтер да киргизилет. Маселен, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын көркөм текстине Түркстан генерал-губернатору Кауфман менен Кокон ханы Кудаярдын ортосундагы каттар, Түркстандагы саясий согуштук кырдаалдар жөнүндө Фон Кауфмандын Россиянын согуш министрине жазган билдирүүлөрү, отчеттору, Россия менен Кокондун ортосундагы шартнамалар сыяктуу бир нече официалдуу документтер киргизилген. Бирок иштиктүү-официалдуу стилдин элементтери, сөзсүз, көркөм чыгармада стилистикалык жактан кайра иштелип чыгат да, көркөм контекстке киргизилиши жүйөлүү болуп, эстетикалык функцияга ээ болот.

Көркөм адабияттын тили жалпы колдонулуучу «стандарттуу» адабий тилден өзүнүн функциялык кеңдиги жана бардыгын кучагына камтыгандыгы менен гана айырмаланбайт. Алар тилдик туюнтуунун адабий эмес каражаттарына карата болгон мамилелери боюнча да бири-биринен принципиалдуу түрдө айырмаланышат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, нормага салынган адабий тил кептик катнашуунун жогорку формасы катары анын төмөнкү формаларына: карапайым тилге, диалектилерге карама-каршы коюлат. Көркөм адабияттын тили, нормага келтирилген стандарттуу адабий тилдин кандай гана функциялык стилине караганда, кептик катнашуунун мындай төмөнкү формаларына алда канча чыдамдуу келет. Иш кагаздарына, илимий иштерге тиешелүү стилде таптакыр колдонууга болбой турган кептин диалектилик түрмөктөрү, эгер жазуучу тарабынан көркөм мазмун менен шартталган болсо, аны көркөм адабияттын текстине киргизүүгө толук мүмкүн жана жөндүү да болот.

Орус адабиятынын тарыхында көркөм сүрөттөөнүн мындай жандуу булагынан И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, А. М. Горький, Д. Н. Мамин-Сибиряк сыяктуу сөз устаттары зор чеберчилик менен

пайдаланышкан болсо, кийинки мезгилде А. М. Шолохов, В. Белов, В. Солоухин, Б. Можаев, В. Тендряков, В. Астафьев, В. Фоменко, В. Липатов жана башка жазуучулар турмушту реалдуу сүрөттөп көрсөтүү максатында өздөрүнүн чыгармаларына диалектизмдерди киргизишти. Диалектизмдер В. Маяковский менен С. Есениндин поэзиясында да таасирдүү көркөм каражат катары пайдаланылган.

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү колоритти түзүү, турмушту реалдуу сүрөттөө, персонаждардын тилин тиштештирүү жана индивидуалдаштыруу, сүрөттөөнүн объективин этнографиялык жактан сыпаттоо, предметти кыска, так атоо, эмоциялуу-экспрессивдик оттенокторду берүү, образдуулукту күчөтүү жана синонимдик катарларды пайда кылуу сыяктуу стилистикалык максат менен түштүк темасына арналган Т. Касымбековдун «Сынган кылыч», М. Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык», М. Борбугуловдун «Элеттик жигит» романдарында, К. Бобуловдун «Түштүк кызы», Ш. Абдырамановдун «Күлазык», «Дыйкандар», «Тагдыр», «Жарык дүйнө» роман, повесттеринде, М. Гапаровдун повесть, аңгемелеринде диалектизмдер бир кыйла кеңири колдонулат.

Бирок мындай жалпы кабыл алынган адабий нормадан чегинүүлөр сөз устаттарынан чоң чеберчиликти, өтө кылдаттыкты талап кылат. Пушкин осуят кылып кеткен «шайкештик жана ылайыктуулук сезими» жөнүндө өзгөчө ушул жерде эсте бекем тутуу керек. Кичине эле аша чапкандык көркөмдүктү толук бойдон жоюуга алып барышы ыктымал. «Чыныгы көркөм чыгарманын тили жалпы элдик тилдин негизинен бир кыйла алыс чегинип кете албайт, андай болгондо, ал жалпыга түшүнүктүү болбой калат»[1].

«Стандарттуу» адабий тилдин функциялык стилдеринен көркөм адабияттын тили жазуучулар тарабынан башка тилдин лексикалык, фразеологиялык элементтерин колдонушу боюнча да айырмаланат. Маселен, А. Токомбаев «Таң алдында» романында Алымкулдун өлүмүнө байланыштуу «кызайлык» акын Эсенбайдын көңүл айтуусун бүтүндөй казак тилинде берсе, Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романына өз ыгы менен кынаптап өзбек, казак, татар тилдеринен сөз түрмөктөрүн, сүйлөмдөрдү киргизген. У. Абдукаимов «Майдан» романында орус, немец сөздөрүн чеберчилик менен колдонгон. «Ашырбай» аттуу аңгемесинде А. Токомбаев *«Хальт!»*, *«Эгип дих!* (Колго түш!)*»*, *«Рус гут, зер гут!»* (Орус жакшы, абдан жакшы!), *«О, донер веттер, донер веттер!»* (О, каран түн, каран түн!) деген немец сөздөрүн пайдаланган. Акырында көркөм кептин мүнөздүү белгиси катары ошол эле тилдин өткөн доорлоруна тиешелүү болгон архаикалык элементтерди жана автордук стилистикалык неологизмдерди, окказионалдык сөздөрдү да эсептөө керек.

---

[1]Виноградов В. В. О языке художественной литературы, М., 1959, 219-б.

Көркөм адабияттын мүнөздүү белгиси болуу менен автордук неологизмдер, окказионалдык сөздөр жана архаизмдер адабий тилдин иштиктүү жана илимий стилдери үчүн таптакыр жараксыз. Мындай сөздөр анча-мынча публицистикада кездешиши мүмкүн. Анткени жалпы улуттук адабий тилдин башка стилдерине караганда публицистикалык функциялык стиль бир катар белгилери боюнча көркөм адабияттын тилине жакын турат.

Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүгүн, анын стилистикалык жактан «ачыктыгын» тилдик каражаттарды колдонуу жагынан чектелбегендигин эске алуу менен, аны функциялык стилдердин системасына киргизүүгө болбой тургандыгы жөнүндө В. В. Виноградов: «Стиль деген түшүнүктү көркөм адабияттын тилине карата колдонгондо, иштиктүү же канцелярдык стилдерден, ал гана эмес публицистикалык жана илимий стилдерден да башкача мазмунга ээ болот. Улуттук көркөм адабияттын тили китептик-адабий жана элдик-сүйлөө кептердин башка стилдери, типтери же түрлөрү менен таптакыр бирдей эмес. Бирок аларды өзүнчө бир комбинацияларда жана функциялык жактан өзгөрүлгөн түрдө өз ичине алып, аларды пайдаланат»[1],— деп көрсөтөт.

В. Д. Левин да ушул көз караштын негизинде көркөм адабият адабий тилдин функциялык стилдеринен айырмаланып, көркөмдүк жактан жүйөлүү болсо, сүйлөшүү кебинен, тилдин диалект, жаргон, профессионалдык лексика өңдүү адабий эмес элементтеринен да пайдалана ала тургандыгын, азыркы көркөм адабияттын материалы катары бүтүндөй тил, анын маанилүү жана таасирдүү каражаттарынын бүт байлыгы, кеңири тармактарга бөлүнгөн бардык стилистикалык системасы кызмат кыларын жана азыркы адабияттын тилинин көп стилдүүлүгүн белгилеп келип, көркөм адабияттын тили тилдик стилдерден принципиалдуу түрдө айырмаланган көрүнүш экендигин көрсөтөт[2].

В. П. Мурат: «Көркөм чыгармада жалпы элдик тилдин каражаттарын өзгөчө чыгармачылык менен колдонгон учурда жаңы категория — тигил же бул тилдин туюнтуу каражаттарынын системасын изилдөө менен тике байланышкан проблемалардын алкагынан четке чыгып кете турган эстетикалык категория келип чыгат... Көркөм адабияттын стилин (өзгөчө функциялык стиль катары) бөлүүгө мүмкүн эмес, анткени бүтүндөй көркөм адабияттын тилине тиешелүү боло турган эч кандай жалпы тилдик өзгөчөлүк жок»[3] — деп белгилейт.

---

[1] Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики, «Вопросы языкознания», 1955, № 1, 85-б.

[2] Левин В. Д. О месте языка художественной литературы в системе стилей национального языка. В сб.. «Вопросы культуры речи», Вып. I, М., Изд-во АН СССР, 1955. 73, 77, 97-б.

[3] Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. Из-во Москв. ун-та, 1957, 17, 22-б.

Башка окумуштуулар тарабынан да көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функциялык стилдеринин системасына киргизүүгө болбой тургандыгын далилдей турган дагы көп далилдер келтирилүүдө.

Бирок «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктү «адабий тил» деген түшүнүктөн жана анын функциялык стилдеринен айырмалап кароо менен бирге алардын ортосунда органикалык тыгыз байланыштын бар экендигин эч качан унутпообуз керек. Көркөм адабияттын тили — жалпы элдик тилдин ажырагыс бир бөлүгү. Ал адабий тилдин функциялык стилдери менен бирге элдин улуттук тилинин системасына кирет. Ошондой эле адабий тилдин функциялык стилдерин көркөм адабияттын тилинен жасалма түрдө ажыратууга мүмкүн эмес. Адабий тилдин өнүгүшүндө көркөм адабияттын тилинин мааниси өтө зор. Жазуучулар, көркөм сөз устаттары өздөрүнүн чыгармаларында элдик оозеки тилдин жандуу булагынан көркөм сүрөттөөнүн таасирдүү каражаттарын, жаңы ыкмаларын издеп табышып, бара-бара аларды жалпы улуттуу адабий тилге сиңирүү менен, аны тынымсыз байытып турат. Мына ошентип, көркөм адабияттын тилинин тынымсыз өнүгүшү бүтүндөй улуттук адабий тилдин өнүгүшүнө жана байышына кызмат кылат.

Демек, жалпы улуттук адабий тилдин жана анын стилистикалык тармактарынын өсүп-өнүгүшүндө, байышында көркөм сөз чеберлерине зор роль таандык.

I БАП

КӨӨНӨРГӨН СӨЗ — ӨТКӨН ТУРМУШ ЭЛЕСИ

Көөнөргөн лексика жөнүндө жалпы маселелер

Маркстик-материалисттик философия объективдүү чындыктын бардык көрүнүштөрүн дайыма кыймылда, өзгөрүүдө, өсүп-өнүгүүдө карайт. «Адамдардын ортосундагы катнашуунун эң маанилүү каражаты» (В. И. Ленин) болгон тил да объективдүү чындыктын конкреттүү көрүнүшү катары тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болот. Тилдин башка деңгээлдерине караганда адамдардын өндүрүштүк практикасы менен тикеден-тике катышта болгон сөздүк состав өзгөчө өзгөрмөлүү келет. Ал адамдардын өз ара катнашуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр менен толукталып турат. Ошондой эле катнаш жасоо үчүн зарыл болбой калган сөздөр көөнөрүп, колдонуудан чыгып калат.

Тилдин лексикасынан сөздөрдүн жана анын маанилеринин эскирип чыгып калышы — тилдин өнүгүшүндөгү узак убакытты талап кыла турган татаал процесс.

Кээ бир сөздөр тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде активдүү колдонулуп келип, бара-бара пассивдешип, акыры таптакыр элдин эсинен чыгып калышы, же айрым кош сөздөрдүн, кошмок сөздөрдүн, туруктуу сөз тизмектеринин, макал-лакаптардын компоненти катары гана колдонулушу мүмкүн. Маселен, *арык-торук, бала-чака, кир-кок, кыз-кыркын, абысын-ажын, чогуу-чаран, уруш-кериш, сорпо-шилээн, кеп-келеч, жаан-чачын, каргыш-илкиш, төркүнтөз, чала-моңол* деген сыяктуу кош сөздөрдүн экинчи сыңарлары; *кара өзгөй, кара мүртөз, кеч курун, калы килем, өрө кийиз, чар карга, коң карга, ак жуумал, бир жаңсыл, төрт түлүк, көк шилти, жай баракат, орто саар, төш жары, өнө бою* деген кошмок сөздөрдүн тутумундагы *өзгөй, мүртөз, курун, калы, өрө, чар, чоң, жуумал, жаңсыл, түлүк, шилти, баракат, саар, жары, өнө* деген бөлүктөрү; *чайыттай ачык, сай сөөгү сыздоо, бите карын, орой көзү чарай, суй жыгылуу, кырды бычак, жер-жебирине жетүү, керегеси кердеп, азат бою тик турду, сээгү сөпөт болду* деген фразеологизмдердин составындагы *чайыт, сай, бите, чарай, суй, кырды, жебир, азат, сөпөт* деген; *«Ай! дээр ажа жок, кой! дээр кожо жок», «Ар кимдин жери өзүнө мисир», «Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт, жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондур-*

байт», «Кыздын эркеси — бөздүн торкосу» деген макалдардын *ажа, мисир, торсук, бөз, торко* сыяктуу компоненттери азыркы кыргыз тилинде өз бет алдыларынча колдонулбайт. Алардын айрымдарынын маанилерин байыркы эстеликтердин жана тектеш же тектеш эмес башка тилдердин берген маалыматтары боюнча гана аныктоого мүмкүн. Мындай компененттер кыргыз тилинин өнүгүшүнүн өткөн мезгилдеринде кеңири колдонулган да, кийин түрдүү себептер менен биротоло унутулуп, туруктуу комплекстин составында гана сакталып калган.

Башка бир сөздөр тилдин активдүү запасынан чыккан менен, али элдин эсинде сакталып калган. Алар күнүмдүк кепте катышпаса да, тигил же бул кырдаалга жараша элдик оозеки адабиятта, көркөм адабиятта, тарыхый чыгармаларда азыр да колдонула берет.

Сөздөрдүн көөнөрүшү коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү, өндүрүштүн, маданияттын, илимдин, техниканын жана ошого байланыштуу адамдардын ички дүйнөсүнүн, көз карашынын өнүгүшү менен шартталган экстралингвистикалык (тилден сырткары) жана тилдин ички спецификалык закон ченемдүүлүктөрү менен шартталган интралингвистикалык факторлор менен байланышат.

Тилдеги эскирүү дайыма эле бир калыпта, бирдей темп менен түз сызык боюнча кете бербейт. Өзгөчө эски коомдук саясий түзүлүшкө, жашоо-тиричиликке байланыштуу болгон сөздөр коомдук формациялардын алмашышы менен өтө көп санда эскирүүгө дуушар болот. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин кыргыз тилинде эң көп сөздөр эскирип, активдүү сөздүк составдан чыгып калды.

Бирок эскирген, ал гана эмес биротоло жок болуп кеткен сөздөр да азыркы тилде кайра жанданып, жаңыдан түз же өтмө маанилерге ээ болушу, жаңыча стилистикалык мүнөзгө жана колдонулуш чөйрөгө өтүшү мүмкүн. Маселен, эсепчи деген сөз мурда «күндүн чыкканына, батканына жана жылдыздардын абалына жараша аба ырайы тууралуу алдын ала айтуучу адам» деген маанини билгизген. Мисалы: «Эсепчини *жут алат».* (Макал). Азыр бул маанисинде эскирген сөздөрдүн катарына кирет. Бирок ал кийин «счетовод» маанисине ээ болду (КОС, 965-б.). Мисалы: «Эсепчи *эмеспи. Чотун урган сайын Акиясынын тарсылдатып басканы элестеп турат да».* (Т. С.) *«Силер аны жакшылап уюштуруп жумушка чыгаралбай отурасыңар, жолдош счетовод,— деди Жапар* эсепчиге *карап».* (К. Б.)

«Жүргүнчү» деген сөз мурда «кербен менен соода кылган соодагер» маанисинде болгон (КОС, 275-б.). Азыркы күндө «пассажир» деген мааниде колдонулат: «Жүргүнчүлөр *мамык отургучтарда чалкалай терезеден урган июндун жалбыз жыттуу абасынан кенен дем алышат».* (К. О.)

Ошондой эле эски коомдук түзүлүшкө байланыштуу болгон *желдет, кул, мырза* деген сөздөр да азыркы учурда «ырайымсыз, таш бооф, зулум» (КТТС, 201-б.).[1] «бирөөнүн эркинен чыкпаган, бирөөнүн айтканын ээрчиген, өз алдынча, өз эркинче аракети болбогон адам» (КТТС, 358-б.), «берешен, март, жоомарт» (КТТС, 446-б.) деген өтмө маанилеринде колдонулат.

Демек, тилдин лексикасынан тигил же бул сөздүн чыгып калуу себептери, шарттары бардык эле учурда бирдей эмес жана «эскирген» деп аталган сөздөрдүн эскирүү даражасы, алардын азыркы учурда колдонулушу да ар түркүн. Ошондуктан эскирген лексиканы алардын эскирүү себептерине, бүгүнкү күндөгү тилде колдонулуу, мүмкүнчүлүктөрүнө жана стилистикалык функциясына жараша типтерге, түрлөргө бөлүштүрүп кароо зарылчылыгы келип чыгат.

Эскирген сөздөр, алардын түрлөрү, типтери, эскирүү себептери жана даражалары, азыркы адабий тилде колдонулушу сыяктуу маселелер жалпы лексикологиялык, стилистикалык адабияттарда көп эле айтылган. Буларда тилдин активдүү сөздүк составынан тигил же бул себеп менен сүрүлүп чыгуунун натыйжасында эскирүүгө дуушар болгон лексикалык катмар жөнүндө түшүнүк берилгени менен, ушул түшүнүккө байланыштуу «эскирген лексика», «архаизм», «историзм», «хронизм» деген сыяктуу терминдердин колдонулушу жана түшүндүрүлүшү боюнча лингвистикалык адабияттарда али толук бирдиктүү пикирлер жок. Окумуштуулардын бир тобу «архаизм» деген терминди жалпы эле «эскирген сөз» же «эскирген лексика» деген терминдер менен синоним катары карайт. Маселен, Л. А. Булаховский эскирген лексиканын ордуна «архаикалык лексика» же «архаизм» деген терминди пайдаланат да, аларды стилистикалык мүнөзүнө жараша эки категорияга: а) материалдык архаизмдерге, б. а., колдонуудан чыккан жана эски заманга тиешелүү нерселерди, түшүнүктөрдү билдирген сөздөргө жана б) стилистикалык архаизмдерге — эскиликтин оттеногу болбогон башка сөздөргө параллель боло турган синоним сөздөргө бөлүштүрүлөт[2]. Р. А. Будагов да архаизмди жалпы эскирген сөз менен катар коет да, аны эки типке: архаизм-историзмдерге жана стилдик архаизмдерге[3] ажыратат. Ошондой эле О. С. Ахманова, А. Н. Гвоздев, Б. Н. Головин, Б. И. Косовский, А. М. Искоз, А. Ф. Ленкова, Л. Р. Зиндер жана башкалар да эскирген сөз маанисинде «архаизм» деген терминди пайдаланышат. Бирок бардыгы дээрлик архаизмдердин ичинде эки башка мүнөздөгү катмардын бар экендигин белгилешет.

Лингвисттердин экинчи чоң тобу — Е. М. Галкина-Федорук,

---

[1] Мисалдар түшүндүрмө сөздүктүн биринчи басылышы боюнча берилди.
[2] Курс русского литературного языка, т. I, Киев, 1952, 76-б.
[3] Введение в науку о языке, М., 1965, 99 — 104-б.

Н. М. Шанский, Д. Э. Розенталь, А. В. Калинин, Ф. К. Гужва, К. А. Левковская, И. Р. Гальперин, И. В. Арнольд, М. К. Морен, Н. Н. Тетеревникова, Л. И. Баранникова, Г. Г. Мусабаев, А. Махмутов жана башкалар тилдин активдүү лексикасынан биротоло чыккан же чыгып бараткан сөздөрдүн бардыгын жалпысынан «эскирген лексика» деп атоо менен, алардын эскирүү себебине, азыркы тилдин сөздүк составы менен болгон карым-катнашына жана лингвистикалык функциясына карай **историзмдерге** жана **архаизмдерге** бөлүштүрүп карашат.

Кийинки мезгилдерде, историзм менен архаизмдердин ортосундагы аралык көрүнүш катары, азыркы кездеги түшүнүктүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей эскирип калган сөздөрдү — **хронизмдерди** өзүнчө бөлүү тууралуу пикирлер пайда болууда. Мындай пикир биринчи жолу В. Ф. Алтайская тарабынан сунуш кылынган (Переходные явления в лексике русского языка послеоктябрьского периода, РЯШ, 1960, № 5, 14—20-б.). Чынында, тилде бир эле учурда историзмдин да, архаизмдин да белгилерине ээ болгон көрүнүштөр бир топ учурайт. Ошондуктан буларды өз бетинче бөлүп кароо илимий жактан да, методикалык жактан да максатка ылайык келет.

Кыргыз тил илиминде эскирген сөздөр жөнүндө жалпы маалымат мектепке жана жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде, окуу куралдарында берилген. Атап айтсак, азыркы кыргыз тили боюнча жогорку окуу жайларына арналган алгачкы окуу китебинде (авторлору: И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин, 1956) эскирген сөздөр жөнүндөгү маалымат жарым бетке жетпейт. Анда «Тилдеги колдонуудан чыгып бараткан эскирген сөздөр же айрым сүйлөмдөр архаизмдер (эскирген сөздөр) деп аталат» — деген аныктама берилип, эскирген сөз менен архаизм синоним катары түшүндүрүлөт.

С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбековдор жазышкан педагогикалык окуу жайлары үчүн кыргыз тилинин окуу китебинде (1968) да «архаизм» деген термин жалпы эле эскирген сөз менен бирдей мааниде колдонулат. Бирок мында жогоркуга караганда эскирген сөздөр жөнүндө бир кыйла кененирээк токтолуп, алар семантикалык, лексикалык, лексика-фонетикалык жана лексика-морфологиялык архаизмдер деп бир нече түрлөргө бөлүштүрүлөт.

Эскирген сөздөр жана анын түрлөрү жөнүндө бир топ кеңири маалымат ушул китептин автору жазган азыркы кыргыз тилинин лексикология бөлүмү боюнча жогорку окуу жайларына арналган окуу куралында (1971) берилген. Мында эскирген сөздөр историзмдерге жана архаизмдерге бөлүштүрүлөт да, эскирген сөздөрдүн типтеринин ортосундагы негизги айырмачылыктар көрсөтүлөт. Архаизмдер, өз кезегинде, эскирүүнүн натыйжасына карай лексикалык, семантикалык, фонетикалык, морфологиялык архаизмдерге

бөлүштүрүлүп, алардын тилдеги стилистикалык функциялары туурасында сөз козголот.

Т. Ахматов, Ж. Мукамбаевдер түзүшкөн «Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика» (1978) аттуу жогорку окуу жайларынын тил, адабият факультеттеринин студенттерине арналган окуу китебинде да эскирген сөздөр жөнүндөгү материалдар жогоркудай мазмунда жана көлөмдө берилген.

1973-жылдан бери басылып келаткан орто мектептин 9—10-класстары үчүн кыргыз тилинин окуу китебинде (авторлору: Э. Абдулдаев, А. Турсунов) эскирген сөздөр тарыхый сөздөргө (историзмдерге) жана архаизмдерге бөлүштүрүлөт. Ал эми азыркы учурда пайдаланылып жаткан орто мектептин 6—7-класстары үчүн арналган кыргыз тилинин окуу китебинде (авторлору: Д. Исаев, С. Кудайбергенов, С. Үсөналиев) жалпы эле «эскирип колдонуудан чыгып калган сөз» архаизм катары каралат.

Жыйынтыктап айтканда, эскирген сөздөр, аларды классификациялоо жана ага байланыштуу терминдер кыргыз тилинин окуу китептеринде, окуу куралдарында ар кайсы авторлор тарабынан ар башкача түшүндүрүлүп, чаржайыт колдонулуп келе жатат. Албетте, аталган кубулуштун табиятын туура жана терең ачуу аркылуу гана мындай баш аламандыктан арылууга болот. Бул жагынан алганда, азыркы учурдагы мазмуну жана формасы боюнча эскирген сөздөрдүн баарын эскирген лексика катары эсептөө менен, аларды и с т о р и з м, а р х а и з м жана х р о н и з м деп үч типке бөлүштүрүү максатка ылайыктуу болот деген ойдобуз.

I. Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али азыркы тилде колдонулган сөздөр и с т о р и з м д е р болот.

Историзмдерге төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү:

1) Историзмдердин тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгышы экстралингвистикалык факторго, башкача айтканда, коомдун социалдык-саясий, маданий өнүгүш тарыхына байланышат. Ошол себептен ал элдин өткөндөгү жашоо турмушунун ар түрдүү доорлорун, мезгилдердин тике мүнөздөөчү касиетке ээ. Историзмдер элдин өткөндөгү коомдук-саясий турмушуна, жашоо-тиричилигине, эл аралык карым-катнашына, согуш иштерине жана башкаларга байланыштуу болгон сөздөрдүн ар кандай лексикалык-семантикалык топторун өз ичине камтыйт. Азыркы мезгилде элдин аң-сезиминде калдык катары жашап жаткан диндик, мифологиялык ишенимдерге жана этнографиялык айрым түшүнүктөргө байланыштуу терминдерди да историзмдердин катарына кошуп кароо ылайыктуу. Анткени диндик ишенимдердин генеологиялык тамыры элибиздин өткөн коомдук-экономикалык формацияларына тиешелүү, азыркы жашашы — убактылуу гана көрүнүш.

2) Историзмдер азыркы учурда эскирүүгө дуушар болгон нер-

селердин, буюмдардын, түшүнүктөрдүн бирден-бир аталышы болуп эсептелет. Ошондуктан ал өзү атаган нерсе менен бирге эскирет да, анын азыркы тилде эч кандай синоними, варианты болбойт.

3) Эскирген түшүнүктүн бирден-бир жекече аталышы болгондуктан, өткөн доорду сүрөттөөгө арналган көркөм, тарыхый, илимий чыгармаларда авторлор историзмдерди колдонбой коё албайт жана алардын бардыгында бирдей номинативдик функцияны аткарат.

4) Историзмдердин азыркы тилде синониминин болбошу жана эскирген түшүнүктү жекече аташы анын көркөм чыгармада доордун колоритин түзүү үчүн автордук баяндоо менен каармандардын кебине бирдей эле тиешелүү болушуна мүмкүндүк берет.

Историзмге айланып кеткен лексикалык бирдиктерди алардын структуралык түзүлүшүнө жана мазмунуна карай өз ара **лексикалык историзмдер, семантикалык историзмдер, фразеологиялык историзмдер** жана **историзм-макалдар** деп төрт топко бөлүштүрүү максатка ылайыктуу.

Эскирген түшүнүккө байланыштуу историзмге айланган жекече лексеманы л е к с и к а л ы к и с т о р и з м деп атайбыз. Буга *хан, бек, черүү, нөкөр, күрсү, соот, туулга, айбалта, сырбараң, наркескен, добулбас, чыңыроо, накери, ордо, чеге, зоолу, зындан, бакшы, бүбү, жайчы* сыяктуу эски түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр кирет.

Эгер эскирген түшүнүк менен бүтүндөй сөз байланышпай, анын айрым гана мааниси эскирүүгө дуушар болсо, анда **семантикалык историзм** же **историзм-маани** деп атоо туура болот. Маселен, *жигит* деген сөз «улан, бойго жеткен эркек бала, эр жеткен эркек» жана «эр, тайманбаган, тартынбаган адам, азамат» деген маанилеринде азыркы тилде кеңири колдонулса, анын «манаптын, болуштун жана бийлөөчү таптын кызматын кылып, жандап жүргөн адам», «малай» деген мааниси семантикалык историзмге айланган; *саан* деген сөздүн« саала турган мал», «саала турган, саалуучу учуру жеткен маал, убак» деген азыркы маанилеринен башка «күчүн сатып, эмгектенген акысы үчүн убактылуу сүтүн ичишке алынган мал» деген тарыхый мааниси да болгон. Ошондой эле *аксакал, бийлик, ураан, чыгым* сыяктуу сөздөрдүн «айыл башкаруучусу», патриарх, «бийдин мансабы, ал үчүн алына турган салык», согуштук чакырык», «манаптардын чыгымдаган каражаты үчүн элден жыйналган салык» деген маанилери историзм-маанилер болот.

Элдин турмушундагы эскирген түшүнүктөрдү туюнткан тилдеги туруктуу сөз тизмектери **фразеологиялык историздер** деп аталат. Маселен, *сөөгү меники, эти сеники* (уулун окутуу үчүн молдого берерде айтылуучу сөз), *журт агасы* (уруудагы, уруктагы жогорку мансаптуу адам), *балта чабар* (айбалта менен куралданган аскерлер), *бел куда* (төрөлө элек балдарына кудалашуу), *бешик куда* (бешиктеги балдарына кудалашуу), *боз дөбө* (жоонун

жеке балбандары беттешүүчү дөбө), *чөп ооз* (жайлоодон пайдалангандык үчүн алынуучу акы), *акыр заман* (диний түшүнүк боюнча дүйнөдө жашоо-тиричилиги токтолуу мезгили), *капилет дүйнө* (диндик түшүнүктө жалган дүйнө), *кара черүү* (жергиликтүү администрацияны шайлоо учурунда мурунку кандидатураны жактоочу топ), *ак черүү* (жергиликтүү администрацияны шайлоо учурунда жаңы кандидатураны койгон топ), *кызыл чок* (жергиликтүү башкаруу органдарынын чабарманы) деген сыяктуу туруктуу сөз тизмектери элдин өткөндөгү жашоо-тиричилигине, ишенимдерине байланыштуу болгондуктан, азыркы тилдин активдүү сөздүк составында өтө сейрек гана учурайт.

Мазмуну жактан элдин коомдук-саясий турмушундагы, жашоо-тиричилигиндеги, дүйнөнү таанып-билүүсүндөгү эскиче түшүнүктөр менен байланышкан макалдарды **историзм-макалдар** деп атайбыз. Маселен, *«Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн», «Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес», «Кембагалды сыйласаң, чокою менен төргө өтөт», «Жаманды төө үстүнөн ит кабат», «Тоок куш эмес, катын киши эмес», «Молдо киши — катын киши, катын киши — жарым киши»* деген сыяктуу макалдар бийлөөчү таптын көз карашын билгизип, биздин идеологияга карама-каршы келет.

II. *Историзмдерден айырмаланып, элдин турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин эскириши менен бирге көөнөрбөстөн, түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же маани гана ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, тилдин активдүү сөздүк составынан биротоло чыгып, элдин күндөлүк кебинде такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер архаизмдер* деп аталат.

Архаизмди мүнөздөөчү белгилер төмөнкүлөр:

1) Архаизмдердин эскириши көбүнчө интралингвистикалык факторлорго байланыштуу, башкача айтканда, тилден тигил же бул сөздүн чыгып калышы ал туюнткан кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши менен шартталбастан, синоним, полисемия, варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр менен байланышат. Тактап айтканда, тилде синоними болгон сөздөр бири-бирине абсолюттуу дал келсе, алардын ичинен бирөө гана пайдаланылып, калганы колдонуудан чыгып калат. (Бирок тилде мындай көрүнүштөр өтө сейрек учурайт.) Маселен, 30-жылдары орус тилинде, ошондой эле кыргыз тилинде да *аэроплан, самолет* деген сөздөр бирдей колдонулуп келген болсо, кийин *аэроплан* колдонуудан чыгып, тилде *самолет* сөзү гана колдонулуп калды. Же болбосо, кийинки эле жылдары *окуучу* деген сөздүн «мектепте окуган бала» жана «китеп, газеталарды окуй турган адам» (КТТС, 461-б.) деген маанилерин бирин-биринен так айырмалоо үчүн кийинки маанисинде *окурман* деген уңгулаш сөз колдонула баштаган эле. Натыйжада, бүгүнкү күндө *окуучу* деген сөздүн экинчи мааниси эскирүүгө учурап, кош маанилүү сөздөн жеке маанилүү сөзгө өтө баштады.

Архаизмдердин тилдин сөздүк составынан сүрүлүп чыгып калуу жана алардын ордуна башка сөздөрдү колдонуу себептерин түшүндүрүү историзмдерге салыштырганда алда канча татаал нерсе, ал атайын лингвистикалык изилдөөлөрдү талап кылат.

2) Архаизмдер азыркы учурдагы жашап жаткан көрүнүштөрдүн эскиче аталышы болгондуктан, анын азыркы тилде сөзсүз синоними же варианты болот. Ал өзү атаган чындыкты түшүндүрүүчү азыркы тилдеги сөз менен стилистикалык-семантикалык катнашты түзөт. Демек, мындан айтылуучу ойго жараша синонимдик катнашта турган архаизм менен азыркы тилдеги сөздүн ылайыктуусун тандап алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

3) Архаизмдердин азыркы тилде синоними бар болгондуктан, теориялык жактан алганда, тарыхый темага арналган көркөм чыгармаларда аларды азыркы сөздөр менен алмаштырууга толук мүмкүн болор эле, анткени архаизмдер конкреттүү тарыхый доорду тике мүнөздөй албайт. Бирок жазуучулар көп учурда чыгармалардагы тарыхый боёкту күчөтүш үчүн, кадыресе гана номинативдик функцияда эмес, стилистикалық максат менен архаизмдерди пайдаланышат.

4) Архаизмдер историзмдер сыяктуу тарыхый колоритти түзүүнүн гана каражаты болбостон, каармандарды кептик жактан мүнөздөөнүн жана айтылган сөзгө экспрессивдүү-эмоциялуу түс берүүнүн да каражаты болуп кызмат аткарат. Алар автордук кепте окуя кейипкердин көз карашында бааланып жаткан учурда колдонулат.

Историзмдер тилдин лексикалык деңгээлинде гана тиешелүү көрүнүш болсо, «архаизм» деген термин менен тилдин фонетикалык жана грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) системасындагы эскирген көрүнүштөр, б. а., тилдин тарыхый өнүгүшүндө колдонуудан чыгып калган айрым тыбыштык жана грамматикалык каражаттар да аталат.

Биз бул жерде тилибиздеги лексикалык архаизмдер жөнүндө гана сөз кылабыз да, аларды эскирүү даражасына жана азыркы тилде жашап жаткан синонимдерди же варианттары менен болгон катышына жараша **нагыз лексикалык, семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык** жана **фразеологиялык архаизмдер** деп өз ара да топторго бөлүштүрөбүз.

Ордун толук бойдон башка сөзгө бошотуп берүү менен, колдонуудан такыр чыгып калган сөздөр **нагыз лексикалык архаизмдер** деп аталат. Буга мисал кылып, *аалым* (окумуштуу), *абырак* (сылыктык, жөн билгилик), *автобаян*, (автобиография), *ажайыпкана* (музей), *бозгун* (эмиграция), *дарылпунун* (университет), *дарыскана* (аудитория), *жарнама* (приказ), *зарынчылык* (романтика, романтизм), *имла* (орфография), *коолу* (токтом, чечим), *парман* (буйрук), *сыныл* (класс), *төңкөрүш* (революция), *урият* (эркиндик) сыяктууларды көрсөтүүгө болот. Мисалдар келтирелик.

Же «жутулуп», же болбосо оозуна
Төңкөрүштүн өрттүү чогун салайын.

(А. Т., «Кошоевге кат», 1925)

Урматтуу Ленин жол ачып,
Уруят берди аялга.

(Тоголок Молдо)

Архаизмдер элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы тилдеги синоними колдонулгандыктан, жазма традициясы болбогон тилдерден андай сөздөрдү табуу жана анын азыр ордун баскан эквивалентин так көрсөтүп, кийинки сөз менен алмашуу мезгилин, себебин аныктоо кыйынчылык туудурат. Кыргыз тилинин өнүгүшүнүн бардык учурун мүнөздөй алуучу жазма эстеликтердин жоктугу кыргыз тилинде мурда колдонулуп, кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берген сөздөрдүн изин табууга көп учурда мүмкүнчүлүк бербейт. Ошол себептен биз кыргыз элинин улуттук жазмасынын пайда болуш мезгилинен бери карай, көбүнчө, коомдук-саясий, илимий жана официалдуу терминдерде пайда болгон архаизмдер жөнүндө сөз кылуу менен гана чектелдик.

Колдонуудан бүтүндөй сөз чыкпастан, анын айрым мааниси гана архаизмге айланып калган же жаңыдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берсе, мында **семантикалык архаизм** же **архаизм-маани** келип чыгат. Маселен, бүгүнкү күндө да тилибизде кеңири колдонулган бир кыйла сөздөрдүн ушул эле кылымдын 20—30-жылдарында башка да маанилерде колдонулгандыгын жана ал маанилердин азыр эскирип калгандыгын ошол кездерде чыккан газета-журналдардан, чыгармалардан алынган мисалдардан көрө алабыз. Алсак, *совет* деген сөздүн ордуна *кеңеш* сөзү колдонулган.

Кеңешти куруп Ленин,
Кедейге устун тургузган.

(Токтогул)

Жаңы журтка кондурган,
Кеңеш өкмөт жашасын!

(Тоголок Молдо)

Кеңеш азыр мамлекеттик бийлик органынын маанисинде эмес, кадыресе гана «кеңешүү», «акылдашуу» деген мааниде колдонулат.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле пайда болгон *башкарма* деген сөз «Эркин-Тоодо» азыркы берген маанилеринен башка «редакция» деген мааниде да колдонулган: *«Башкармага жиберилген макалаларда жазуучунун толук адреси болсун»* («Эркин-Тоо», 1924, 7-ноябрь).

«Эркин-Тоодо» *мал* «товар», *топурак* «территория», *эсеп* «отчет», *тил* «партия, мекеме, коомдор тарабынан басылып чыккан газета, журнал — орган» маанисинде да колдонулган. Мисалы: *«Беш-Жыгачта бир кеперетип бар, болгону менен* м а л ы *өздөрүнүн мүчөсүнөн артпайт».* (1926, 8-январь), «ТССР т о п у р а г ы н д а *агартуу жолу менен Кызыл Азыйа темир жолунда 6 окуу журтунда 688 кишиге кесипчилер тарбыйасы берилип жатат».* (1926, 11-январь), *«Эркин-Тоо» кыргыз эрктүү облусунун облустук кемунус партыйа, облустук аткаруу кемитети, облустук кошчу жаштар кемитети жана кесипчилер уйумунун* т и л и *болуп чыгат.* (1926, 4-январь), *Мунун үчүн бардык кемитет калык алдында кылган ишинен* э с е п *берүүгө тийиш».* (1926, 11-январь), *«Кезитибиздин өткөн сандарында Орусуя Кемунистер партийасынын борбор кемитетинин* э с е б и *тууралуу баяндамалар басылып өттү». (1926, 11-*январь).

Жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен, мурунку кебетесинде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр л е к с и к а - ф о н е т и к а л ы к а р х а и з м д е р деп аталат. Азыркы кездеги жазылышынан жана айтылышынан айырмаланган *кезит, кемесия, кемсомол, кемунус, кемитет, кеперетив* деген сөздөр да «Эркин-Тоодо» ушул тыбыштык формасында жазыла турган. Мисалы: *«Эркин-Тоо»* к е з и т и н и н *түпкүлүктү мээлеген максаты: калың кыргыз калкын, анын ичинде кедей-кембагал шордууларынын көзүн ачып, саясы агым менен тааныштырып тарбиялмак».* (1924, 7-ноябрь), *«Орус кыштактарына шайлоо өткөрүү үчүн болуштук шайлоо* к е м е с и я с ы *жана кызматкерлери менен кең жыйналыш кылып, өзүбүз кыргыз селенийаларына кеттик».* (1928, 8-январь), *«Кеңеш өкмөтүнүн иштерин орундоо жолунда ленинчил* к е м с о м о л д о р *чоң орун алат».* (1926, 4-январь), *«Эркин-Тоо» кара кылды как жарган адил, чын сүйлөгүч, кеңештер өкмөтү* к е м у н и с *партыйасынын бикирин, максатын бей-бечарага жая турган кыргыз автономиялуу өкмөтүнүн тили болмок».* (1924, 7-январь), *«Жалгыз болуштук аткаруу* к е м и т е т и *ыраак жерде болгондуктан, айыл иштерге керегинче тааныша албайт».* (1926, 8-январь), *«Жайылгында ушул күнгө чейин бир да* к е п е р е т и п *ачылбаган».* (1926, 8-январь) ж. б.

Азыр бул сөздөрдү адабий тилде лексика-фонетикалык архаизм катары кароо зарыл. Анткени бүгүнкү күндө алар орус тилинде кандай айтылып, кандай жазылса, кыргыз тилинде да дал ошол кейпинде *(газета, комиссия, комсомол, коммунист, комитет, кооператив)* колдонулат.

Ошондой эле мурдатан оозеки чыгармаларда жолуккан кээ бир жер-суу аттары, элдердин аттары азыркы адабий тилде фонетикалык жаңы түр алып, мурдагы аталышы архаизмге өткөндүгүн байкоого болот. Мисалы:

Бирөөндү айдайм **Оролго**
Бирөөндү айдайм **Эренге.**
Бирөөндү түшүрөм акыр тереңге.

Туурасы **Эртиш** суу болсун,
Аягы **Орол** тоо болсун,
Бир чети **Тебит** чел болсун.

Эки күнү жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп,
Маңгулга кирип кетиптир.

(«Манастан»)

Оогандын элин Курманбек
Калмактардай ойлойбу.

(«Курманбектен»)

Мындагы *Орол, Эрен, Эртиш, Тебит, Маңгул, Ооган* деген аттар азыр *Урал, Иран, Иртыш, Тибет, Монгол, Афган* болуп колдонулат.

Лексика-фонетикалык архаизмдерди жыйырманчы-отузунчу жылдарда жазылган көркөм чыгармалардан да жолуктурабыз: Мисалы:

Фабрик, зоотто иштеген,
Өпкөсүн оозго тиштеген.
Жумушчулар, тургула.

(А .Т., «Өкмөт ээлерине», 1924)

Боюңа **зоот** орноп булап түтүн,
Баш кошуп, бактылуу эрлер жыйып күчүн...
Чыгарсын түрлөндүрүп машиналар.

(К. М., «Ысык-Көл сүрөттөрү», 1930)

Келгиле пахта терели
Ылдам-ылдам бүткөрүп,
Фабрикке берели.

(К. М., «Пахтачы кыздын ыры», 1932)

Кеперетипке член болуп,
Алдың беле анык толук.

(М. Э., 1928)

Азыр колдонулган сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу аффиксинен гана айырмаланган архаизмдерди **лексико-морфологиялык архаизм** дейбиз. Маселен, бүгүнкү күндөгү адабий тилибиздеги *жумушчу, уюм, башчы, социалисттик, капиталисттик, капи-*

тализм, идеалист, империалист деген сөздөрдүн ордуна мурда ушул эле сөздөргө уңгулаш, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган *жумушкер, уюк, баштык, сатсыйалчыл, капиталчылык, идеалчыл, империалчыл* деген сөздөр колдонулуп келгендигин «Эркин-Тоонун» жана ошол кезде чыккан көркөм чыгармалардын материалдары далилдейт. Мисалы: *Партияны* ж у м у ш к е р л е р *менен күчөтүү иштери башка тетик менен жүрө бермекчи болду».* (1926, 11-январь), *Шайлоо болордон мурун партия* у ю к т а р ы *менен кеңешип, кемсомолдо мүчө болгон жаштардын жыйылыштарын чогултуп, аларды шайлоого катыштырууга үндөп кызыктырсын».* (1926, 4-январь), *«Кыргыз институту ачылары менен бирге жанына ленинчил жаштар* у ю г у *ачылды».* (1926, 8-январь), *«Облустук партия кемитетинин үгүт-насыят бөлүмүнүн* б а ш т ы г ы *Айтмат уулу».* (1926, 18-январь), *«Чет мамлекеттерде* с а т с ы я л ч ы л *курулуш жок. Анда* к а п и т а л ч ы л ы к *өкүм сүрөт».* (1927, 1-май)

Кубулжуп **жумушкердин** үнү чыгат,
Болгонсуп, улуу тойго күрөш-эниш.

(К. М., «Ысык-Көл сүрөттөрү», 1930)

Ант берип **социалчыл** турмуш үчүн,
Жөнөштү сапар чегип көп жаңы адам.

(М. Э., 1930)

Фразеологиялык архаизмдер деп ордун башка туруктуу сөз тизмектерине же жеке сөздөргө бошотуп берүү менен, колдонуудан чыгып калган фразеологиялык түрмөктөрдү түшүнөбүз. Буга мисал катары *кеңештер бирдиги* же *кеңештер союзу* (Советтер Союзу), *айыл кеңеш* (селолук совет), *бирикме чарба* (колхоз), *жай байлык* (жеке менчик), *тегизчил турмуш* (социализм), *өкмөт өнөрү* (өнөр жай), *кыр көрсөтүү* (демонстрация), *сөз жарыштыруу* (дискуссия), *чоң чогулуш* (митинг), *түп киндик* (борбор), *жер майы* (нефть), *жер тиргизүү* (мелиорация), *кан аралаштыруу* (метистештирүү), *чоң кырчоо* (экватор), *от араба* (поезд), *тил кат* (расписка), *кара кашка* (квитанция) сыяктуу туруктуу сөз тизмектерин көрсөтүүгө болот.

«Эркин-Тоо» газетасынан төмөнкүдөй мисалдарды кезиктиребиз: «К е ң е ш т е р б и р д и г и н д е г и *биздин майрам «эмгекчилердин кубаныч күнү» деп саналат.»* (1927, 1-май), *«Айыл чарба салыгынан башка кириштер жагынан да* а й ы л к е ң е ш *четте турбайт».* (1926, 8-январь), *«Бүткүл зоот-пабриктердин жана тышкы соода иштеринин эмгекчилер колунда болушу, мунун үстүнө ички соода жана кеператиптердин күндөн-күнгө илгерилеп-кеңип бара жаткандыгы,* ж а й б а й л ы к к а *тоскоол болуп, уйумдашкан, тартиптешкен эмгекчилерди* т е г и з ч и л и к т у р м у ш у н а *карай жетелеп бара жаткан жолдор болот».* (1926, 11-январь), *«Биз алдыңкы жылда жалгыз гана* ө к м ө т ө н ө р ү н *оңоо*

жолунда эмес, балки айыл чарбаны алга жөнөтүү жолунда... далай акча берүүбүз керек болот». (1926, 8-январь), *«Сыяз бул маселелер менен убакытты өткөрүп,* сөз жарыштырууну *керексиз таап, бул ойдун жаңылыштыгын, негизсиздигин түшүндүрдү».* (1926, 11-январь), *«Жыл сайын 1-май күнү бардык капиталчыл мамлекеттердеги жумушчулар кэпчүлүктүн* кыр көрсөтүүлөрүн, чоң чогулуштар *өткөрүп, ошону менен бир убакта иш таштоолор уюштуруп турушат».* (1927, 1-май).

Түп киндигиң Маскөөдө,
Түркүгүң турат Ташкенде.

(Тоголок Молдо)

Күчтүү, күлүк от араба
Алга карай зыркырайт.

(А. Т., «От араба», 1929)

III. *Азыркы тилде жашап жаткан түшүнүктүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей калып, эскирүүгө дуушар болгон сөздөрдү* *хронизмдер* дейбиз.

Историзмдерден хронизмдин айырмасы — ал туюнткан түшүнүк жоюлуп кетпейт, бирок анын мазмуну өзгөрүлөт же мазмунунун көлөмү кеңеет, ошондуктан анын эскиче аталышы түшүнүктүн жаңы көлөмүнө жана мазмунуна туура келбей калат да, башка ат менен алмашылат. Маселен, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын аталышы ушундайча өзгөрүлгөн.

Эскирген сөздүн бул түрү мазмуну өзгөрүлгөн түшүнүктүн жаңы аталышы менен синоним боло албайт. Бул жагынан алар архаизмдерден да айырмаланат. Маселен, РСДРП, РКП(б), ВКП (б), КПСС өз ара бири-бирине синоним эмес.

Өткөн кылымдын аягы жана азыркы кылымдын башталышында партиябыздын биринчи аты өзү түшүндүргөн атына туура келген, бирок бара-бара түшүнүктүн көлөмү жана мазмуну өзгөрүлгөн, ошондуктан анын мурунку аталышы ага туура келбей калат, ошентип ал эскирген катары туюнткан түшүнүккө көбүрөөк туура келген башка ат менен алмашылган. Алсак, *РСДРП (Россиялык социал-демократиялык жумушчулар партиясы)* 1918-жылдын мартында партиянын VII съездинде *РКП(б) — Россиялык коммунисттик (большевиктер) партиясы* болуп жаңыча аталды. В. И. Ленин бул наамдын алмаштырылышын VII съездде жасаган докладында төмөнкүдөй негиздейт: «Социал-демократиялык партия» деген наам илимий жактан туура эмес... Жумушчулар өздөрүнүн мамлекетин түзгөн кезде, алар буга келип жетти: демократизм — буржуазиялык демократизм — деген эски түшүнүк биздин революциянын өнүгүү процессинде арка жакта калып калды... Социалисттик кайта түзүлүштөрдү баштап, биз өзүбүздүн алдыбызга, акыр аягында... коммунисттик коомду куруу максатын ачык-айкын коюуга тийиш-

биз. Мына ошондуктан коммунисттик партия деген наам илимий жактан бирден-бир туура наам болуп саналат».[1]

Кийинчерээк 1922-жылы декабрда, Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун — СССРдин түзүлүшү менен РКП(б)нын наамы биздин партиянын бүткүл союздук масштабдагы жетекчилик ролуна туура келбей калат. Ошондуктан XIV съездде *РКП(б)—ВКП(б)га— Бүткүл Союздук Коммунисттик (большевиктер) партиясына* алмаштырылды.

ВКП(б) 1952-жылы XIX съездде *КПСС — Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы* деген наамга өзгөртүлдү.

Ошондой эле өзгөрүү жаштардын коммунисттик союзунда да болду. *Россиялык коммунисттик жаштардын союзу — РКСМ* 1918-жылы 29-ноябрда негизделген. Ал Россия Федерациясынын жаштарын бириктирген. Комсомолдун VI съездинде, В. И. Ленин дүйнөдөн кайткандан кийин, лениндик идеяга кыйшаюусуз берилгендиктин белгиси катары уюмдун атына «Лениндик» деген дагы бир аныктама кошулду да, *РЛКСМ* болуп аталды. Бардык союздук республикаларда жаштардын коммунисттик союзунун түзүлүшү менен *РЛКСМ* кеңейген түшүнүккө туура келбей калды да, 1926-жылы комсомолдун VII съездинде *ВЛКСМ (Бүткүл союздук Лениндик Коммунисттик Жаштар Союзу)* менен алмаштырылды.

Мына ошентип, Коммунисттик партиянын жана жаштардын коммунисттик союзунун наамынын өзгөрүшү түшүнүктүн көлөмүнүн кеңейиши менен байланыштуу. Бир кыйла кеңири жаңы мазмунга туура келбей калган түшүнүктүн эскиче аталышы башкалар менен алмашылат да, колдонуудан чыгып, хронизмге айланат.

Советтик Армиянын мурдагы аталыштары *РККА — Жумушчу Дыйкан Кызыл Армиясы* (1918-жылы февралда түзүлгөн), *Кызыл Армия* (1944-жылга чейин) да хронизмге жатат.

Хронизмдер тар чөйрөгө тарайт жана историзмдерге, архаизмдерге караганда аз санда болот.

Эскирген сөздөрдү, өзгөчө историзмдер менен архаизмдерди, кыргыз жазуучулары, акындары өздөрүнүн чыгармаларында тилди тарыхый стилизациялоонун: өткөн доордун колоритин түзүүнүн жана катышуучу адамдардын тилдик өзгөчөлүктөрүн берүүнүн каражаты катары, ошондой эле көтөрүңкү маанайды, патетикалык, салтанаттуу-риторикалык тонду берүү жана шылдың, келеке, мыскыл, какшык, тамаша, күлкү үчүн да пайдаланышат.

Кыргыз көркөм адабиятындагы тарыхый стилизация

Кыргыз совет адабиятында элибиздин өткөн тарыхына арналып ар кайсы жанрда жазылган бир нече тарыхый жана тарыхый-революциялык темадагы чыгармалар бар. Адабиятыбыздын аксакалда-

---

[1] Ленин В. И. Чыг., кырг. 1-басылышы. 27-том, 1957, 124—125-б.

рынын бири А. Токомбаевдин «Өлбөстүн үрөнү» аттуу тарыхый драмасы Түндүк Кыргызстандын Россиянын составына ыктыярдуу түрдө кошулушуна арналса, анын ыр менен жазылган «Таң алдында» романы кыргыз элинин падышалык самодержавиеге жана жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсүнө каршы улуттук-боштондук үчүн болгон 1916-жылкы көтөрүлүшүн сүрөттөгөн. Элибиздин турмушундагы оор мүшкүл болгон он алтынчы жылдын окуялары акын, жазуучуларыбыздын көбүнүн көңүлүн бурган. Ошол себептүү кыргыз совет адабиятынын алгачкы өнүгүү мезгилинде эле бул темага арналып, К. Баялиновдун «Ажар» повести, М. Элебаевдин «Узак жол» автобиографиялык романы, Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасы жаралган. К. Жантөшевдин «Каныбек» романы, А. Токомбаевдин «Күндүн чыгышы» драмасы, Т. Сыдыкбековдун «Зайыптар», К. Баялиновдун «Боордоштор» үч илтиктери тарыхый -революциялык окуяларды чагылдырат.

Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый турмушун ары реалдуу, ары көркөм сүрөттөп көрсөтүүдө Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романы өзгөчө орунду ээлейт. Ал — кыргыз адабиятынын тарыхында тарыхый роман жанрынын бардык мүнөздүү белгилерине ээ болгон биринчи көркөм чыгарма. Анткени «чыныгы тарыхый роман үчүн зор тарыхый окуялар, жаркын мүнөздөр керек... Тарыхый романдын сөзсүз болуучу белгиси — анда элдин эсинде сакталган анык тарыхый адамдардын катышуусу зарыл».[1] «Сынган кылычтын» башкы каармандары, алардын иш-аракеттери — бүт анык тарыхый адамдар, болуп өткөн чыныгы тарыхый окуялар. Бул тууралуу советтик белгилүү адабиятчы З. С. Кедрина, Т. Касымбековдун «Сынган кылычы» ырасы менен кыргыз романистикасында биринчи тарыхый роман экендигин, ага негиз болуп конкреттүү фактылар, образдар менен реалдуу жашаган иш-аракеттери алынгандыгын «Дружба народов» журналында (1975-жыл, 10-саны) жарыяланган «Бир туугандыктын терендеги тамыры» аттуу макаласында белгилеп көрсөткөн. Роман кыргыз элинин турмушундагы эң оор, азаптуу мезгилдердин бири болгон Кокон хандыгынын эзүүсүн жана Түштүк Кыргызстандын Россиянын составына кошулушунун тарыхый өбөлгөлөрүн сүрөттөөгө арналган.

Көркөм адабияттын башка жанрларынан айырмаланып, тарыхый жанрдагы чыгарма көркөм чындык менен бирге объективдүү тарыхый чындыкты да туура чагылдырып берүүгө тийиш. Тактап айтканда, «тарыхый роман илим катары тарых менен искусствонун кошулган чекити сыяктанат... Тарыхый романды окуганыбызда... өзүбүз романдагы окуя өтүп жаткан доордун замандашы, өлкөнүн гражданы болуп калган өңдөнөбүз».[2] Мына ушуга байланыштуу

---

[1] Щербина В, Толстой А. Н. Критико-биографический очерк. М., 1951, 113—117-беттер.

[2] Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. V, М., 1954, 42-б.

тарыхый көркөм чыгарманын автору чече турган бир катар спецификалык адабий проблемалар келип чыгат. Буга тарыхый фактыны көркөм пайдалануу, тарыхый-турмуштук колоритти түзүү жана ошол тарыхый доордун тилин чагылдыргандай өзгөчө тилди иштеп чыгуу сыяктуу маселелер кирет. Ал эми тарыхый чындыкты, доордун колоритин берүү үчүн тилди стилизациялоого жетишүү зарыл. Бул жагынан алганда, «Сынган кылыч» романынын тили көркөм адабияттагы тарыхый стилизациялоонун бүтүндөй системасы катары атайын талдоого арзыйт.

Кыргыз тил илиминде көркөм адабияттын тилин стилизациялоо проблемасы али күн тартибине коюла элек. Атүгүл «стилизация» деген термин кыргыз тилинин лингвистикалык терминдеринин сөздүктөрүнөн орун алган да эмес.

Көркөм адабияттын тилин стилизациялоо проблемасы стилизациялоонун максаты, стилизациялоо менен колориттин ортосундагы өз ара мамиле, стилизациялоонун ыкмалары жана принциптери, түрлөрү жана каражаттары деген сыяктуу маселелерди өз ичине камтыйт.

Стилистиканын маселелери боюнча жалпы лингвистикалык адабияттарда «стилизация» деген терминди ар башка түшүнүүлөр бар. Атап айтсак, кай бир авторлор «стилизация» деген түшүнүктү ойду жазуу жүзүндө туюнтуу, ой-пикирди тил аркылуу так берүү үчүн автордун иш-аракети катары эски маанисинде колдонушса, башкалар бул терминге терс маани берип, кандайдыр бир стилге жасалма, формалдуу окшоштуруу катары түшүнүшөт. Окумуштуулардын үчүнчү чоң тобу бул терминди көркөм чыгарманын тилинде кандайдыр бир стилдик белгилерин, доордун, улуттун, жергиликтүү калктын, социалдык жана профессионалдык катмарлардын тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн берүү сыяктуу азыркы маанисинде пайдаланышат.

Ошентип, көркөм адабияттагы «тилдик стилизациялоо» дегенди жазуучунун атайын максат менен бүтүндөй бир чыгармада же анын айрым бөлүктөрүндө, баштан-аяк бүт баяндоодо же каармандардын кебинде гана кандайдыр бир доордун, улуттун, жергиликтүү калктын тилинин өзгөчөлүктөрүн, функциялык стилдин, ошондой эле жеке жазуучунун, адабий агымдын, жанрдын стилдик өзгөчөлүгүн элестетип берүү үчүн болгон иш-аракети катары түшүнсө болот.

Көркөм чыгарманын колорити же анын мүнөздүү өзгөчөлүгү автор пайдаланган көркөм сүрөттөө каражаттарынын бардыгынын жыйындысынан түзүлөт. Муну менен катар «колорит» деген түшүнүк ар кандай доордун, өлкөнүн, элдин, коомдун, кесиптин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн чагылдырууну да билгизет. Колоритти берүүнүн негизги каражаты болуп чыгарманын тилин стилизациялоо эсептелет. Демек, реалисттик колоритти берүү тилдик стилизациялоонун натыйжасы, максаты болот, бирок колорит экстралинг-

вистикалык каражат менен, башкача айтканда, сүрөттөлүп жаткан окуянын мазмуну аркылуу да берилиши мүмкүн.

Тилдик мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү элестетип көрсөтүүнү белгилөө үчүн лингвистикалык адабияттарда колдонулуп жүргөн «колорит» деген түшүнүк «стилизациялоо» деген түшүнүккө жакын. Бирок «стилизациялоо» деген түшүнүктүн мааниси колоритке караганда кеңирирээк. Анткени көркөм адабиятта белгилүү бир өткөн доордо жашаган кайсы бир өлкөдөгү же территориядагы элдин тилин, социалдык же профессионалдык катмарлардын тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн гана стилизациялабастан, жеке жазуучунун стилин, адабий агымдын жана жанрдын тилин да стилизациялоого болот. Бул жагынан алганда, аталган түшүнүктөр өз ара айырмаланышат.

Көркөм чыгармада реалисттик колоритти түзүү үчүн жалпы эле адабият тарыхында тилди стилизациялоонун **тарыхый, улуттук, локалдык, социалдык, профессионалдык** жана **адабий үлгүнүн тилин** стилизациялоо сыяктуу түрлөрү кездешет. Стилизациялоонун азыркы түрүн, өз кезегинде, жеке жазуучунун, адабий агымдын жана белгилүү жанрдын тилин стилизациялоо сыяктуу дагы майда түрлөргө бөлүүгө болот.

Стилизациялоонун түрлөрүнүн ичинен жазуучулардын чыгармачылык практикасында **тилди тарыхый стилизациялоо** көбүрөөк колдонулат. Анын үстүнө тарыхый стилизациялоо менен стилизациянын башка түрлөрү көп учурларда кабатташып кездешет, башкача айтканда, тарыхый доордун колоритин түзүү үчүн жалпы эле эскинин элесин берген стилистикалык каражаттардан тышкары башка өлкөнүн улуттук белгисин, жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигин, ар кандай социалдык катмарлардын рухий дүйнөсүн, профессионалдык топтордун турмуш шарттарын элестеткен ар түрдүү каражаттар да кызмат кыла тургандыгын көрүүгө болот. Тарыхый атмосфераны сездирүү үчүн ошол доорго тиешелүү болгон белгилүү адабий жанрды имитациялоо (туурoo) да чоң мааниге ээ.

Тарыхый жанрдагы көркөм чыгарманы жаратууда, анын сүрөттөлгөн доорго ылайыктуу тилин түзүүдө жазуучулар эки түрдүү кыйынчылыкка дуушар болушат. Атап айтканда, өздөрүнүн чыгармаларын бүгүнкү күндүн окурмандарына арнап жазган жазуучулар тарыхый каармандарды азыркы окурмандардын тилинде сүйлөтсө, тарыхый көркөм чындыкты бурмалаган болор эле. Ал эми, мунун тескерисинче, качанкы бир өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн майда-баратына чейин реставрациялап, калыбына келтирсе, ал чыгарма бүгүнкү күндүн окурмандарына түшүнүксүз, жеткиликсиз болуп калат. Ал гана эмес, реалисттик көркөм сүрөттөөдөн натурализмге өтүп кетиши да ыктымал. Ошондуктан мындай темада чыгарма жараткан жазуучу иштин эки жагына тең көңүл буруусу зарыл, тактап айтканда, чыгармада сүрөттөлүп жаткан

доордун тилдик өзгөчөлүгүнө мүнөздүү болгон лексикалык, грамматикалык каражаттарды кылдаттык менен тандап алып, аны азыркы тилге ыгы менен сиңирүү керек. Ошону менен бирге өткөн доордун тилдик өзгөчөлүктөрүн каармандардын кебине гана киргизүү автордук баяндоо менен кейипкердин кебинин ортосунда кескин контрастты түзүп, чыгарманын бүтүндүгүнө залалын тийгизет. Ошол үчүн доордун өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү элементтер, стилизациялык каражаттар белгилүү өлчөмдө автордук баяндоодо да орун алышы — закондуу көрүнүш. Бул чыгарманын бир бүтүндүгүн камсыз кылат.

Тилди тарыхый стилизациялоонун каражаты болуп, биринчи кезекте, эскирген лексика — историзмдердин жана лексикалык архаизмдердин ар кандай типтери эсептелет. Ошондой эле тарыхый стилизациялоонун лексикалык каражаттарынын катарына морфологиялык архаизмдерди, кайрылуу, саламдашуунун эски, мурунку түрлөрүн, башка тилдерден кирген лексиканы да кошууга болот. Тарыхый көркөм чыгарманын автору көркөм текстке тарыхый документтерден, эски ырлардан, курандын сүрөөлөрүнөн үзүндүлөрдү , айрым фразалар менен афоризмдерди киргизүү, инкрустациялоо аркылуу да тилди тарыхый стилизациялоосу ыктымал.

Өткөн доорго мүнөздүү сүйлөмдөрдүн конструкцияларындагы өзгөчөлүктөр, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыш сөздөрдүн орун тартиби сыяктуу синтаксистик каражаттар аркылуу да белгилүү даражада тилди тарыхый стилизациялоого жетишүү мүмкүн. Бирок бул маселе өзүнчө токтолууну талап кылгандыктан, биз тарыхый стилизациялоонун кеңири колдонулуучу лексикалык каражаттары жөнүндө гана сөз кылмакчыбыз.

Тарыхый темага арналып жазылган көркөм чыгармада жалаң эле өткөн доордун колорити гана берилбестен, сюжеттик кырдаалга жараша башка өлкөнүн, башка элдин турмушу да сүрөттөлүшү ыктымал. Мындай учурда ошол өлкөнүн, ошол элдин жашоо-тиричилигин экономикалык саясий абалын, үрп-адатын, диндик ишенимин, тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү көркөм сүрөттөөнүн каражаттары талап кылынат, б. а., тилди **улуттук стилизациялоо** зарылчылыгы келип чыгат. Тилди улуттук стилизациялоо сүрөттөлүп жаткан элдин тилинин айрым мүнөздүү элементтерин көркөм чыгарманын боюна сиңирүү аркылуу жүзөгө ашырылат. Жазуучулар тилди улуттук стилизациялоо үчүн негизинен лексика-фразеологиялык каражаттарды пайдаланышат. Автордук баяндоого же каармандардын кебине сүрөттөлүп жаткан элдин тилине тиешелүү айрым сөздөр, сөз түрмөктөрү, фразалар киргизилет.

Маселен, А. Токомбаев «Таң алдында» романында кытай жерине качып барган качкындардын турмушуна байланыштуу окуяларды сүрөттөгөн учурда башка тилге таандык төмөнкүдөй сөздөрдү колдонгон:

Бекитип эки жылга башын байлап,
Токону малайлыкка алды дорго.

Алымкул Үрүмчүгө кетти дегин
Доотайга билдирем деп элдин жайын.

Төлөктүн күнү тууган, адам сатат,
Шаңыя, доотайына жүзү жарык.

Бир күмүш зээрин берди, кошуп даачан,
«Адашым, аман бол»— деп колдон алып.

Жарты му энчилеген аянтым жок,
Кай жерге терим тамса, менин жерим.

— Мен дагы өзүңөрдөн качкынмын деп,
Экөөнө эки жаачын бере салды.

Мындай чет тилдик лексиканы К. Жантөшевдин «Каныбек» романынан да жолуктурабыз. Мисалы: *«— Ай, куураган турмуш ай! Эч болбоду дегенде бир* му *жерим болсочу —деп* Ли *көзүнүн жашын кылгыртып туруп, — эми Алым келип калса кантем? — дегенче, көчөдөн Алым кирип келди.*

— Хома!— *деп, Алым күлүп аттан түштү.*

— Хо,— *деди да,* Ли-чан *акырын ордунан туруп, Алымдын атын алды».,* «Жин-Ху-А — Ли-Ча*ндын энеси...* Сан-Же *болсо* Ли-Ча*ндын карындашы».,* *«—Ой, ой... качкыла!* Шетайдын *уулу менен* Шаны*янын уулу жорго салдырып келе жатышат деп, базардагы эл как жарылып эки жакка качып калышты».* Мисалдардан көрүнгөндөй, кытай жеринде элдин коомдук турмушунун өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү *дорго, доотай, шэтай, шаңыя* сыяктуу бийлик адамдарын атаган сөздөр, *зээр, даачын, жаачын, му* деген сыяктуу акча белгилерин, аянт бирдиктерин билгизген сөздөр, *хома!, хо!* сыяктуу саламдашуу сөздөрү тилди улуттук стилизациялоонун лексикалык каражаты катары кызмат аткарышкан. Ошондой эле чет өлкөнүн улуттук колоритин түзүүдө адам аттары да ушундай эле стилизациялык функцияга ээ боло тургандыгын сезүү кыйын эмес.

Тилди улуттук стилизациялоодо фразеологиялык түрмөктөр, афоризмдер, макал-лакаптар зор мааниге ээ болот. Текстке орундуу киргизилген макал-лакаптар элдик акылмандыктын, салттын көрсөткүчү катары улуттук колоритти берүүдө чоң роль ойнойт. Тарыхый стилизациядагыдай эле улуттук саламдашуу, кайрылуу сөздөрү, ички сезимди (кубануу, кайгырууну, таң калууну) билгизген сырдык сөздөр да стилизациялык маанилүү каражат болуп эсептелет.

Тилдиң улуттук өзгөчөлүгү бүтүндөй бир фразалар, кептик үзүндүлөр аркылуу да берилиши мүмкүн.

Көркөм адабиятта территориялык (жергиликтүү) өзгөчөлүктөрдү элестетип берүү тилди локалдык стилизациялоо аркылуу жүзөгө ашат. Локалдык стилизациялоонун каражаттары болгон диалектизмдер, территориялык дублеттер, көбүнчө каармандардын кебинде, айрым учурларда автордук баяндоодо да колдонулуу менен, жалаң гана жергиликтүү өзгөчөлүктү чагылдырбастан, тарыхый колоритти түзүү үчүн да пайдаланылат.

Тилди **социалдык стилизациялоо** да көркөм чыгармаларда коомдогу социалдык катмарлардын кулк-мүнөзүн, рухий дүйнөсүн ачып берүү үчүн стилистикалык каражат катары колдонулуу менен бирге, локалдык стилизациялоо сыңары эле, тарыхый доордун элесин берүү үчүн кызмат кылат. Социалдык стилизациялоонун каражаттары — жаргонизмдер, арготизмдер, вульгаризмдер, чет тилдик сөздөр социалдык топтордун тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү касиетке ээ болуу менен, бардык учурда дээрлик каармандардын кебинде колдонулат. Автордук кепте окуя кейипкерлердин атынан сүрөттөлгөн учурунда гана пайдаланышы мүмкүн.

Тилди стилизациялоонун локалдык жана социалдык типтерине жакын дагы бир түрү — **профессионалдык стилизациялоо.** Мында чыгарманын каарманын кесиби боюнча сүрөттөп көрсөтүү максаты коюлат. Бул терминологиялык мүнөздөгү сөздөрдү, профессионалдык жаргонизмдерди айрым каармандардын кебине, эгер чыгарма айтып берүү (сказ) формасында жазылган болсо, автордук баяндоого да киргизүү аркылуу кадыресе узуалдык ык менен да, ошондой эле кайсы бир функциялык стилди, маселен, илимий, официалдуу-документтик, публицистикалык стилдерди имитациялоо аркылуу да жүзөгө ашат.

Кыргыз совет адабиятынын практикасында стилизациялоонун жогоруда санап өткөн түрлөрүнөн тарыхый доордун тилин жана улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн стилизациялоо бир топ кеңирээк орун алгандай. Анын калган түрлөрү (улуттук, социалдык, профессионалдык стилизациялар) жогоркуларды толуктоочу катарында кызмат кылышат. Ал эми тарыхый жанрдагы чыгармада, атап айтканда, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында стилизациялоонун аталган бардык түрлөрү, ыктары жана каражаттары өткөн тарыхый доордун реалдуу колоритин түзүүгө багындырылган. Ошондой эле өткөн доордун тилдик, стилдик өзгөчөлүктөрүн элестетүүдө адабий үлгү боюнча стилизациялоонун ичинен белгилүү адабий жанрды — аралашма түрки менен жазылган эпистолярдык форманы, эски чыгыш поэзиясынын рубаи, бейт, касыйда сыяктуу түрлөрүн имитациялоо да өз ордун тапкан.

Өткөн доордун реалдуу элесин берүүдөгү негизги ык көркөм чыгарманын тилин тарыхый стилизациялоо экендигин жогоруда айттык.

Тарыхый романда доордун колоритин берүүнү кандай стилизациялык каражаттар аркылуу жүзөгө ашыруу керектиги жөнүндө окумуштуулардын, жазуучулардын ортосунда эки түрдүү көз караш бар. Алардын бир даары «доордун тил проблемасы лексикалык жакка караганда синтаксистик жактан көбүрөөк чечилиши керек» (проф. Л. Тимофеев), «архаикалык лексемаларды кандайдыр бир атайылап колдонуусуз эле синтаксистик архаизмдер текстти стилизациялоонун таасирдүү каражаты боло алат» (проф. В. Н. Ярцева) дешсе, башкалары тарыхый романдын тилинин өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө негизги жүк лексикалык каражаттарга түшө тургандыгын айтышат. А. М. Горькийдин сөзү менен айтканда, «биздин адабияттагы биринчи чыныгы тарыхый романдын» автору, советтик көрүнүктүү жазуучу А. Н. Толстой өзүнүн «Петр Биринчи» аттуу тарыхый романынын тили жөнүндө: «Сиздер көрүп тургандай, «Петрдун» каармандары, албетте, алардын күнүмдүк тиричилигинде болгон көп сөздөрдү жана түшүнүктөрдү эсепке албаганда, азыркы эле тилде сүйлөшөт», — деп жазган. А. Н. Толстой бул жерде тарыхый темадагы чыгарманын тилинде лексиканын ролун баса көрсөтүү менен, чыгарманын идеялык жана көркөмдүк мазмунун ачууга жарамдуу болгон таасирдүү каражаттарды тандап алуунун зарылдыгын да белгилейт. Демек, жазуучунун алдына сүрөттөлүп жаткан доордогу социалдык жана экономикалык турмуштун типтүү көрүнүштөрүн так өзүндөй кылып ачып берүү милдети коюлат. Мындан өткөн мезгилде бул көрүнүштөрдү билгизген «доордун нагыз сөздөрүн» колдонуунун зарылчылыгы келип чыгат. Албетте, мындан тарыхый романдын тилин изилдеген учурда анын грамматикалык өзгөчөлүгүнө көңүл буруунун зарылдыгы жок деген жыйынтык чыкпашы керек. Ошондой болсо да доордун колоритин түзүп, реалдуу элесин тартуу үчүн өтө кызык, ар түркүн жана ачык-айкын материалды лексика берерин эстен чыгарууга болбойт. Ал эми грамматика болсо өтө жай өзгөрөт жана ал анчалык маанилүү эмес бир аз гана өзгөрүүгө учурайт. Буга байланыштуу азыркы тилде жок болуп кеткен айрым формаларды колдонуу бүгүнкү күндүн окурмандарынын текстти түшүнүүсүн кыйындатар эле. Ошол себептүү академик В. В. Виноградов «жазуучу үчүн жалпы улуттук нормадан сөздүк состав жагынан гана бир кыйла чечкиндүү жана алыс кетүүгө мүмкүн»[1] экендигин көрсөтөт.

Жазуучу көркөм чыгарманы жаратуу үчүн эне тилинин бай казынасынан ошол чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмунун ачып берүүгө жарамдуу болгон таасирдүү сөз каражаттарын тандап алат.

Бардык башка көркөм чыгармалар сыяктуу эле тарыхый жанрдагы көркөм чыгарманын тилдик негизи болуп чыгарма жаралган

---

[1] Виноградов В. В. Насущные задачи советского литературоведения «Знамя», 1951, № 7, 146-б.

учурдагы тил эсептелет. Демек, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы азыркы кыргыз тилинде жазылып, анын негизги лексикалык сүрөттөө каражаты катары азыркы тилибиздин жалпы элдик сөз байлыгы кызмат кылган. Ошондуктан өткөн доордун тарыхый колоритин түзүү үчүн пайдаланылган лексикалык каражаттар да азыркы кыргыз адабий тилинин позициясынан каралууга тийиш. Себеби тарыхый романдын тили да бардык башка адабий чыгарманын тили сыяктуу эле «жалпы улуттук тилдин аспектисинде түшүнүлөт жана бааланат».[1]

Кыргыз тилинин сөздүк составынын эң негизги бөлүгүн жалпыга кеңири түшүнүктүү жана бүгүнкү күндө активдүү колдонулган жалпы элдик лексика түзөт. Мындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү сөздүк составда узак кылымдар бою жашап, азыркы кыргыз тилинде да пикир алышуунун активдүү курулуш материалы катары колдонулуп келе жатат. Эне тилибиздин лексикалык уюткусу болгон жалпы элдик лексикасыз тилдин өзүнүн жашап турушу жана адамдардын ортосундагы пикир алышуунун да, ошондой эле адабий чыгармада көркөм сүрөттөөнүн да эң маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы мүмкүн эмес. Ал бүткүл улуттук коллективдин бардык мүчөлөрү үчүн зарыл болгон турмуштук маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдүн бардыгын өз ичине камтыйт.

Жалпы элдик лексика жалпы улуттук адабий сөздүктүн негизин түзөт. Мындагы сөздөрдүн көпчүлүгү колдонулуш жагынан өтө туруктуу келет жана бардык стилде, жанрда бирдей колдонула берет. Ошону менен бирге өткөн доорду сүрөттөөдө ошол мезгилге таандык болгон лексикалык катмарга кайрылбай коюуга мүмкүн эмес, себеби «тарыхый баяндоодо... сүрөттөлүп жаткан предметтин өзү эски номенклатурага дуушар кылат».[2]

Ошондуктан Т. Касымбеков өзүнүн «Сынган кылыч» романында кыргыз элинин Кокон хандыгынын мезгилиндеги турмушун таамай сүрөттөө, доордун нагыз атмосферасын так чагылтып көрсөтүү үчүн азыркы адабий тилибиздин лексикалык, грамматикалык байлыгын жогорку чеберчиликте пайдалануу менен, стилизациялык каражат катары эскирген сөздөрдү — историзмдерди жана архаизмдерди да колдонот.

Академик В. В. Виноградов: «Көркөм адабияттын тили жалпы элдик, жалпы улуттук тилге караганда байыркы тилдин (старинной речи) архивдик фондусуна, элдик-жергиликтүү говорлорго, адабий эстеликтердин тилине эркинирээк кайрыла алат, бирок ал жалпы элдик тилдин структурасынан, негизинен, анын грамматикалык түзүлүшүнөн жана негизги сөздүк фондусунан көбүрөөк чегинип кете албайт, антпегенде ал жалпыга түшүнүктүү болбой ка-

---

[1] Виноградов В. В. Аталган макала, 146-б.
[2] Виноградов В. В. Язык Пушкина, М.—Л., 1935, 54-б.

лат»[1] — деп, көркөм адабиятта архаикалык каражаттарды колдонуу эки жактуу экендигин, бир жагынан, жазуучу архаикалык лексиканы колдонууга тийиш болсо, экинчи жактан, анын жалпыга түшүнүктүүлүгүн камсыз кылуу зарылдыгын көрсөтөт.

Историзмдер — тарыхый доордун көрсөткүчү

Белгилүү доордун материалдык көрсөткүчү, мүнөздөөчү белгиси катары историзмдер каармандардын кебинде да, автордук баяндоодо да кеңири колдонулат. «Сынган кылыч» романындагы историзмдер чыгарманын мазмунуна, анда сүрөттөлгөн окуяларга жараша тематикалык жактан бай жана ар түркүн, алардын аткарган стилистикалык кызматтары да бирдей эмес.

Романдагы окуя негизинен Шералы хан көтөрүлүп, Кокондун тагына минип, таажысын кийген 1842-жылдан башталып, Түштүк Кыргызстандын Россиянын составына кирген 1876-жылга чейинки мезгилди ичине алган менен, Шералынын так талашууга укугун негиздөө үчүн, Ажыбай датканын узак аңгемеси аркылуу Амир Темир Көрөгөндүн династиясынын санжырасы айтылып, Шералыга чейинки Кокон хандары жөнүндө сөз болот. Бекназар баатыр кыргыздардын «качанкы бир өткөн өтүмүшүнөн» тамсил айтат. Окуянын чордону Фергана өрөөнүндө өткөн менен, сюжеттик түрдүү кырдаалдар окурманды Чаткал, Алай тоолоруна, Сары-Өзөн-Чүй, кең Таласка, Бадахшан, Каратегинге, Афганстан, Индостан өлкөлөрүнө жетелеп барат. Ордодогу шаан-шөкөттөр, тымызын аңдышуулар менен элеттеги бейкам тиричилик, амал үчүн жааттанып кан төгүүлөр, сарай төңкөрүштөрү менен карапайым букаралардын өз ара ырайымдуулуктары, жаат талашып, миң сан колду опат кылган кандуу кыргындар менен эмгекчи элдин боштондук үчүн күрөшү, падышалык Россияга карата, бир тараптан, Кокондун бийлик ээлеринин, экинчи тараптан, эзилген эмгекчи элдин мамилелери романдын сюжеттик өзөгүн түзөт.

Эмгекчи элдин терисин сыйрып, канын соргон хандар, бектер, бийлер, даткалар менен өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып күн өткөргөн коргоосуз шордуу бечаралар — романдын каармандары.

Роман сюжеттик жактан ар түрдүү көп сандаган окуяларды өз ичине камтыган бир бүтүндүктү түзөт. Кылдаттык менен иргелген архивдик тарыхый материалдар, окуяларды өз көзү менен көрүп, ал окуяларга өздөрү аралашкан адамдардын жазган жазмалары, каттары менен куйма кулак карыялардан сурамжылап чогулткан элдик уламыштар, болмуштар чыгарманын сюжеттик эриш-аркагына чеберчилик менен кынаштырылган.

---

[1] Виноградов В. В. Насущные задачи советского литературоведения, «Знамя», 1951, № 7, 146-б.

Ар бир сюжеттик бөлүктүн мазмунуна жараша тарыхый жана көркөм чындыкты берүү үчүн жазуучу ылайыктуу сүрөттөө каражаттарын тандайт жана ошол аркылуу окурманга өз оюн жеткирүүгө аракет жасайт. Ошол себептен «Сынган кылыч» романынын сүрөттөө каражаттары көп кырдуу жана стилистикалык жактан таасирдүү.

Романда тилди тарыхый стилизациялоонун каражаты катары историзмдердин ар кандай типтери — лексикалык, семантикалык, фразеологиялык историзмдер жана историзм-макалдар кеңири пайдаланылган.

I. Лексикалык историзмдер. «Сынган кылычта» колдонулган историзмдердин ичинен турмуштун ар кыл жактары менен тике байланыштуу жана тематикалык жактан өтө ар түрдүү тиби болуп лексикалык историзмдер эсептелет. Аларды төмөнкүдөй бир нече тематикалык топторго бөлүштүрөбүз.

1). *Коомдук-саясий турмушка байланыштуу историзмдер.* Жазуучу Кокон хандыгынын коомдук-саясий түзүлүшүнүн маңызын ачып, окурмандын көз алдына элестүү кылып жеткирүү үчүн коомдун социалдык жана экономикалык турмушу менен байланыштуу болгон историзм сөздөрдү кеңири колдонот. Романда мамлекеттин бийлик ээсин, башкаруучусун атаган *өкүмдар, хан (падыша, падишах, паша)* деген сөздөр жыш учурайт. Мисалы: *«Ал убакта* өкүмдарлар *атак үчүн жанына ырчы, чоорчу, чечен топтоочу экен».,* «Хан! *Кылкылдаган көпчүлүк заматта бир жалп деп тизе бүгүп баш уруп жыгылышты».,* «Падышам *...эмне болду? Эмнеге капасын?.. Шерали унчуккан жок»., Падиша...— деди акырын, Жаркын айым бетине үңүлүп, Шерали көзүн ачты».,* *«Бардык замандарда, бардык убактарда паша өзү өкүмдар боло берген эмес. Жол — акылдыкы».*[1]

Бирок булар стилистикалык жактан өз ара айырмаланышат. *Өкүмдар* жеке эле Кокон мамлекетинин башкаруучусу эмес, жалпы мамлекеттин ээси катары кеңири мааниде колдонулса, *хан*—Кокон мамлекетин башкаруучу монархтын официалдуу аты. *Падыша (падиша)* ханына кайрылууда гана кейипкерлердин кебинде учурап, автордук кепте Россия мамлекетинин падышасы маанисинде берилет. Мисалы: *«Абил кийин орус администрациясы келгенге дейре* падышадан *алган өзгөчө жарлык катары караламан элди көп жылы чарк имерилип бийлөөгө укук болуп берген ошол кагазды көзүнө сүртүп, тооп кылып, көлөкөсү узарып, үңкүйүп карап калды».* Бул историзмдин *падишах* варианты бардык мамлекеттердин өкүмдарлары жөнүндө баяндоолордо же аларга кайрылууларда көтөрүңкү салтанаттуу тон берүү үчүн колдонулган-

[1] Касымбеков Т. Сынган кылыч. Тарыхый роман, Фрунзе, 1971. Мындан ары да мисалдар романдын ушул басылышынан алынып берилет.

дыгын байкайбыз. Мисалы: *«— Кийин... о кийин... Султан Бабыр бүткүл Индустанга* п а д и ш а х *болуп турган чагында быякка элчи жиберип, баласына суроо салдырган дейт».*, *«...— Аталык таксыз* п а д и ш а х, *тажысыз өкүмдар».*, «— П а д и ш а х,— *деди Абдылла бек отурбай, — баатыр Оуган элинин Сиздей акылман эгесине жылкы атпайдан күлүк ат тартуулап келдим, өз атымды... ээрин албай... тартуулап келдим».*

Паша сөзү каармандардын кебинде *падыша* деген сөздүн түштүк диалектилик варианты катары колдонулат да, орус падышасы маанисинде *Ак паша* түрүндө учурайт. Мисалы: *«Же* А к п а ш а *тараптан жортуул жок, же хан тараптан кысым жок».* Романда п а ш а мындан башка да маанилерде колдонулат. Түркстандын генерал-губернатору жергиликтүү элдин тилинде *жарымпаша* аталган: «Ж а р ы м п а ш а *десе* ж а р ы м п а ш а, *Түркстандын генерал-губернатору, Бүткүл Россиянын ээсинен чексиз укук алган, «Кауфман I» атыккан киши».* Себеби «Түркстандын генерал-губернатору Кауфман Орто Азия хандары менен согуш жарыялоо жана тынчтык келишимин түзүүгө чейин укугу бар кеңири полномочнеге ээ болгон».[1]

Жергиликтүү калк оозеки кепте мамлекеттин бийлик ээсин гана эмес, орус генералдарын да *паша* аташат. Маселен, романда каармандардын кебинде генерал Черняев «Чырнай паша», генерал Скобелев «Искөбүл паша», генерал Головачев «Галавачы паша», генерал Вейнберг «Вей паша» деп берилген. Мисалы: «— *...Уккан эмессиңерби? Ташкенге* Ч ы р н а й п а ш а кирди»., «—И с к ө б ү л п а ш а *менен Насирдиндин издегени биз экен! — деп муңканды Момун».*, *«— Бек!* Г а л а в а ч ы п а ш а г а *жигит чаптыра көрүң, бек!... — деп үн салды».*, *«Эшик ага кирди: — Өкүмдар,* В е й п а ш а...»

Кыргыз тилинин сөздүктөрүндө сөздүн бул мааниси камтылган эмес. Романда биринчи жолу ушундай мааниде колдонулган. Бул жерде орус генералдарынын «паша» аталышы гана эмес, алардын фамилияларынын бузулуп айтылышы да жергиликтүү улуттук стилизациялоо каражаты катары кызмат кылат. Мындай стилизациялык каражат автор дүйнөгө каармандын көзү менен карап, ошол аркылуу персонаждын ой толгоосун, сезимин, кайгысын, кубанычын, маанайын берген учурда автордук контекстте да кездешет. Мисалы: *«Исхакты жолмо-жол ой басты. Коконго кирип ордого отуруп алса кандай болот эле? Күч кана буга? Кудаяр бир жагынан, анын күчүгү Насирдин бир жагынан коргон тегеренип шимшиген көркоо карышкыр сыяктуу түн жамынып жортуп жүрүшөт. Кокондун жаман дубалы* И с к ө б ү л п а ш а н ы н *замбире-*

---

[1] Ж а м г ы р ч и н о в Б. Присоединение Киргизии к России, М., 1959, 312-б.

гине турушттук кыла алабы?! Анан эмне деп Кокон барышыбыз керек? — Жүрөгү солк этип, Исхак аттын тизгинин жыйды».

Кадыресе автордук баяндоодо булар эч өзгөрүүсүз эле колдонулат. Мисалы: «Г е н е р а л Ч е р н я е в *боз чаптуу дөңдө жалгыз көздүү дүрбү салып турду».*, Г е н е р а л С к о б е л е в *мурутунан күлүп, Анжияндын кантип кымкуут болуп, кантип өрттөнүп жатканын дүрбү менен көрүп, Ак-Чакмактын-Дөңүндө тамаша чегип турду».*, «Г е н е р а л Г о л о в а ч е в *Ангрен өзөнүндө Зулпукар баштаган 6 миң колду тосуп беттешти».*, *«Кудаярхан* г е н е р а л В е й н б е р г д и н *камырабаганын көрүп, такыр чүрүшүп, ындыны өчүп, өзүнчө онтогондой болду».*

Романдагы окуя ар кандай сюжеттик кырдаалга жараша Кокон хандыгынын территориялык жана хронологиялык чектеринен чыгып, башка мамлекеттерде, башка өлкөлөрдө, башка мезгилдерде, башка доорлордо да өтө тургандыгын жана алар тууралуу сөз козголорун жогоруда айткан элек. Ошондуктан романда Кокон хандыгы менен кандайдыр бир карым-катышта, алакада болгон чет өлкөлөрдүн, мамлекеттердин өкүмдарларынын наамын, титулдарын атаган историзмдер да романда стилизациялык каражат катары кызмат аткарат. Маселен, XIV кылымдын орто ченинде Орто Азияда кубаттуу мамлекетти түзгөн, чынгызханиддердин тукумунан чыккан, Азияны багындыруучу Тамерлан (Аксак Темир) амир аталган жана анын мурасчылары да *амир, шах, султан* деген титулдарга ээ болушкан. Мисалы: «А м и р Т е м и р К ө р ө г ө н д ү н М и р а н - Ш а х *деген бир уулунан* С у л т а н - М у х а м м а д, *андан Абусаид, андан* Ө *м ө р-ш а й х... Ө м ө р-ш а й х учуп өлүптүр.Ошондо тун уулу Бабыр он эки жашар экен. Ал ошол 899-жылы атасынын ордун басып,* с у л т а н *болуп көтөрүлөт.* С у л т а н *Бабыр акылы жетик, кайраттуу азамат чыгып,* А м и р Т е м и р *бабасынын өлкөсүнүн бөлүнгөнүн бириктирем деп, чачылганын жыйнайм деп, кол баштап чыгат».*

Ошондой эле *амир, амиран* деп, Бухара эмиратынын өкүмдары, Афганистандын башкаруучусу да аталат. Сөз арасында *хорезмшах* жөнүндө сөз болот, Каратегиндин бийлөөчүсү ш а а аталгандыгын көрөбүз. Мисалы: *«Кокондун бүт эли, бүт жери Бухара-и-Фарифдин бактылуу* а м и р а н ы *Насрулла-баатыр хандын адил бийлиги астына ыкрар болду деп жар чакыртып, Коконго өзүнүн бегин коюп кетиптир».*, *«Өзүңүз билесиз, Оугандын* а м и р и н и н *алдына куру кол барбайлы».*, *«Бул — бир сөздүү адам. Муну келберсиген* Х о р а з м ш а х, *бухаранын* а м и р и, *алардын сөөлөтү ашынган ордолору, шаан-шөкөтү токтото албаган».*, *«Кокондун ич ара кымкуутунан пайдаланып, Каратегин вилаети өз алдынча болуп, беги* Р а й ы м-ш а а *өз агасы* М у з а ф а р-ш а а н ы *кууп салып, бийликти тартып алган эле».*

Байыркы кыргыздар жөнүндө өткөн өтүмүш айтылып, анда алар өздөрүнүн башчысын *ажо* деп атагандыгы жөнүндө автор

эскертет. *«Ай!» дээр* **ажа** *жок, «кой!» дээр* **кожо** *жок»* деген макалдагы *ажа* ошол *ажо* менен байланыштуу болуу керек.

Россия империясынын монархы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, *падыша, ак падыша, ак паша* деген сыяктуу кыргызча аталыштары менен катар *император* деген эң жогорку наамга, титулга да ээ болгон. Мисалы: *«Бу Пугачев өңдөнгөн немении Бүткүл Россиянын* и м п е р а т о р у н а *кереги жок болучу».*

Ар өлкөнүн бийлөөчүлөрүнүн, монархтарынын ар башкача аталыштары, наамдары, титулдары жалаң гана доорду мүнөздөөчү касиетке ээ болбостон, ар элдин, ар өлкөнүн өзгөчөлүгүн белгилеген тилди улуттук стилизациялоонун каражаты болуп да кызмат кылат.

Романда Кокон хандыгынын ставкасына тиешелүү *ордо, так (такты), тажы (таажы), сарай* сыяктуу жана ордодогу ар кандай даражалуу жан-жөкөрлөрдү, кызмат адамдарын билгизген *аталык, увазир, парваначы, абтабачы, ынак, наиб, казынабашы, эшик ага* сыяктуу историзмдер да кеңири пайдаланылат. Булардын ичинен ордодогу эң улуу даража *аталык* эсептелет. Аталык ордодо гана эмес, аскер ишинде да эң жогорку даража, кол башчы, башкы командачы. Ошондуктан Алымкул, Мусулманкул, Нүзүп аталыктар аскербашы, кол башчы, миң башы деп аталышат.

Кокон хандыгында «саясий башкаруу нагыз феодалдык мүнөздө болгон. Хан формалдык түрдө толук бийликтүү өкүмдар болуп эсептелген, бирок чынында анын бийлиги борборго жакын жайланышкан райондорго гана таралган. Калган округдарды ири феодалдардын өкүлдөрү — кушбегилер, акимдер, даткалар жана бектер башкарышкан».[1] Демек, романда жергиликтүү бийлик ээлеринин наамдары катары *кушбеги, аким, датка, бек* деген историзмдер да колдонулат. Бул историзмдер романда жеке эле тарыхый доорду мүнөздөбөстөн, локалдык (территориялык) мүнөзгө да ээ экендигин байкоого болот. Мындай пикирибизди тарыхый маалыматтар да ырастайт: «XVIII кылымдын аягынан кыргыздар Орто Азия хандыктары менен, анын ичинде Кокон менен, бир кыйла тыгыз саясий байланышта боло баштаган мезгилден тартып, кыргыздын феодалдык ак сөөктөрүнүн арасында «датка» жана анча-мынча түштүк кыргыздардын арасында «бек» деген наамдар таралган. «Датка» деген наам Кокон ханы тарабынан саяк уруусунан Медет-датка, адигине уруусунан Алымбек-датка, Алайдан Курманжан-датка, Таластан Ажыбек-датка сыяктуу кыргыз феодалдарынын айрым чоң-чоң өкүлдөрүнө сыйлык кылып берилген».[2]

«Кыргыздарды башкаруучу феодалдык аристократияны ар бир уруунун жана уруктун башында турган манаптар түзгөндүгү белгилүү. Бирок «манап» тарыхый доорго тиешелүү түшүнүктү билги-

---

[1] История Киргизской ССР, т. 1, Фрунзе, 1968, 257—258-б.
[2] Ж а м г ы р ч и н о в Б. Аталган эмгек, 60-б.

зүү менен бирге, территориялык таралышы жагынан чектелген. Проф. К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) «манап» түндүк диалактиге тиешелүү тарыхый термин экендигин көрсөтөт. Романда бул сөз үч жерде учурайт: 1) *«Эки* м а н а п *тиктешип калды».*, *2) «Эртеси эки* м а н а п *жыйынга жүздөрү жайнап, көңүлдүү чыгышты».*, *3) «Бири-бирине ит арка майда хандар өлкө ичинде Россия империясынын кызыкчылыгына жолтоо кылмак тургай, кыңк этпей колдоп, кол бала болуп берип отурушканда кай бир уруунун же айрым* м а н а п т ы н *өтүнүчүнүн зарылдыгы жок болуп калды».* Биздин пикирибизче, башкы эки сүйлөмдөгү «манап» деген тарыхый термин өз ордунда колдонулган эмес. Бул жерде сөз «Кокон ордосунун бул Аксы багытындагы таасирдүү кишиси, аскер ишинде пансат атагы бар бий Абил» менен Кокон ханынан элетке келген кары кеңешчи жөнүндө болуп жатат. Кыргыз ССРнин тарыхында: «Кетмен-Төбөдөн башка Кыргызстандын түштүгүндө манаптар болгон эмес. Бул жерде даткалар менен бектер болушкан. Алардын пайда болушу кокондук басып алуу менен байланыштуу. Кокон хандары жергиликтүү феодалдык ак сөөктөрдүн өкүлдөрүн өз жагына тартуу максаты менен аларга датка жана бек деген наамдар беришкен. «Бек» деген наам бара-бара мурас болуп, атадан балага өткөн. «Датка» деген наам бара-бара мурас боюнча өткөн эмес. Түштүк Кыргызстандын шартында манаптардын социалдык функциясын бектер менен даткалар аткарышкан, алардын кызматы аздыр-көптүр Кокон хандарынын башкаруу аракеттери менен тыгыз байланыштуу болгон. Алардын айрымдары тике хан сарайында кызмат кылышкан жана хандык башкарууда белгилүү роль ойношкон»,[1]— деп көрсөтүлөт. Демек, «манап» деген сөздүн бул учурда колдонулушу тарыхый чындыкка туура келбейт. Үчүнчү сүйлөмдө жалпы эле кыргыздардын феодалдык уруулук ак сөөк төбөлдөрү жөнүндө сөз болуп, «манап» сөзү чыгармада орундуу колдонулган.

Феодалдык -уруулук эзүүчү таптын өкүлү катары атадан балага өтүп келген мансап **бий** болгон. Бул тарыхый термин да «Сынган кылычта» кеңири колдонулат. Мисалы: *«Хаджи* б и й *менен Нарбото* б и й *атасы бир, энеси башка бир тууган болучу».*, *«Не кылган менен,* А б и л *бий алда нерседен кооптуудай, ичи түтпөй турган өңдүү» ж. б.* Кыргыздарда бий эбактан белгилүү экендиги фольклордук, тарыхый материалдардан маалым. XIX кылымдын биринчи чейрегине чейин бий уруунун же уруктун толук укуктуу башкаруучусу болуп келген болсо, XIX кылымдын орто ченинен баштап бийде адат боюнча сот иштерин жүргүзүү гана калган.

Кокон хандары бардык жерлерде бийлерди сот иштерин шарияттын эрежелери боюнча жүргүзө турган **казыйлар** менен алмаштырууга аракет кылган. Бирок кыргыздарда сот иштерин жүргүзүү

[1] История Киргизской ССР, т. 1, 282-б.

бийлердин колунда кала берген. Романдан да муну ачык байкоого болот. Маселен, элет жеринде уруу ичиндеги чыр-чатактар адатнарк боюнча Абил бий аркылуу чечилген болсо, мамлекеттин борборунда хандын, аталыктын укугу, милдети шарият жолу менен казый тарабынан закондоштурулган. Мисалы: *«Бир кечте Нүзүп шаардын* к а з ы й ы н *жалгыз чакырып алды».*, *«Ушундан соң* к а з ы й *Нүзүпкө чоң салтанат кылып тизгин* (бийлик белгиси — эки тизгин, бир чылбыр) *берди».*

Сүрөттөлүп жаткан мезгилде кыргыздарда феодалдык-уруулук башкаруучу төбөлдөрдүн өкүлдөрүнө жакын турган **баатыр** деген тарыхый термин кеңири таралган. Бул термин чыгышы жагынан кандайдыр бир социалдык-таптык мазмун менен байланышкан эмес. Мындай наамга сырткы душмандардан элин коргогон, согуш сырын мыкты билген, эр жүрөктүгү, тайманбастыгы менен атагы чыккан адамдар ээ болгон. «Сынган кылыч» романында бул титул көбүнчө Бекназарга карата колдонулат. Мисалы: *«—...Тилинде эми бар, билегинде күчү бар жаш азаматтардан тандап саркер көтөрүп алгыла. Бекназар* **б а а т ы р д а н** *өтөрү жок. Буга кандай дейсиңер.», «Ишенимдүү жигит Абил бийдин бул катын Бекназар* б а а т ы р г а *апкелип тапшырды».*

Чыгармада б а а т ы р тарыхый термин катары эмес, кадимки эле *эр, каарман, жүрөктүү азамат* деген мааниде жана урматтоо, кайрылуу иретинде да колдонулат. Ошондой эле **б а а т ы р д ы н** какшык иретинде колдонулган учурун да жолуктурабыз. Мисалы: *«Нүзүп чаңырып жиберди:— Токтот! Ой,* **б а а т ы р** *наймандын бийи, кемпирдин көңүлүнө карабай баатырлык кылып жөлөп кое турган учур беле?»*

Автор романда бул сөздү «баатыр» жана «батыр» деген фонетикалык эки вариантта аралаш колдонот. Биздин пикирибизче, бул сөздүн мындай эки формада берилиши эч кандай стилистикалык максатка багындырылган эмес. Автордук баяндоодо да, каармандардын кебинде да тарыхый термин катары же кадыресе түз маанисинде болсун эки түрдүү форма ажыратылбайт. Бул сыяктуу стилистикалык максатты көздөбөгөн чаржайыт сөздүк дублеттер башка учурларда да кездешет. Албетте, мүчүлүштөр окурмандардын бирдиктүү кабыл алуусуна жана адабий тилдин нормасынын сакталышына өзүнүн кедергисин тийгизбей койбойт.

Романдан жергиликтүү эл башкаруучу кызмат адамдарын атаган **эл беги, эл түзөр** жана бийлик адамдарына тиешелүү **мырза, төрө** деген тарыхый терминдерди да учуратабыз. Кыргыз тилинде эзелден колдонулган **төрө** сүрөттөлүп жаткан мезгилде орус чиновниктерин гана атаган болсо, **мырза** көбүнчө адамдын жашына, ак сөөк тегине, байлыгына жараша колдонулган.

Романда сүрөттөлүп жаткан доордун социалдык абалын реалдуу чагылдырып берүүдө мамлекеттин бийлик ээлеринин, феодалдык аристократ төбөлдөрдүн мураскорлорун, тукумдарын, үй-бүлө

мүчөлөрүн атаган **ханзаада, шаазада, султанзаада, бекзаада, мураскор, айым, ханике айым** сыяктуу историзмдер да орундуу колдонулган.

Бийлик ээлерине, улуу даражалуу адамдарга карата салтанаттуу кайрылуулар, алардын ар түрдүү шаан-шөкөттүү эпитеттери да тарыхый жана улуттук колоритти түзүүдө чоң мааниге ээ. Романда Кокон хандары **аллаяр, хазрети, бактияр, сеид, жангер** деген эпитеттер менен аталат. Мисалы: «— ...О, а л л а я р, *өлгөндүн артынан эч ким ээрчиген эмес алмустактан бери эле.*», «— *Эми* х а з р е т и н и н *амирине каршы жүргөндүн катыны талак, өзү капыр! — деди.*», «— *Бир кудайым жолун ачып,* б а к т и я р с е и д *Кудаяр... тагына кайра миниптир.*», «Ж а н г е р *Алымхандын тукуму ушунчалык майдаланып кеткенине ал астейдил таң калды».* Т а к с ы р ж а р а н д а р (ж а р а н ы м) деген кайрылуулар доорду, улуттук өзгөчөлүктү мүнөздөөчү каражат катары кызмат кылат. Мисалы: «— Т а к с ы р! *Мен бар болгону буйрук аткарып жүргөн кулмун.*», «О, ж а р а н д а р!.. *Ушул мүңгүрөгөн бойдон туулган эмеспиз энеден биз дагы...*», «— ...*Бул дүйнө ушундай,* ж а р а н ы м, *бирде төө мингизет, бирде жөө жүргүзөт.*»

Жазуучу Россия императоруна же Түркстан генерал-губернаторуна кайрылууда орус тилиндеги «Его Величество Государь Император», «Его Императорское Величество», «Ваше сиятельство» деген оригиналдуу титулдарды имитациялаган «Улуу даражалуу ак паша», «Улук даражалуу амиран император», «Урматы улук жарыктык», «Бийик даражалуу жарыктык» деген титулдарын колдонот. Мисалы: «...*Өз башымды да, Кокон мамлекетин да* у л у к д а р а ж а л у у а м и р а н и м п е р а т о р д у н *колуна тапшырам...*», «*Бу селсаяктын тополоңун тез бассак, ошол улуу азем үстүндө* у л у у д а р а ж а л у у а к п а ш а н ы н *өзүнө сизди кол алыштырам го деген үмүттөмүн...*», «*Түркстан генерал-губернатору* у р м а т ы у л у к ж а р ы к т ы к *фон Кауфман төрөгө...» — деп, андан ары жай, тактап айтып, жаздыра баштады.*», «— Б и й и к д а р а ж а л у у ж а р ы к т ы к, — *деди адъютант шашып...*» Ошондой эле романда орус чиндерине карата «адам атанын балдары», «адам атанын ыкыбалдуу балдары» деген кайрылуулар бар. Мисалы: «*Сакалы белине түшкөн кары карга бүк түшүп, таазим кылды да, ошол тизелеп турган бойдон өйдө болбой: — Ырайым кылгыла,* о а д а м а т а н ы н б а л д а р ы!.. — *деп, калчылдап, киркиреп акырын сүйлөдү».* «— *Келгиле... төрүбүзгө өткүлө... о,* а д а м а т а н ы н ы к ы б а л д у у б а л д а р ы... — *деп, жер мөгдөп келип, Абил полковник Машиндин үзөңгүсүнө жетип тооп кылды».*

Автор Кокон хандыгынын бийлик ээлерине, даражалуу адамдарына карата айтылган титулдарды, эпитеттерди доордун мүнөзүнө ылайык зор чеберчиликте пайдалануу менен, башка тилге тиешелүү улуттук мүнөздөгү титулдарды, кайрылууларды кыргыз тилинде берүүдө да бир топ сөзгө чебердигин көрсөткөн. Ошон-

дой болсо да орус тилиндеги «Ваше Величество», «Ваше сиятельство» деген титулдук кайрылууларды «Урматы улук жарыктык» же «Бийик даражалуу жарыктык» деп берүүдө «жарыктык» деген компонент стилистикалык жактан өз ордунда эместей сезилет. Тактап айтканда, бул сөз оригиналдын маанисиндеги официалдуулукка, салтанаттуулукка карагаида эркелетүү маанисине көбүрөөк жакын.

Романда сүрөттөлүп жаткан коомдун социалдык катмарларына эзилген эмгекчил элдин ар түрдүү өкүлдөрүн атаган **букара, томаяк, жумушкер, кул, күң, карал, данбагар, кара чапан** сыяктуу тарыхый терминдер да кирет. Бул терминдер жогорудагы феодалдык-аристократтык төбөлдөрдүн өкүлдөрүн, алардын ар кандай титулдарын, даражаларын атаган историзмдер сыяктуу эле Кокон хандыгынын мезгилиндеги социалдык мамилелерди мүнөздөөчү каражаттар болуп эсептелет.

«Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын коомдук-саясий түзүлүшүнүн, социалдык-экономикалык абалынын реалдуу жүзүн ачып берүү үчүн Т. Касымбеков чыгармасында эмгекчи элди эзүүнүн ар түрдүү формаларын атаган **зекет, хан салыгы; дене** жазаларынын каражаттарын жана ыктарын атаган **дар (дарга), зындан, сыйыртмак, казыкка отургузуу, баш алуу;** жазалоочу адамдарды атаган **миршаб, ясаул, желдет** сыяктуу историзмдерди ылайыктуу пайдаланган.

«Көчмөндөрдүн турмушундагы экстенсивдүү мал чарбачылыгы жана патриархалдык-уруулук калдыктардын болушу көчмөн кыргыз коомунун ичинде феодалдык эзүүнүн формаларына өзгөчө түр берген.»[1] Букаралардын, кедей-кембагалдардын жергиликтүү феодалдык-уруулук төбөлдөргө төлөгөн салыктары, кылып берген кызматтары сыртынан караганда ыктыярдуудай көрүнгөн, «туугандык жардам» катары патриархалдык формага далдаланылган. Романда феодалдык эзүүнүн мына ушул уруулук мамилелерге далдаланган **чыгым, тартуу, конок алуу, кошумча** сыяктуу формалары да сүрөттөлгөн.

Эмгекчи элдин башына түшкөн зордук-зомбулуктун дагы бир түрү **айып, кун төлөө** болгон. Домбу бийдин өлүмү үчүн элеттиктердин ханга кун төлөшү эзилген букаралар үчүн канчалык кыйынчылыкка турганын романдан даана сезебиз.

Социалдык, уруулук топтордун ортосундагы экономикалык мамилелерди билгизген **барымта, жаат, жамият, жамагат, ижара** сыяктуу историзмдер да өткөн доорду сүрөттөөнүн көркөм каражаты катары кызмат аткарган.

«Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги социалдык жана экономикалык мамилелерге байланыштуу «доордун нагыз сөздөрү» эскирген лексиканын башка тематикалык

---

[1] История Киргизской ССР, 290-б.

топторуна караганда сан жагынан алда канча артыкчылык кылат. Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, романда коомдун структурасы ошол коомдук түзүлүшкө тиешелүү реалдуу социалдык топтор, катмарлар, сүрөттөлүп жаткан мезгилге таандык тилдеги аталыштары аркылуу ачылып берилет. Кокон хандыгынын коомдук структурасына кирген социалдык топтор романда жалпы жонунан эле берилбестен, алар өз ичинен майдаланып конкреттештирилип, ар кайсыларынын жекече коомдук орундары кеңири сүрөттөлгөн. Ошондуктан романдын сөздүк составында коомдун ар кандай топторун жана алардын өкүлдөрүн атаган эскирген сөздөр көп колдонулат.

А. Н. Толстой жаңыдан жаза баштаган авторлорго жазган катында: «Тарыхый каармандар алардын доору жана ошол доордун окуялары талап кылгандай ойлошу жана сүйлөшү керек. Эгер Степан Разин адепки накопление тууралуу сөз кыла турган болсо, окурман андай китепти столдун алдын көздөй ыргытып жиберер эле жана анысы туура болмок, бирок алгачкы накопление жөнүндө, айталык, автордун билүүсү жана унутпоосу жана тигил же бул тарыхый окуяны ошол көз караш менен кароосу керек»,[1] — деп көрсөткөн.

Тарыхый романдын советтик эң көрүнүктүү устатынын бул пикири толук бойдон Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романына да тиешелүү. Бул романдан азыркы тилибиз үчүн кадыресе болгон социалдык жана экономикалык түшүнүктү атаган сөздөрдү кезиктире албайбыз. Романда сүрөттөлүп жаткан доордун коомдук жана экономикалык өзгөчөлүктөрү мааниси жактан ушул түшүнүктөр менен байланыштуу болгон тарыхый сөздөрдүн кеңири колдонулуш зарылчылыгын туудурган. Бул категориядагы сөздөрдү колдонуунун өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Коомдун социалдык жана экономикалык жактары менен байланыштуу сөздөрдү сүрөттөлүп жаткан мезгилге ылайыктуу гана маанисинде колдонууга болот. Ансыз тарыхый чындык бурмаланып калышы ыктымал.

Романдын тилинде социалдык жана экономикалык терминдердин бир кыйла көп санда киргизилиши — Т. Касымбековдун сүрөттөлүп жаткан коомдун структурасынын тарыхый жактан так болушун сактоого кылган аракетинин натыйжасы. Ал өзүнүн романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги коомдук-саясий турмушка тиешелүү историзм сөздөрдү көп колдонгону менен, өткөн доорго тиешелүү сөздөрдү майда-чүйдөсүнө чейин терип-тепчип жыйнап, чыгарманын тилинин түшүнүктүүлүгүнө залал келтирген эмес. Автор тарабынан кылдаттык менен тандалып алынган лексиканын бул тобу чыгармада сүрөттөлгөн коомдун мамлекеттик-административдик түзүлүшүндөгү жана кызмат адамдарынын,

---

[1] Толстой А. Н. ПСС, т. 13, М., 593-б

мекемелердин иштеген ишиндеги өтө маанилүү белгилерди, мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырып көрсөтүү үчүн колдонулган. Ал эми бул болсо тарыхый романда мезгилдин колоритин түзүүдөгү зарыл каражат болуп саналат. Анын үстүнө, мындай сөздөр чыгарманын бүт тулкусуна баштан-аяк себеленип чачырап, органикалык түрдө сиңирилген.

2) *Согуш ишине байланыштуу историзмдер.* «Сынган кылыч» романында баталдык сценаларды сүрөттөөгө көп орун берилген. Кокон тагы үчүн болгон кармашууларды, ордо менен элеттин ортосундагы кагылышууларды, көтөрүлүшчүлөр менен хан аскерлеринин ортосундагы кандуу кыргындарды, орустун аскердик бөлүктөрү менен жергиликтүү аскерлердин ортосундагы согуштук аракеттерди реалдуу сүрөттөп көрсөтүш үчүн автор чыгармада эскирген лексиканын бул катмарына да көп ирет кайрылууга муктаж болгон.

Кокон хандыгында аскердик эң жогорку даража **миң башы** болгондугун жогоруда айтканбыз. Ал — бүткүл хан аскерлеринин башкы командачысы, кол башчысы, ошондой эле ордодогу хандан кийинки бийик даражалуу адам. Романда мындан башка командалык составдын ар кандай рангаларын көрсөткөн **сардар, саркер, паңсат, жүз башы, элүү башы, он башы, туу башы, баатыр башы, жигит башы, караул башы, корбашы, ясаулбашы** сыяктуу историзмдер пайдаланылган. Мисалы: *«Улук* с а р д а р *Абдырахман сиз туурасында пикири жакшы.», «Бири — оң канаттын* с а р к е р и *Момун, бири — сол канаттын* с а р к е р и *Саранчы.», «Науман* п а ң с а т *тез келди.», «Нүзүптүн жанында Абил* ж ү з - б а ш ы *гана бар эле.», «*О н б а ш ы *сарбаздын айтуусу боюнча мылтыктарынын милтесине чакмак менен ст кое баштаашты.», «— Кулак сал, сен бул жортуулда* т у у б а ш ы *бөлүүгө арзыдың.», «Жан жигити* б а т ы р б а ш ы *Ташкалла бегин сүйлөтпөй сыңар тизелей калып, баш уруп жиберди.», «Абил бий муну билип, алдыңкы* ж и г и т б а ш ы л а р д ы *бир имере тиктеп, тамагын жасады.», «Жигиттерин чубатып Насирдин бектин* к о р б а ш ы - с ы *жыйынга түптүз ат коюп кирип келаткан эле.», «Лүкүлдөп* к а р а у л б а ш ы *кирип келди.», «Ушул учурда тиги дөңдө Абдулазиз* я с а у л б а ш ы *жүзбашыларына керектүү жаңы буйруктарын берип турду».*

Эски орус армиясынын командалык составына **генерал-адъютант, штабс-капитан, унтер-офицер, сотник** сыяктуу генералдык, жогорку жана кенже офицердик чиндерди атаган историзмдер кирет. Тарыхый романда бул историзмдердин колдонулушу Кокон аскерлери менен орус армиясынын түзүлүшүндөгү айырмачылыкты айгинелеп, тарыхый чындыкты элестетүү үчүн кызмат кылат. Мисалы: «...Г е н е р а л - а д ъ ю т а н т *фон Кауфман ханды оорпоп кишилери менен дароо кабыл алып, аларга жылуу жүз, урмат көрсөтүүгө шашты.», «Коңур кара чачтуу,* ш т а б с - к а п и т а н

мундирин кийген, сулуу муруттуу, ак саргыл жигитти экөбү тең утурлай басышты.», «Эки сарбаз ортого алып, туткун у н т е р - о ф и ц е р д и *айдап келди.», «...Улугум, сарала өрүктүн башына салаңдатып таштап, жөнөй бербейбизби? — деди кутурган* с о т - н и к *атын тыбыратып».*

Талдоого алынып жаткан чыгармада Кокон армиясынын аскердик бирикмелерин, бөлүктөрүн жана аскерлеринин түрлөрүн атаган **кол, кошун, сыпай, сарбаз, кара келтек, нөкөр, удайчы, дөлөнгүт, кайгуул, кайгуулчу, жесек** деген историзмдер билгичтик менен орундуу колдонулган. Бирок орус аскерлеринин бөлүктөрүнүн, түрлөрүнүн аттары катары колдонулган **козак, орус-козак, отряды, козак-орус отряды, козак жүздөрү, козак полку, каратель, каратель отряд, каратель аскер** деген сөздөр, сөз тизмектери жөнүндө муну айтууга болбойт. Бизге автордун, тарыхый жактан алганда, Москва мамлекетинин чет жакаларына көчүп барып жайланышкан эркин согуштук-дыйкандык уюмдун мүчөсү жана ошол казактардын тукумдары, алардан түзүлгөн согуштук бөлүктүн жоокери **казак** деген сөздү романда **козак** деген фонетикалык өзгөчө формада алгандыгы түшүнүксүз. Балким, бул сөздү кыргыз тилиндеги көмөкөйчүл жана орус тилинен өздөштүрүлгөн тил артчыл жарылма каткалаң үнсүз фонемалардын кыргыз алфавитинде бир эле **к** тамгасы менен белгиленишинин натыйжасында бирдей жазылуучу түрк тилинде сүйлөгөн, Казак ССРинин негизги калкы болгон улуттун өкүлүн билгизген **казак** (казак тилинде **казак**, орусча **казах**) деген сөз менен чаташтырбоо аракети чыгар. Андай болсо, бул аракет — негизсиз аракет. Анткени, биринчиден, ар бир сабаттуу кыргыз окурманы буларды маанисине карай айырмалап окуй алат, экинчиден, кыргыз тилине бул сөз келип кирген башат тил (язык-источник) — орус тилинин бардык сөздүктөрүндө **казак** формасында гана берилген. Орус тилинин этимологиялык сөздүктөрүндө бул сөздүн түрк тилдеринен өздөштүрүлгөндүгү, эстеликтерде XV кылымдардан бери белгилүү экендиги жана түрк тилдеринин **казак** «эркин адам, жигердүү азамат» (вольный человек, удалец) деген сөзү менен байланыштуулугу белгиленип жүрөт.[1] Сүрөттөлүп жаткан окуяга мезгилдеш В. В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» деген сөздүгүндө бул сөз **казак** түрүндө бир нече түрк наречиелеринде (тилдеринде), анын ичинде кыргыз тилинде да кезиге тургандыгы белгиленет да, бир эле сөздүк макаланын ичинде «эркин, көз каранды эмес адам, укмуштуу окуяларды издөөчү, селсаяк **казак киши** кайраттуу, шамдагай киши, машыккан чабандес» деген маанилер

---

[1] Ш а н с к и й Н. М., И в а н о в В. В., Ш а н с к а я Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. Под редакцией чл. корр. АН СССР С. Г. Бархударова, М., 1961.

менен бирге, жогоруда бизди кызыктырган омограф сөздөр да бир сөздүн ар түрдүү маанилери катары берилген. Демек, бул сөздөрдүн ортосунда кандайдыр маанилик байланыштын болушу да мүмкүн, ошондуктан буларды тилдин тарыхына, фонетикалык семантикалык өзгөрүү закондоруна карабай туруп эле жасалма түрдө дифференциялоонун зарылчылыгы жок. Ал эми ушул эле сөздүктүн немецче котормосунда же украин тилинде **козак** болушу кыргыз тилинде жазылган романда колдонууга негиз боло албайт. Ал тилдердин кыргыз тили менен эч кандай карым-катышы жок. Бул омограф сөздөрдү айырмалоочу кыргыз тилинин өзүнүн небактан бери калыптанып калган «казак» жана «орус казак», «казак орус» деген лексикалык каражаттары бар. Муну автор эске туткан жана романда пайдаланган, бирок мында да сөздүн **казак** деген компонентин дагы эле **козак** түрүндө берген. **Орус казак** деген сөз айкалышы Радловдун аталган сөздүгүндө да учурайт. Сүрөттөлүп жаткан мезгилде Кокон хандыгынын карамагына кирген элдердин (өзбек, кыргыз, тажик) сөздүктөрүнүн бардыгында бул мааниде **казак** түрүндө гана берилген. Жыйынтыктап айтканда, тилдик фактыга туура келбеген жана чыгармада стилистикалык атайын милдет аткарбаган айрым жасалма дублеттерге романдын кийинки басылыштарында корректив киргизүү керек.

Автордук баяндоодо **каратель, каратель отряд, каратель аскер** деген сөздөрдүн, сөз тизмектеринин колдонулушу да орунсуз. Биринчиден, бул сөз революцияга чейин кыргыз тилинин сөздүк составына кирип, анын лексикасын байыткан жүздөгөн сөздөрдүн катарында кыргыз тилине синген эмес жана азыр да бул сөз, мейли тарыхый термин катары болобу, мейли оозеки кепте болобу, эч бир пайдаланылбайт. Ошондуктан кыргыз окурмандарына эне тилинде эч качан болбогон жат сөздү кара күчкө эле сунуш кылуу, бери болгондо, ошол сөздүн маанисин так түшүнүүгө кедергисин тийгизбей койбойт. Экинчиден, революциядан мурда эле эзилген эмгекчи элдин эркиндик үчүн болгон күрөшүн (1916-жылкы кыргыз элинин революциялык улуттук-боштондук көтөрүлүшүн) канга боёп, талкаланган падышалык жазалоо аскерлерин ошол кезде эле кыргыздар **жазалоо отряды** деп атагандыгын ошол окуяга өзү аралашып жүрүп окуянын сууй элек изи менен дароо жазган жазгыч акын Ысак Шайбековдун «Азган эл» поэмасындагы: Ж а з а л о о о т р я д ы *кол салганда, Чыдабай Кытай жакка кире качтык»*,—деген ыр саптарынан көрүүгө болот. Жазуучу Т. Касымбеков деле маңызы жактан бири-бирине окшош бир түшүнүктү азыркы күндөн жетимиш жыл илгери кыргыздар атагандай, шайбековчулап **жазалоо отряды, жазалоочу** деп атаса, жөнөкөйлүгү, окурмандарга түшүнүктүүлүгү, адабий норманын сакталышы жагынан гана эмес, сүрөттөлүп жаткан тарыхый мезгилге хронологиялык жактан да бир кыйла жакын болмок. Анын үстүнө өткөн

кылымдын 73—76-жылдарындагы Түштүк Кыргызстандын эзилген эмгекчилеринин Кокон хандыгынын зордук-зомбулугуна каршы антифеодалдык кыймылы менен 1916-жылкы бүткүл Кыргызстанды кучагына алган элдик көтөрүлүштүн мүнөзү жана максаты да окшош болгон. Ошондуктан ал элдик көтөрүлүштөрдү талкалап баскан жазалоочуларды кыргыз тилинин өз аренасында болгон бирдей сөз менен атоодон тарыхый чындык да, көркөм чындык да залал тартмак эмес, утуш албаса, эч уттурбайт эле.

Кокондуктардын жоо-жарактарынын ичинен басымдуусу кылыч менен найза болгон. Ошондуктан романдын тилинде **кылыч, найза** деген сөздөр көп жолу колдонулат. Бирок бул сөздөр жеке алганда Кокон хандыгынын мезгилин мүнөздөөчү эч кандай деле мааниге ээ боло албайт. Бул куралдарды дүйнөнүн башка элдери сыяктуу кыргыздар алмустактан бери эле колдонуп келгендигин жана Кокон хандыгынан кийин деле колдонгондугун атайылап далилдөөнүн кажети да жок. Буга «Манас» баштаган зор эпостон тартып, майда макал-лакаптарга чейинки фольклордук материалдар же кыргыздардын эзелки жашоо-турмушунан элес-булас маалымат берген археологиялык табылгалардан тартып, элге кеңири маалым тарыхый эмгектерге чейин четинен далил боло алат. Булар азыркы кыргыз тилинин активдүү сөздүк запасынан чыгып калган сөздөрдөн да эмес. Ал сөздөр **ийри кылыч, чолок кылыч, кандуу кылыч, наркескен кылыч, тыктуу кылыч, дамашки кылыч, куу найза** сыяктуу атрибуттар менен бирге айтылган сөз айкалыштарында жөнөкөй гана куралдын түрлөрүн атаган номинативдик мааниге ээ болбостон, сүрөттөлүп жаткан доордун колоритин түзүү үчүн автордун курч калеминен элестүү сөз каражатына айланган. Романдын башталышында эле **ийри кылыч** Кокон аскерлеринин символикалык образы катары көрүнөт. Муну 1865-жылкы Ташкент алдында генерал Черняевдин отряды менен Алымкул аталыктын кошунунун беттешкен учурун сүрөттөгөн эпизоддон ачык байкоого болот: *«Кокондуктардын мынчалык камдуу келерин генерал күтпөгөн эле. Бирок... бу* и й р и к ы л ы ч ч а н д а р д ы *биринчи жолу көрүп отурабы?»* Ч о л о к к ы л ы ч *Кокон* аскерлеринин курал-жарактарынын орус армиясынын согуш куралдарына салыштырганда эч нерсеге арзыбай тургандыгын да мүнөздөйт: *«Ордо Чырпай пашанынкындай түз, алыска атар, бат атар мылтык берсин! Замбирек берсин!* Ч о л о к к ы л ы ч *жарабайт! ...Бул эми түн каткан ууруларга гана курал боло алат болсо! Уктуңузбу, мылтык берсин! Замбирек берсин!»*

Ошентип, романда **кылыч** жеке эле жоо-жарагынын гана аты эмес, Кокон хандыгынын символикалык образы катары да колдонулат. Ал кылыч бирде эзилген эмгекчи эл үчүн кандуу да, каардуу да, зордук-зомбулуктун, ырайымсыз кан төгүүнүн куралы болсо, бирде ал Россия сыяктуу өзүнүн күчтүү мамлекеттин алдында алсыз да, чолок да. Ошондуктан автор элдин эркиндик

үчүн болгон көтөрүлүшү басылып, Кокон хандыгы жоюлуу менен, анын Россиянын составына киришин: *«Мүдөөсү элдин мүдөөсүнө төп келбей, элдин колдоосунан такыр ажырап, эски ордо биротоло жыгылды, анын* к а н д у у   к ы л ы ч ы *сынды...»* — деп жыйынтык чыгарат. Демек, коңшулаш өзбек, тажик, казак элдери сыяктуу эле кыргыз элинин турмушунда да өтө азаптуу мезгилдердин бири болгон Кокон хандыгы кыйрап, түштүк кыргыздардын өз тагдырын орус элинин тагдыры менен түбөлүккө бириктирген зор тарыхый окуяны сүрөттөгөн романдын «Сынган кылыч» аталышы символикалуу да, образдуу да, элестүү да.

Романда кылыч жалаң эле эзүүнүн, зордук-зомбулуктун куралы катары эмес, элдин калканычы, ар-намыстын, баатырдыктын куралы катары да сүрөттөлөт. *«Кыргын салчу* н а р к е с к е н   к ы л ы ч ы н *ичтен байланды»* деп атактуу «Манаста» айтылуучу н а р к е с к е н   к ы л ы ч элдик баатыр Бекназардын колунда эрк талашкан элдин жек көргөн душманына шилтенген чыныгы айбаттуу куралы болуп көрүнөт: *«Үстүндөгү алпатан баатыр ыргытып кайра тосуп* н а р к е с к е н   к ы л ы ч ы н *ойнойт»*.

Жалпыга түшүнүктүү атрибуттар менен айтылган **ийри кылыч, чолок кылыч, кандуу кылыч, наркескен кылыч** дегендерден башка романда кыргыз окурмандарына анчалык кеңири түшүнүктүү болбогон **тыктуу кылыч, дамашки кылыч** деген сөз айкаштары да учурайт. Бирок **тыктуу кылыч** талданып жаткан чыгармада туташ контекстте **эрөөл, эр чабыш** деген сөздөр менен синоним катары берилип, окурмандардын түшүнүүсүн кыйындатпайт: *«Ак кийим кийген жарчылар аттарын локулдата желдиришип, түш тарапка* э р ө ө л д ү н *шартын майышкан муңдуу үн менен зоңкулдап ырдашып, жарыя кылып жүрүштү. — О, калайык, азаматтар намыс үчүн чыгышты албарс* т ы к т у у   к ы л ы ч к а. *Атты чапмай, тизеге какмай жок болду. Эр чабыштын шарты — ушул. Өлгөнү кунсуз. Жеңген эрге төө баштаган эки тогуз байге бар! О, калайык, угуп ал, өлгөнү кунсуз, жеңген эрге байге бар!»*

«Кыргыздарда көпчүлүк массалык көңүл ачуулардын, спорттук көнүгүүлөрдүн мүнөзү тарыхый жактан дайыма коргонууга жана кол салууга даяр турууну талап кылган согуштук, жортуулдук турмуш шарттары менен жана ошонун натыйжасында тайманбастыкты, эр жүрөктүүлүктү, күчтү жана шамдагайлыкты өөрчүтүү менен байланыштуу болгон.»[1] Чыгармада **тыктуу кылыч** жөнөкөй гана элдик оюндардын же көңүл ачуучу зооктун аты эмес, согушка ылайыкталган мелдештин түрү катары жана жалтанбастыктын, баатырдыктын, ар-намыстуулуктун, ыксыз чеберчиликтин ажырагыс белгиси катары сүрөттөлөт. Ошондуктан **тыктуу кылычка** да эл баатыры Бекназар чыгат, **тыктуу кылычтан** эл намысын Бекназар алып берет: *«Тиги атынан оонап түшкөн*

[1] История Киргизской ССР, 318-б.

киши өзү көгала сакал болуп жүргөнүнө карабай кемпирди «эне» атап жашып: — Айланайын, ак эне, өзүң бейне кылган... Бекназар уулуң т ы к т у у к ы л ы ч к а *түшүп намыс алды. Кубан, кубана турган күнүң, жан эне!..— деп, этегине тооп кылып,... сүтүндөй таза эне пейилине сыйынды.»*

Кыргыз тилинин сөздүктөрүнөн **тыктуу кылыч** деген сөз айкашын жолуктура албайбыз, бирок мунун биринчи компонентинин унгусу (**тык**) иран тилдеринен киргендиги жана кыргыз тилинде найзанын курч учуна байланыштуу түшүнүктү берери белгилүү. Өзбек, тажик тилдеринде бул сөз кыргыз тилине караганда алда канча кеңири мааниде колдонулуп, жалаң эле найзанын өткүр учу эмес, «уч, миз, кылычтын мизи, кылыч, албарс кылыч, болот кылыч, канжар, устара» сыяктуу жалпы эле курчтукка, өткүрлүккө байланыштуу маанини берет. Т. Касымбеков өзүнүн чыгармасында бул сөздү мына ушул маанисинде түшүнүп, **тыктуу кылыч** деген сөз айкашын абдан так, өз ордунда пайдаланган. Бул кылыч өткөн каардуу заманда бирөөлөр үчүн тамаша, көңүл ачар зоок болсо, бирөөлөрдүн башын кесип, өмүрүн кыркты, бирөөлөрдүн көз жашын агызып, зар какшатты: «Т ы к т у у к ы л ы ч! *Тамашаң түш ай! Ыя, далай эрдин жаздыгы куураган жок беле ушуңдан, далай жаш кара чүмкөнүп какшанып калбады беле мындан. Кемпир алаңдап кетти».*

Романда биринчи компоненти боюнча окурмандарга дагы табышмактуураак д а м а ш к и к ы л ы ч деген сөз айкашы учурайт. Мисалы: *«Насирдин бек белиндеги кара болот* д а м а ш к и к ы л ы ч т ы *чечти».* Кыргыз тилинин сөздүктөрүндө кылычтын атрибуту катары колдонулган мындай сөз катталган эмес. Ошондуктан коңшулаш элдердин тилдерине кайрылууга туура келет. Өзбек тилинде Дамаск шаары Дамашк деп аталат. Балким, кылычтын бул түрү ушул топонимиялык ат менен байланыштуу чыгар? Ооба, чындыгында эле, байыркы мезгилдерде адамдар ушул топонимиялык ат менен байланышкан кылычты пайдаланышкан экен. 1975-жылкы Москва Кремлин археологиялык изилдөө учурунда табылган баалуу табылгалардын ичинде XII кылымдарга тиешелүү кылыч да болгон. Бул табылганы изилдеп текшерген илимпоздор кылычтын кесүүчү бөлүгү байыркы Чыгыштын албарсына окшоштурулуп, оймо-чиймелүү дамаскалык эң мыкты болоттон жасалгандыгын аныкташкан.[1] Мындай кылычты XIX кылымда кокондуктар пайдаланганбы, жокпу — бул жагы бизге белгисиз. Бирок Т. Касымбеков муну да символикалык образ катары туура колдонгон. Дамашки кылыч Насирдин бектен Бекназар баатырдын колуна өтөт.

Эски курал-жарактарды атаган башка историзмдер да чыгар-

---

[1] «Меч из XII века. Поиски и находки», «Правда», 1975, 20-май, № 140 (20744)

мада жөн гана номинативдик функцияны аткарбастан, ошол кездеги согуш аракеттеринин, согуш жүргүзүү каражаттарынын мүнөзүн, жааттардын согуштук күч-кубатын сүрөттөп берүүнүн көркөм сөз каражаты катары колдонулуп, стилистикалык функцияга да ээ болот. Маселен, **кара мылтык, куу найза, каскак, шылк этме,чоюн баш, чокмор, үч ача** сыяктуу куралдарды атаган историзмдер эзүүдөн онтоп, эрк талашып көтөрүлүп чыккан эмгекчи элдин жоо-жарактарын, ошол аркылуу алардын согуштук күч-кубатын мүнөздөйт.

Азыркы кыргыз тили үчүн жеке алганда эч кандай эскирген сөздүн катарына кирбей турган **мылтык, замбирек** сыяктуу куралдар да ар түрдүү сыпаттоочу атрибуттар менен бирге келгенде сүрөттөлүп жаткан доордун согуш күчтөрүнүн, согуш аракеттеринин ал-абалын көз алдыга элестеткен көркөм сөз каражатына айланат. Маселен, **милтелүү мылтык, кытайча замбирек** Кокон армиясынын согуш күчүн мүнөздөсө, **бат атар мылтык, артиллериялык орудиелер, ракеталык станоктор, ядролор** орус армиясынын курал-жарагын, согуштук күч-кубатын окурмандарга элестетет.

Романда бир-эки жерде эски согуш кийимдерин атаган **зоот, туулга** деген историзмдер колдонулат. Мындан башка согуш кийимдери жөнүндө романда сөз болбойт. Бирок ушунчалык көп согуштук сценалар сүрөттөлгөн тарыхый көркөм чыгармада мындан учурдун реалдуу элеси залал тартпайт. Айрым учурда муну деталдаштырып отурбастан, «жоо кийимчен» деген жалпылаштыруу менен гана чектелет.

Сүрөттөлгөн мезгилге жараша согуштук тараптардын урунган курал-жарактарына байланыштуу историзмдерди тандоодо жана аларды чыгарманын тулкуна сиңирүүдө «Сынган кылычтын» автору, согуштук лексиканын башка топторун пайдалангандай эле, бир кыйла чеберчиликти көрсөткөн. Биринчиден, романда сүрөттөлгөн мезгилде да, азыркы кыргыз тилинде да толук бирдей түшүнүктүү **кылыч, найза, мылтык, тапанча, замбирек** сыяктуу курал-жарактардын аттарын колдонуу менен, жалпы окурмандарга чыгарманы оңой кабыл алуу жагын камсыз кылса, экинчиден, ал куралдардын аттарын **ийри-кылыч, чолок кылыч, тыктуу кылыч, куу найза, милтелүү мылтык, кара мылтык, орус мылтык, бат атар мылтык, бир атар тапанча, бир атар орус тапанча** сыяктуу атрибуттар менен бирге колдонуп, аталган куралдардын учурга ылайык мүнөзүн ачат.

Роман эски жоо-жарактардын, курал-жарактардын аттарын колдонууда айрым мүчүлүштөрдөн да куру эмес. Булар көбүнчө орус армиясынын курал-жарактарын же кокондуктар колдонгон орустун эски үлгүдөгү куралдарынын аталыштарында байкалат. Биринчиден, алардын аталыштарында бирдейлик жок. Мисалы, орус тилиндеги **ракетный станок** (артиллериялык курал) автордук

баяндоодо эле бир жерде **ракет станка** деп берилсе, башка учурларда **ракета станка** деп колдонулат. Мында **ракета** (снаряд) деген сөздүн биринчи учурда **ракет** түрүндө берилиши тилдик эч законго негизделген эмес. Кокондуктар колдонгон орустун эски үлгүдөгү атуу куралы **пистоль** да романда уңгу түрүндө турганда эле бирде орус тилиндегидей **пистоль** болуп туура берилсе, экинчи жерде **пистол** деп себепсиз жумшартуу белгиси түшүрүлөт, анын аныктагыч компоненти да бир жерде **бир атар**, экинчи жерде **бир атма** болуп аралашып кете берет. Экинчиден, орус тилинде жекелик санда **станок, ядро** түрүндө айтылуучу сөздөр кыргыз тилинде берилгенде орус тилиндеги көптүк санда **станка, ядра** түрүндө алынышына да эч кандай себеп жок, эч стилистикалык максатты көздөбөйт. Муну жөн гана башка тилден сөздөрдү кабыл алууда эл тилдеги фономорфологиялык закондорду анчейин этибарга албоонун натыйжасы катары баалоого болот.

Романда **кыңырак** деген сөздүн жоо-жарагынын аты катары колдонулушу да ишенимсиз. Анткени **кыңырак** (же **кыңарак)** сөзү «көбүнчө кийиз кесүү үчүн колдонулуучу олдоксон жасалган эки миздүү бычак; мокок бычак» деген гана мааниде колдонулат. Муну *«Ыңырчакта сыр жок, кыңаракта кын жок»* деген элдик макал да ачык далилдейт.

3) *Динге байланыштуу историзмдер.* «Сынган кылыч» романында тарыхый стилизациялоонун каражаты катары диндик лексика да кызмат кылат. Чыгарма Кыргызстандын Кокон хандыгынын составына кириши менен кыргыздар арасында да ислам дининин таралышы күч алган мезгилди сүрөттөп көрсөтөт. Себеби ислам дини хандын амириндеги букараны кыңк эттирбей баш ийдирип кармап туруунун кубаттуу куралы катары эсептелген. Ошондуктан романда бүгүнкү күндөгү окурмандарга түшүнүктүү *дин, кудай, пайгамбар, куран, шарият, мечит, намаз, имам, кожо, молдо, сопу, азанчы, календер, мусулман, кайридин, каапыр, бейдаарат, бейнамаз, бейиш, тозок, шейит, шайтан, периште, жаназа, ыман, даарат, келме, зыярат, зикир, айт, курбандык, селде, жайнамаз* сыяктуу көп сандаган диндик лексика менен катар окурмандардын кеңири массасына анчалык түшүнүктүү болбогон ислам динине тиешелүү *Шайх-уль-Ислам, Калам-и-Шариф, риваят, сүрө, сежде, медресе, муддарис, улама, мюрид, газават, гази* деген жана мусулман дининен башка диндерге байланыштуу түшүнүктөрдү атаган *испарас, буддапарас, бадпарас, будкана, буркан, чүрчүт* деген сыяктуу историзм сөздөр да колдонулган. Мисалы: *«Насирдинге Абдырахман өз колу менен таажы кийгизип, өзү* ш а й х - у л ь - и с л а м д а н *бата алып казыйдан миңбашылык даражага жол алып жатты.», «Жалган айтсам* К а л а м - и - Ш а р и ф *урсун — деди...», Анан ханга аталык даражасы зарылдыгын тактап, шарияттан бир* р и в а я т *келтирди да, Шера-*

лиге кайрылды.», «Исхак кыраатын келтирип, узун сүрөгө *түшүп, муңканып окуду.», «Ал сеждеге баш койду.», «Жалгыз туяк өзүнөн түзүгүрөөк залим болсун деп, андан соң Кокондогу Түнкатар* медресесинен *таалим көрсөттү.», «— Э-э ...*Мударрис *молдо Асандын уулу турбайсыңбы.», «Өз атасы чала* улама *Асандын кыжылдаганына көңүлү чөгүп отурган чагында келип, колтуктан сүйөгөндөй кубат болду.», «Жакында өзү шейх-уль-ислам деп мартабасын көтөрүп, колун берип* мюриди *болгон кожо.»,* «Газават *көтөрүп, орус менен алака кылуудан баш тартыш Абдырахмандын каталыгы дебеди беле?», «Маргалан эли жолуна бойро төшөп, улуу урмат көрсөтүп, «Көп жаша! Көп жаша,* гази!»*—деп дуулдап тосту.»,* «Буддапарастардын *табынган үйүн,* испарастардын *сыйынган үйүн, мусулмандардын мечитин жанаша салдырган.», «— Э, мусулмандар, качан* будкана *менен ыйык мечит жанаша болуучу эле?!», «Эмне болуп кетти бу* чүрчүттөргө?..» *деп, өзүнчө күңкүлдөп Насирдин аларды аргасыз ээрчиди».*

Бирок XIX кылымда кыргыздардын диндик ишеними ислам менен эле чектелген эмес. Кыргыз калкынын басымдуу көпчүлүгү мусулманчылыкка анча ынтаа коюшпаган, кыргыздар арасында диндик фанатизм жок болгон. Исламдын догмаларын аз билишкен, диндик ырым-жырымдарды бардыгын эле так, кунт коюп аткарышкан эмес. Исламды кыргыздар үстүртөн гана өздөштүргөндүктөн, аларда байыркы диндик ишенимдердин калдыктары да көп сакталган, алардын ичинде ата-бабанын арбагына, теңирге сыйынуу сыяктуу шаманизмдин, бутпарастыктын элементтери чоң орун ээлеген. Ошондуктан романда элеттик кыргыздар алланын атын атап, кудайга тобо келтирүү менен бирге эле **көкө теңирге** (асманга, көккө) жалынышат. Иши оңунан чыккан, бактылуу болгон учурду «Хызыр колдоду»— деп ишенишет. Өлгөндүн арбагы болот деп ишенишип, аларды абдан сыйлашкан. Кыргыздарда өлгөн адамдын сырт кийими менен баш кийимин жыгач баканга кийгизип, өлгөн күйөөсүнүн сөлөкөтүн жасап, тул тигүү да ата-бабанын арбагына сыйынуу менен байланышкан салт болгон. Көптөгөн магиялык аракеттер, ырым-жырымдар менен байланышкан мазарга сыйынуу, жер-суу таюу, курмандык чалып, түлөө өткөрүү сыяктуу эски диндик ишенимдер жөнүндө да «Сынган кылычта» сөз болот.

Диндик лексика Т. Касымбековдун бул романында тек гана номинативдик функцияда колдонулуп, тарыхый стилизациялоонун каражаты болбостон, дин өкүлдөрүнүн жана башка каармандардын кептик өзгөчөлүгүн түзүү менен, социалдык стилизациялоонун каражаты катары да колдонулат. Маселен, самаркандык Ахрар кожонун таасири менен «өзүнүн хан тукумунан экенинен, ата мурасынан түңүлүп, сакы болуп, түн терметип, уктабай кылжыңдап зикир чалып, биротоло дувана болуп кеткен» Кокондун биринчи

ханы Алымдын небереси Болот бектин, Исхактын атасы молдо Асандын, ташкендик курама Абдымомун бектин кебинде диндик лексика туташ учурагандыгын байкайбыз.

Романда диндик лексика какшык, сарказм үчүн да колдонулат. Маселен, элдин өкүлдөрү — Теңирберди, Бекназардын кебинде *бейиш* деген сөз Кудаяр-хандын элге көрсөткөн адам чыдагыс зордук-зомбулугун ашкерелөө үчүн какшык катары айтылат: *«Кудаяр — Кудаяр болуп жүрүп, айткылачы, не* бейиш *көрсөттү эле элге?»* (Теңирберди), *«Баягы кыпчактарга көрсөткөн* бейишидир!», *«Хазрети жакшы* бейиш *камдап жаткан экен букараларына».* (Бекназар) Ал эми орустун туткун унтер-офицери Данилди мусулман динине кирбейсиң деп, аттырып өлтүргөн Абдымомун бекке карай диндик сөздөр элдик көтөрүлүштүн башчысы Исхактын оозунан ок болуп атылып, чок болуп куйкалайт: *«— Бир* капырды мусулман *кылса, өзү гана эмес, жети атасына* соол, *ага* дозок оту арам, таңгы машүр кезинде пайгамбардын шапаатын *токтоосуз алат. Жакшы эле аракет кылган экенсиз. Кызыталак* капыр *Данил көнбөй өлүп кете бердиби? Аттиң, өмүрүнчө элдин акысын жеп* дозокко *кеткен жети атаңызды саал жерден* бейишке *тартып чыгарып коё албай калыпсыз да, бек?!»*

4) *Турмуш-тиричиликке байланыштуу историзмдер.* «Сынган кылыч» романынын негизги каарманы болуп жалпы эл массасы эсептелет. Мында элдин турмушу — кайгысы менен кубанычы, күчтүүлүгү менен алсыздыгы, үрп-адаты менен каада-салты, жашоо-тиричилиги менен көңүл ачуу, оюн-шооктору кеңири сүрөттөлөт. Демек, ушуларды элестетип көрсөтүп, окурмандын сезимине конорлук кылып жеткирүү үчүн автордун турмуш-тиричилик лексикасына кайрылуусу закондуу көрүнүш. Турмуш-тиричиликке байланыштуу лексика өз ичине өтө кеңири түшүнүктү камтыйт. Ага жашоо-тиричиликке, чарбачылыкка керектелүүчү буюм-тайымдардын, кийим-кечектердин, үй жасалгаларынын, тамак-аштын, ичимдиктердин, кездемелердин, музыкалык аспаптардын, казына байлыктарынын, акча бирдиктеринин, ар кандай чендердин жана башка толуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн аттары кирет. Чыгарманын сюжети тарыхый романдын авторуна лексиканын бул катмарын өтө кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Анткени тарыхый роман жанрынын спецификалык мүнөзү типтүү тарыхый кырдаалды, доордун өзгөчө колоритин түзүүнү талап кылат. Бирок Т. Касымбеков бул чыгармасында тарыхый экзотикага, турмуш-тиричиликти натуралисттик менен сүрөттөп отурууга берилип кетпейт. Ал тарыхый турмуштун типтүү кырдаалдарын жалпы колдонулуучу лексиканын жардамы менен өтө чебер сүрөттөөгө жетишкен. Романдагы турмуштук лексиканын негизин адамдын жашоосундагы эң зарыл нерселерди атаган жана тилдин лексикалык системасында узакка жашаган туруктуу сөз-

дөр түзөт. Буга тамак-аш, кийим-кечек, турак-жай, тууган-туушкандык мамилелер, эмгек процесстери ж. б. ушул сыяктуулардын аттары кирет.

Ошону менен бирге Т. Касымбеков конкреттүү доордогу элдин жашоо-тиричилигин сүрөттөө үчүн кылдаттык менен тандап алынган төмөнкүдөй анчалык көп эмес сандагы историзмдерди пайдаланат:

а) Кийим-кечектин жана алар тигилген кездемелердин аттарынан *м а н а т, б ы я з ы, б ы я з ы ч е п к е н, б е н а р е с, п а т т а й и к е п и ч* ж. б. Мисалы: *«Кызыл* м а н а т *тышталган төбөсү бийик кундуз бөрк кийген.»*, *«Унчукпай тоолуктардын кымбат саналган ак төөнүн жүнүнөн жасалган* б ы я з ы ч е п к е н и н *апкелдирип казыйдын ийнине салдырды.»*, «Н ү з ү п б е р е н е с т и н *кызыл кымкабын кийген.»*, *«Макмал топучан, узун этек жука кымбат желбегей, апкыты жапыс кызыл булгаары* к е п и ч п а т т а й и». Ушулар менен бирге романда сырт кийимдин аты катары *камзол* деген сөз көп ирет колдонулат: «...*Тик жака кызыл манат* к а м з о л *кийип, белине чымкый көк ботокур оронгон.»*, *«Даяр коюп койгон ак быязы* *к а м з о л д у Бекназардын ийнине жапты»* ж. б. Бул сөз **кемсел, кемсал** түрүндө бүгүнкү күндө да кыргыз тилинде учурайт. Бирок, биздин пикирибизче, бул сөздүн романда колдонулушу орунсуз. Анткени **камзол** кыргыз тилине орус тилинен кирген. Орус тили бул сөздү 18-кылымдын башында немец тилинен кабыл алган. Ал өз кезегинде италия тилинен алынып, түпкү чыгышы боюнча латынь тили менен байланыштуу экендигин орус тилинин этимологиялык сөздүгү ырастайт.[1] Демек, чыгармада сүрөттөлүп жаткан түштүк кыргыздардын али Россиянын составына кошула элек кезинде жергиликтүү элдин арасында европалык (же орусча) формада тигилген кийимдин жана аны атаган сөздүн ушунчалык кеңири таралышы күмөн туудурат. Ошондуктан бул сөздүн «Сынган кылычта» колдонулушун өз мезгилине ылайыксыз пайдаланылган анахронизм катары баалайбыз.

б) Кыргыздар өткөн мезгилдерде колдонгон музыкалык аспаптардын д а б ы л, к е р н а й, с у р н а й сыяктуулар. Мисалы: «К е р н а й л а р д ы н, д а б ы л д а р д ы н *тынымсыз дүңгүрөшү, кан көксөгөн салтанаттын муздак сүрү жүрөк үшүттү.»*, *«Күлкү, тамаша менен турган бейпил элди тиги* с у р н а й *сестентип жиберди.* Азыр элдин эсинен чыгып калган бул аспаптар кыргыздардын жоокерчилик заманында көбүнчө жортуулга аттанганда, душман менен кармашканда баатырлардын күчүнө күч, кубатына кубат кошуп, жоонун үшүн алгандыгы элдик оозеки чыгармаларда тамай сүрөттөлөт. Романдагы дабыл «Манаста» **добул, доол, до-**

---

[1] Ш а н с к и й Н. М., И в а н о в В. В., Ш а н с к а я Т. В. Краткий этимологический словарь, 139-б.

булбас, доолбас деген сыяктуу бир нече фонетикалык вариантта кездешет.

в) Турмуштук лексиканын катарына эски убакта ойнолгон **кыз оюн, ак чөлмөк, топу бекитмей, чек эчки** сыяктуу улуттук оюндардын аттарын да кошууга болот. Мисалы: «К ы з о ю н *деген* к ы з о ю н *да. Кызды, күйөөнү алкап, көңүл ырларын, наз ырларын сызылтып,* к ы з о ю н *гүлдөп, күүлдөп жатты.»*, «*Жеңе, сен* а к ч ө л м ө к т ү *жакшы көрөт турбайсыңбы, мен* т о п у б е к и т м е й д и *жактырам көбүнчө»,* — *деди Эшим аны сары зил ойдон тартмакка».*

г) Элдин аза күтүү үрп-адатына байланышкан **көк көйнөк, кара такыя** сыяктуу этнографиялык мүнөздөгү историзмдерди да турмуштук лексикага киргизебиз. Мисалы: *«Куу таалайынан,* к а р а т а к ы я, к ө к к ө й н ө к *таалайынан качып,... чымырканып качып баратты».*

д) Эски өлчөмдөгү акча жана башка чен бирдиктерин көрсөткөн **бир мири, тилла теңге,** жана **теше** сыяктуу историзмдер да турмуштук лексиканын катарына кирет. Мисалы: *«Дос таап кетет деп, колуна* б и р м и р и *алтын теңге карматпайт.»*, «Т и л л а т е н г е л е р г е *алардын сүрөтүн, ысмын чийдирип, а* т и л л а т е н г е л е р д и *өзү жумшаган.»*, *«Жүз* т е ш е *жерге төрт чарчы кылып тиктирген».*

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, өткөн замандын ойкукайкы турмушун чоң чеберчилик менен элестүү сүрөттөй алган Т. Касымбековдун бул романында азыркы окурмандарга таптакыр түшүнүксүз сөздөр дээрлик жок. Анткени автор өткөн турмушту сүрөттөө үчүн сөздөрдү өтө кылдаттык менен иргеп алган, тарыхый экзотиканын артынан кууган эмес. «Тарыхый экзотиканын, башкача айтканда, эмне болсо да азыркыга окшобогондордун артынан кууган жазуучулар тарыхый окуялардын маанисин түшүнүүнү кыйындатып, өткөн менен азыркынын ортосуна өзү үчүн капыстан эле жолто түзүп алат».[1]

Т. Касымбеков «Сынган кылычта» сүрөттөлүп жаткан доордун турмуштук деталдарын өтө эле дыкаттык менен тактап берүүгө аракет кылган эмес. Бул романдын тилинде ачык байкалат. Романдын сөздүгүндө колдонуудан чыккан нерселердин, буюмдардын атын атаган сөздөр өтө эле аз.

Эски буюмдарды атаган сөздөрдү колдонуу принциби хан казнасын сүрөттөгөн учурда дагы дааналаак ачылат. Хан казнасы буга Мусулманкулдун Алмамбетти ээрчитип киришине байланыштуу сүрөттөлөт. Бул жерде сөз турмуштук реалдуу кырдаал жөнүндө болбостон, хан казнасында сакталып турган дүнүйө-мүлк жөнүндө болот. Демек, Т. Касымбековдун хан казнасындагы асыл

---

[1] Щ е р б и н а В. «Петр I» А. Н. Толстого. Сб. «Советская литература» М., 150, 141-б.

таштарды, дүнүйө-мүлктөрдү, курал-жарактарды майда-баратына чейин сүрөттөп, көптөгөн археологиялык маанидеги деталдарды пайдалануу мүмкүнчүлүгү бар эле. Бирок ал бул жерде да азыркы тилибизде активдүү колдонулбаган **жамбы, бермет, каухар, буркан, зоот, фарсы, килем, букары килем, кашкары** чапан деген сыяктуу бир аз гана сөздөр менен чектелген. Мисалы: *«Хан казынасы. Кызыл алтын, ак күмүш... ат башындай, кол башындай туптунук уюткан* ж а м б ы л а р. *Тигил жердин чети Хиндустандын көк деңизинин түбүнөн гана табылчу түсү миң бир эки ак* б е р м е т т е р, *ак булуттарды жиреп учуп жүргөн куулардын жемсөөсүнөн табылчу түркүн шурулар. Жылдыз болуп күлүңдөп, шам болуп үлбүрөп, кээде чакмактын отундай жылтырап күйгөн* к а у х а р *таштар...»* ж. б.

Чыгарманын мазмуну жагынан алганда, турмуштук эскирген сөздөрдү романда болгонго караганда алда канча көп колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карабастан, аз гана санда колдонушун автордун идеялык оюн жүзөгө ашыруудагы художниктик манерасы менен байланыштуу кароо керек. Т. Касымбеков сүрөттөлүп жаткан доордун турмуштук деталдарын толук чагылтып берүүгө аракеттенбеген, артыкбаш деталдаштыруудан качкан. Тактап айтканда, автор «адабиятта артыкбаш кооздоо (орнаментика) жана деталдаштыруу сөзсүз фактылардын жана образдардын маанисин карангылатууга алып барарын»[1] жакшы түшүнгөн.

Тарыхый замандын элесин берген көркөм чыгармадагы артыкбаш деталдаштыруу жана кооздоо романдын тилинин эскирген сөздөргө жык толуп, ошонун натыйжасында аны түшүнүүнү кыйындатмак. Албетте, бул өз кезегинде романдын тилинин автордун оюн жана образдарды берүү үчүн ишенимдүү каражат катары кызмат кылуусуна салакасын тийгизбей койбойт эле.

Турмуш-тиричиликке байланыштуу эскирген сөздөрдү анчалык көп эмес санда тандап алууну жөн гана кокустук катары эсептөөгө болбойт. Бул жерде бардыгы чыгарманын идеялык максатына багындырылган. «Сынган кылыч» романынын негизги идеясы — Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыз элинин социалдык-экономикалык абалын көркөм сүрөттөп берүү аркылуу Түштүк Кыргызстандын Россиянын составына киришинин тарыхый себептерин, шарттарын ачып көрсөтүү. Ошондуктан автор «тарыхый экзотиканын артынан куубастан», колдонуудан чыгып калган нерселерди атаган сөздөр менен чыгарманын тилин оордотпостон, жогоруда айтылгандай, сүрөттөлүп жаткан доордогу коомдун социалдык-экономикалык структурасы менен байланыштуу эскирген сөздөрдү кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзгөн.

II. **Фразеологиялык историзмдер.** Фразеологиялык историзмдер

---

[1] Г о р ь к и й М. Собрание сочинений в 30 томах, т. 27. ГИХЛ, М., 1953. 523-б.

да лексикалык историзмдер сыяктуу эле көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары адабий чыгармаларда колдонулат. «Сынган кылычтан» коомдук-саясий турмушка, диний ишенимдерге жана элдин өткөндөгү үрп-адатына, ырым-жырымдарына байланыштуу тарыхый доордун элесин берген бир нече фразеологиялык түймөктөрдү жолуктурабыз. Атап айтканда:

1) Коомдук-саясий турмушка байланыштуу **хан көтөр, ыкрар кыл, амирин тут, дамамат түш, эрез талаш** сыяктуу фразеологизмдер: *«Өзүбүз ак тилек кылып,* хан көтөрүп *отурсак.. Кудаярхан* амирин тутушту *сураптыр... ...Мени менен* эрез талашкысы *келип жүргөн кишилер да бар эле».*

2) Диндик түшүнүктөргө байланыштуу **тиги дүйнө, тозок оту, азиреилдин канаты, периште айда, кудай жалга, бейишке чык, келме айт, келме келтир, бата тарт, бата кыл, бата бер, куран оку, куран түшүр, зикир чал, зикир сал, тооп кыл, таазим кыл** деген фразеологизмдер: *«...Шарияттын эрежесин чийткеген кезде...* тиги дүйнөдө *кудайдын дозогуна күйөт...* *ага* дозок оту *арам.», «Кудай жалгап, кайсы* периште *айдап,... ордонун тиреги мында келип турганын билсек болор бекен?»,* «Бейишке чыкпаса, *кызыталак, жети атасы көрүндө өкүрүп жата турбайбы.», «Календер муңканып* келме айта *баштады.»,* Келме келтирип, *кудайдан тынччылык тиледи». «.. Оомийин, аллау акбар!— деп* бата тартып *жиберди... Теңирберди муңкана созуп, узун сүрө* куран түшүрдү.», *«...Уктабай кылжыңдап* зикир чалып, *биротоло дуеана болуп кеткен болучу»* ж. б.

3) Эски үрп-адатка, ырым-жырымдарга байланыштуу **аш бер, ариетин кыл, карасын ал, башын ач** деген сыяктуу фразеологизмдер: *«Салт ушундай, төркүндөрүн чакыртып, Айзааданын* карасын алып, *кааласа* башын ачып, *уруксат кылышы ыктымал.», «Мына быйыл кайнатасы уулуна* аш берип, *акыркы* ариетин кылат».

«Сынган кылычта» фразеологиялык историзмдерге бир кыйла жакын болгон ар кандай ритуалдык учурларда — жакшылык тилөөдө, алкоодо, ыраазылык билдирүүдө, бата берүүдө, нике кыюуда, кайрат айтууда, бирөөгө кайрылууда, каргап-шилөөдө жана башка кырдаалдарда айтылуучу бүтүндөй сүйлөмдөрдөн, сөз тизмектеринен, сөз топторунан туруп, кептин туруктуу элементтерине айланып кеткен: **«Омин... Бак карасын. Кызыр даарысын. Кем болбо», «Жигит пири Шаймардан колдо», «Жолуң ачылсын! Кожо Хзыр жылооңдо болсун», «Аталардын арбагы колдосун... Шералини силерге тапшырдым, силерди ыйманыңарга тапшырдым», «Аллау акбар! Бир кудайдын жолуна! Султандардын жолунда... Чилтендердин жолуна», «Салават! Өч төгүндү. Кек бүттү. Салават», «Пашалык эркиңиз», «Ленинди багыштадыңбы?»** деген сыяктуу айтымдар (тилдик формулалар) да тилди тарыхый стилизациялоодо таасирдүү каражат катары колдонулган.

Т. Касымбеков «Сынган кылычта»: **«Назары ачтан сакта... Көз салгандын көзүнө көр топурак тыгылсын... Тилдүүнүн тили кыркылсын... Ата арбагы колдосун, жигит пири жылоондон кетпесин... Элиңе аттай арка, тоодой медер боло жүр, айланайын»** деген сыяктуу эм-домдо айтылуучу, **«Алда нече күн болду, алда нече түн болду, сенде жазык жок, менде азык жок, курсак жоо мага да кылды, сага да кылды»** деген сыяктуу бата кылганда айтылуучу тилдик даяр айтымды да *«Бул эски бата болучу. Улам кийинкилер мал соёрдо оозангандай «кудай жолуна» атоо эмес, эч күнөөсүз өлүмгө кыйылып турган макулук менен акыркы сүйлөшүү, андан кечирим тилегендей бир ниет эле»,* — деген автордук түшүндүрүү менен коштоп, орундуу пайдаланган.

Мындай муундан муунга өтүп, элдин элегинен себеленип чыккан даяр туюнтмаларды көркөм чыгармаларда билгичтик менен пайдалана билүүнүн зарылчылыгы жөнүндө айтып келип, доцент Жээнбай Мукамбаев: «Сынган кылычта» элдик не бир сөздөр тулку-тулкусу бузулбай учурайт. Автор ошолорду абдан этияттык менен миң толгоолордон өткөрүп, өйүз-бүйүзгө серпип көрүп, өз-өз орду менен колдонгон»[1] — деп, Т. Касымбековдун сөз маданиятынын жогорулугун, көркөм сөзгө устаттыгын өтө ыраазы болуу менен белгилейт.

Өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн элестетүү үчүн өкүмдарлардын айрым жан-жөкөрлөрүнүн, төрөлөрдүн (вельможалардын кеби аркылуу Т. Касымбеков эски чыгыш адабиятына мүнөздүү өтө ыксыз коздолгон, шаан-шөкөттүү салыштырууларга, толгон кайрылууларды да ишенимдүү имитациялаган. Мисалы: *«Букара-Шарифтин байкабат амираны сейид Насрулла-баатырхандан куунап жаткан Фергана журтунун сиздей бактияр эгесине, хазрати Амир Темир Көрөгөндүн сиздей анык тукумуна күндөн нурлуу, күндөн жылуу, ыйык дубани-салам апкелдим»* (элчи Абу-Сатар калпанын кебинде). *«—О, биздин дидары айдан тунук, күндөн жылуу атабыз»* (Шады ынактын кебинде) ж. б.

III. **Историзм-макалдар.** «Сынган кылыч» романында өткөн доордун мүнөзүн, элдин духун, тил өзгөчөлүгүн реалдуу сүрөттөө үчүн элдик оозеки чыгармалар авторго баа жеткис бай, укмуштуудай көркөм материалдарды берген. Ошондуктан романда, мейли автордук баяндоо болсун, мейли каармандардын кеби болсун, элдик тил менен камыр-жумур аралашып, ар бир окурманга эл тилинин духу даана сезилип турат. Муну биз элпек айтылган элдик санжыралардан да, эл тарыхынын элесин берген уламыштардан да, не бир көркөм мезел сөздөрдөн да, кыт куйгандай салмактуу афоризмдерден да сезе алабыз. Романда эскирген жеке

---

[1] Мукамбаев Ж. Сөз күчү. («Сынган кылыч» романынын тили жөнүндө). «КМ», 1972, 5-январь, № 1 (261).

лексемалардан, фразеологиялык айкалыштардан, калыптанышкан тилдик айтымдардан тышкары өткөн замандын облигин мүнөздөй ала турган макал, ылакаптар да зор чеберчилик менен пайдаланылган. Мисалы: *«Пашаң капыр болсо да амирин тут, аксактын акырын күт», «Атасыз уул, ажоосуз кул болмокпу», «Кудайдын эркинен тышкары, кырк жылы кыямат жүрсө да, кумурсканын бели сынбайт», «Кырк жылы кыямат жүрсө да, бейажал чымын өлбөйт», «Өйдө тартсаң өгүз өлөт, ылдый тартсаң араба сынат», «Какайганга какайгын, машайыктын уулу эмес, эңкейгенге эңкейгин, атаңдан калган кул эмес», «Эңкейгенге эңкейгин чекең жерге тийгенче, какайганга какайгын, төбөң көккө тийгенче», «Уурусу күчтүү болсо, ээсин баса калат», «Бийди кул десе, күлкүсү келет, кулду кул десе, өлгүсү келет», «Баатыр мактанса бир октук, бай мактанса бир жуттук», «Сынбасты уста жаратыптыр, өлбөстү кудай жаратыптыр», «Ишенген кожом сен болсоң, калдайган селдеңди урайын», «Күн көзүн көргөн суукка тоңбойт, хан көзүн көргөн арам өлбөйт»*. Бул историзм-макалдар бирде автордук баяндоодо, бирде каармандардын кебинде колдонулуп, чыгарманын тилине элдик оозеки тилге таандык ажарлуулукту берип турат. Макал, ылакаптар мазмуну жактан доорду мүнөздөөчү касиетке ээ болуу менен бирге тилде кылымдар бою калыпташкан туруктуу элемент катары улуттук мүнөзгө да ээ.

Тилде номинативдик функциядагы зат атооч сөздөр, кыймыл-аракетти, процессти көрсөткөн этиштер гана стилизациялык каражат катары колдонулбастан, адамдардын ички сезимин билдирген **астопуралла, инша-алла** деген сыяктуу диндик мазмундагы сырдык сөздөр да роман үчүн тарыхый стилизациянын каражаты болуп кызмат аткарган.

Архаизмдер өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты катарында

Тарыхый көркөм чыгармада өткөн доордун колоритин түзүү үчүн жазуучулар белгилүү доорго тиешелүү нерселердин, түшүнүктөрдүн жападан жалгыз номенклатурасы болгон историзмдерди гана пайдаланышпастан, ошол мезгилге мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктү элестетүү максатында архаизмдерге да кайрылышат. «Сынган кылычта» жазуучу архаизмдердин ар кандай типтерин пайдаланган.

Чыгармада колдонулган лексикалык архаизмдерди чыгыш теги жана кыргыз тилинин лексикасына сиңиш даражасы боюнча үч топко бөлүп кароого болот:

1) Кыргыз тилинин төл лексикасынан архаизмге айланган сөздөр: **күн жүрүш** же **күн жүрүш жак** (азыркы адабий тилде **түштүк**): **«Күн жүрүш** этегинде мелмилдеп жаткан асыл Фарганага

ба... жараткандын мээрими жаан токумдай булуттан тарайт.», «Бозбу тоонун күн жүрүш жагы *кайдасың деп жолго чыктым».*

Жарлык (указ, буйрук): *«— Бу сиздин улук* жарлыгыңыз», *«—Таксыр,— деди бек акырын, — ордодон* жарлык *келди».*

Бакыла (байка, көзөмөлдө): *«—...Соодагерлерин* бакылайт *имиш дейт».*

Эскиче тогуздап саноо тартиби — бир тогуз, эки тогуз, үч тогуз: «— Эки тогуз *чөйчөк,* бир тогуз *чара аяк кырдым.», «Көрксүз, калпыс кылып* үч тогузду *жасагандан көрө, жакшылап... үчтү гана жаса».*

Мисалдардан көрүнгөндөй, романда эне тилдин эсебинен эскирүүгө дуушар болгон сөздөр өтө аз санда колдонулат жана алар мезгил жактан нейтралдуу башка сөздөрдөн анчалык өзгөчөлөнбөйт. Анын үстүнө, автор бул колдонгон архаизм сөздү чыгарманын башынан аягына чейин стилдик норма кылып албайт, бир жерде эскирген сөз колдонулса, экинчи жерде ошол эле сөздүн азыркы тилдеги синоними берилет. Маселен, романдан жарлык деген менен катар буйрук дегенди да жолуктурабыз: *«—Ушинтип,* буйрукту *Шералинин өз колунан алдым дечи, желдетим».* Ошондо эле жазуучу архаизм сөздү атайылап бөлүп, түшүндүрүп отурбайт, жөн гана ал сөздү мааниси жактан жакын башка сөздөрдүн катарына коюу менен, окурманга анын маанисин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Маселен, **күн жүрүш** деген архаизм сөздүн мааниси **күн батыш, күн чыгыш** деген сөздөр менен катар коюу аркылуу ачылат.

2) Мурда кыргыз тилинин лексикасына кирген, бирок кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берүү менен, пассивдүү сөздүн катарына өтүп кеткен **мөөр** (печать), **күбөнама** (күбөлүк, күбөлүк кат, удостоверение), **амир** же **амыр** (бийлик, буйрук, приказ), **собол** (суроо), **абире** (ар-намыс, абийир), **жахан** (аалам, дүнүйө), **жахангер** же жангер (ааламды багындыруучу), **вазифа** (тапшырма, милдет) сыяктуу араб-иран сөздөрү. Мисалы: *«Шады-ынак хандык* мөөр *басылган кагазды алыстан көрсөтүп, бийик кармап өзү тооп кылып алды». «Айтыңызчы, айланайын, төрөгө бирдеме деп,* күбөнама *жазып таштап кетсин...» «— Эми хазретинин амирине каршы жүргөндүн катыны талак, өзү капыр!— деди.», «— Паңсат аке! Элчиге бир* собол.», *«Эмне кереги бар эле алакандай* абиреси *калбаган миң түкумунун сизге?», «Жакшыдан бөөн, а жамандан* жахан *деген ушубу?* Жангер *Алым-хандан тиги дубана, а Асан мылжыктан бу!»— деген ойго келип турду.», «Мунун* вазифасы *кылыч менен баатырлык кылуу эмес, мунун вазифасы жылма сөз аркылуу, адаттын чеги, шарияттын жобосу аркылуу тушап жыгуу».*

Бул топтогу сөздөр азыркы учурда жаштардын кебинде тап-

такыр колдонулбаганы менен, айрым улгайган адамдардын кебинде али кезиге тургандыгын байкоого болот. Кээ бирлерин фразеологиялык түрмөктөрдөн, фольклордон жана көркөм чыгармалардан да жолуктурабыз.

3) Кыргыз тилинин лексикасына сиңбеген **авлад** (урук, тукум,) **аклах** (адеп, этика, мораль), **аср** (кылым), **банд** (байланган, туткун), **бахадур** (баатыр, эр жүрөк), **канавайран** (кыйраган, талкаланган), **капыз** (ырчы, акын), **лабиз** (напси), **лазим** (керек, зарыл), **муштаид** (зээндүү, жөндөмдүү), **шартнама** (келишим, договор) сыяктуу араб-ирани сөздөрү. Мисалы: *«Миң* а в л а д и, *жахангер Алим-хандын углу болгон, таксыр...», «О, көр пенде, көр пенде, Качан* а к л а х *жүргөйсүң?!», «Көк асмандан жылдыз болуп баркырап, Адамга акыл,* а с р г а *нур төгөсүң.», «Мени каапыр туткун кылып,* б а н д *кылып алды.», «...Чын эле кайран* б а х а д у р *Алим-хандын абладиби?», «Жети атаң мекен кылган өлкөң* к а н а в а й р а н *болуп жатса, кайсы ырыскыңа күлөт экенсиң?— деди Исхак жай». «Ал акырын эңкейип, акылман* к а п ы з - д ы н *этегине тооп кылды.», «...Өлгөндөн соң бейишиңдин кереги жок...» деп,* л а б и з и *өрттөндү.», «—Аталык, кимдин коргонунда отурганыңызды билишиңиз* л а з и м .», *«Сөз жалгап, каландер байыркы өткөн акылмандардан,* м у ш т а и д т е р д е н *маани айтты.»,* «Ш а р т н а м а *боюнча Кокон хандыгынын Ташкенге чейинки жер-суусу эми Россия империясынын карамагына өттү».*

Кыргыз тилинин лексикасына таптакыр кирбеген же кирсе да азыр пассивдүү сөздөрдүн катарына өтүп кеткен араб-иран сөздөрү романда негизинен Октябрь революциясына чейин Орто Азиянын жана Казакстандын түрк тилдеринде сүйлөгөн элдери үчүн официалдуу документтердин, диний адабияттын жана эпистолярдык жанрдын тили болуп келген өзбек адабий тилинин, же чыгарманын автору атагандай, адабий жана аралашма туркинин тилдик өзгөчөлүктөрүн берүүнүн каражаты катары колдонулган. Анткени «элдик түрк тилине таандык болбогон түрмөктөрдү пайдалануу жана араб-парсы лексикасын кеңири колдонуу бир нече жүз жылдар бою адабий тил (эски өзбек адабий тили —Ж. М.) үчүн мүнөздүү болуп кала берген».[1]

Романдан сүрөттөлүп жаткан доордогу тилдик өзгөчөлүктү берүү үчүн өз орду менен пайдаланылган араб-иран сөздөрү менен бирге өз маанилеринде колдонулбай калган айрым сөздөрдү да учуратабыз. Маселен: 1) *«Ошол бойдон сөз кечки* м а а з у р - д а *дасторкондун четинде уланды»* деген сүйлөмдөгү м а а з у р — араб тилинен кирген «кечиримдүү» деген маанидеги сөз. Бул сөз менен жогорку сүйлөмдүн мазмунунда эч байланыш жок. 2) *«Кара башынын камынан бөлөк* м у д а т ы, *арманы жок турбайбы?!»,*

---

[1] Щ е р б а к А. М. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, 13-б.

«...Бирге жүргөн адамды эң акыры бир көрүп калуу мудаты *окшойт»* деген сүйлөмдөрдө *мудат* эмес, «максат, тилек» деген маанини түшүндүргөн **мудаа (мүдөө)** же **мурат** деген сөз колдонууга тийиш болсо, автор аны тыбыштык жактан жакын башка маанидеги сөз менен чаташтырган. **Мудат** «убакыт, мөөнөт деген маанини билгизет. 3) *«Кыздын бир да сепкили жок, жумуртканын агындай* найин *жүзүнөн көз албады»* деген сүйлөмдө контекст боюнча **найин** «назик» деген маанини билдириши керек эле. Бирок бул сөздүн мындай мааниде колдонулары жөнүндө автордун пайдасы үчүн тиешелүү сөздүктөр эч кандай маалымат бербейт. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө «жумшак, назик» деген мааниде түштүк диалектиге тиешелүү **майин (мэйин)** деген сөз бар. Л. З. Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (т. П, СПб, 1971)» аттуу сөздүгүнүн 277-бетинде «назик, келбеттүү, көркөм» деген мааниде **найин** эмес, **нарин** деген сөз учурайт. Ал эми **наин** тажикче «камыштуу» деген маанини берет. Демек, мындагы ката да сөздөрдүн сырткы тыбыштык жакындыгына байланыштуу кетирилген болушу ыктымал.

Сүрөттөлүп жаткан доордогу айрым социалдык топтордун өкүлдөрүнүн кептик өзгөчөлүктөрүн имитациялоо үчүн эскирген лексикалык каражаттар менен катар фонетикалык жана грамматикалык каражаттар да пайдаланылат. Муну төмөнкүлөрдөн көрүүгө болот:

1) Азыркы кыргыз тилиндеги **уул, ээ** сыяктуу созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөр романда көбүнчө дин кызматкерлеринин жана айрым ордо адамдарынын кебинде угул, эге деген архаикалык формада берилген: *«— Ыракматты кудайга айт,* углум...— *деди да Иса-оулия жанагы сөздүн үчүн жалгады.», «...Бул бийлик* эгесинен *бийликти зордуктап алганга жатпайт»* (Казыйдын кебинде). Бирок мындай формада айтылуу бардык учурда бекем сактала бербейт. Кээде бир эле каармандын кебинде **эге** жана **ээ** формалары катар учурайт. Маселен, Нүзүптүн речинде бир жерде: *«Шерали! Мына, карагым, эми сен журт* э.есисиң»—деп, архаикалык формада айтылса, экинчи жерде: *«Бухаранын анык* ээси *Шерали хан»*— деп, азыркы түрүндө айтылат. Демек, тигил же бул архаикалык форма атайын көркөм максат үчүн колдонулат да, ал милдетин аткарган соң, башка учурда азыркы тилдеги синонимдик варианты менен эркин алмаштырыла берет.

2) Араб-иран тилдеринен кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкталып өздөштүрүлгөн **казат, казы, календер, маркабат, маркамат, маслаат, масилет, олуя, оолуя, өкүл** сыяктуу сөздөр романда адабий түркидеги жазылышына жакындаштырылып, **газават, гази, календер, мархамат, маслахат, оулия, увакил** түрүндө берилген. Мисалы: *«...Толкуган элди* газават *менен алаксытып... бийликти өз колуна топтомокчу эле.», «Маргалаң эли... «Көп жаша! Көп жаша* гази!»*—деп дуулдап тосту.», «Бир*

аз убакыт өткөн соң Момун алдына салып **календерди алып** *кирди.»*, «Мархамат, *жай мейман болуп, акыл, насият таштап кетиңиз,* эл куту.», *«Кайра жыйын, кайра* маслахат *куруп отурушка убакыт жок.»,* «Оулия, *сиз капа болбой үйгө кирип жай ала бериңиз.», «Ошол түнү* увакилдер *Самаркандан чыгып кетишти».* Анткени «жазма традицияны бекем сактоонун натыйжасында эски өзбек тилиндеги эстеликтерде араб жана парсы тилдеринен кирген сөздөрдү оригиналдагыдай жазуу нормага айланган.»[1]

Атайын стилистикалык максатты көздөгөн жогорку сөздөр менен бирге романда терминге айланган кээ бир араб-иран сөздөрүн азыркы кыргыз тилиндеги айтылышынан өзгөчөлөш үчүн оригиналына жакындатып бербестен, орус тилиндеги жазылышы боюнча берип койгон учурлар да бар. Маселен, кыргыз тилине **мурут** түрүндө кирген диндик маанидеги **мурид** деген араб сөзү чыгармада орус тилиндеги жазылышы боюнча **мюрид** болуп туура эмес берилген. Биздин пикирибизче, бул — автор пайдаланган орус тилиндеги тарыхый материалдардын таасирине байланыштуу кетирилген так эместик. Мында автор башка ареалга тиешелүү түшүнүктү ошол түшүнүк менен катышы бар элдин (маселен, өзбектердин, тажиктердин) тилиндеги аталышы, жазылышы менен салыштырып тактабай туруп колдонгон. Албетте, өткөндүн элесин, улуттук жана жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү чебер сүрөттөгөн мындай көркөм чыгармада майда болсо да бул сыяктуу мүчүлүштөрдүн болушу окурмандарды тынчсыздандырбай койбойт.

3) Тилди тарыхый стилизациялоонун морфологиялык каражаты катары каармандардын кебинде эски өзбек тилине (адабий түркиге) мүнөздүү болгон арсар келер чактын **-гай**; учур келер чактын **-ур** аффикстери жана предикативдик аффикс **-дүр** колдонулат. Мисалы: *«Дагы кандай асыл акыл бер*гей*сиз», «Кечирип кой*гой*суз, бий», «— О, көр пенде, көр пенде, качан кулак түр*гөй*сүң», «Не де*гей*сиз? Не ойлук кыл*гай*сыз?», «Дөөлөт консо бир чымындын башыга, зымырык куш салам бер*ур *кашыга», «Кайсы периште айдап келгени ханзаадага маалум*дур», *«Атым Болот*дур*, таксыр», «Бейбапа*дур *жыргалың, күткөн бактың... Дайра үстүндө көбүк*дүр *минген тактың».*

Дайыма дубай саламда колдонулуучу **ушби** деген шилтеме ат атооч да эски эпистолярдык үлгүнү имитациялоонун каражаты катары пайдаланылган. Мисалы: *«Баатыр,* ушби *куш тилиндей ак кагаз менен барган дубай саламды жашы улуу агабыз Абилден экен деп билгейсиңер.», «*Ушби *катты көрсөткөн батырдын айтканы айткан болсун!»*

Романдын тилинде эски өзбек жазма адабий тилине тиешелүү болгон жогорку грамматикалык формулалардан башка көбүнчө

---

[1] Щербак А. М. Аталган эмгек, 96-б.

оозеки сүйлөшүү кебине мүнөздүү **грамматикалык плеоназм** (маанилеш грамматикалык каражаттарды ашык топтоо) да тилдик өзгөчөлүктү берүү үчүн колдонулган. Маселен, субстантивдешкен **бир** деген сан атоочко табыш жөндөмөнүн мүчөсү кабатташа жалганган: *«Кай бирөө өзү алган идиштин ичи менен* бирдини *дан айтат»*.

Ошондой эле автор азыркы тилибизде жок **жаки** деген байламтаны да колдонгон: *«—Баштаган,* жаки *бүтүргөн,* жаки *кылам деген иштериңде башында болуп, колубуздан келсе, акылыбыз жетсе, ийрисин түзөп, кемдигин бүтөп турарбыз!»*

Өткөн мезгилге мүнөздүү болгон грамматикалык өзгөчөлүктөрдү элестетип көрсөтүү деле романдын тилине «доордун нагыз сөздөрүн» киргизген сыяктуу эле максатты көздөйт. Азыркы тилибизде жок эски грамматикалык формалар, сөзсүз, белгилүү стилистикалык эффектини берет. Бирок аларды ыксыз кеңири колдонуу көркөм чыгарманын тилине коюлган негизги талаптардын бирин бузууга алып келет, атап айтканда, анын жалпыга түшүнүктүүлүгү кемийт. Жазуучу Т. Касымбеков муну туура түшүнүп, өзүнүн романында эски грамматикалык формаларды тарыхый стилизациялоонун көмөкчү каражаты катары пайдалануу менен өткөн доорго өтө мүнөздүү деп эсептеген анча-мынча гана формаларды тандап алган. Мунун өзү да чыгарманын тилинин түшүнүктүүлүгүн көздөгөн автордун жалпы принцибине шайкеш келет.

Романда сүрөттөлгөн доордогу китептик тилдин өзгөчөлүктөрүн берүү үчүн жекече лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык каражаттар гана эмес, бүтүндөй туташ чыгыш поэзиясынын рубаи, бейт, касыйда сыяктуу түрлөрү жана эпистолярдык жанрдын үлгүлөрү да имитацияланган.

«Сынган кылыч» романында архаизмдердин башка типтери менен катар **семантикалык архаизмдер** да учурайт. Архаизмдин бул тиби лексикалык, фонетикалык, грамматикалык архаизмдер сыяктуу чыгарманын сөздүк составында анчалык бөтөнчөлөнбөйт. Анткени алар тыбыштык формасы жактан азыркы адабий тилдеги сөздөргө туура келет, бирок андан башкача мааниде колдонулат. Ошондуктан чыгарманын тилинде мындай сөздөрдү пайдалануу жазуучу үчүн бир жагынан ыңгайлуу болсо, экинчи жагынан татаалыраак.

Бир жагынан алып караганда, семантикалык архаизмдер тыбыштык составы боюнча азыркы адабий тилдин лексикасынан эч айырмаланбайт да, окурманга кадимки эле тааныш сөз катары туюлат. Бирок алар азыркы маанилерден башка мааниде колдонулгандыктан, жазуучу үчүн өткөн доордун тилдик колоритин түзүүдө ийкемдүү каражат болуп кызмат кылат.

Экинчи жактан, бир эле чыгарманын ичинде эки доорго тиешелүү тилдик каражаттар катар пайдаланылгандыктан, окурман тигил же бул сөздү автор колдонгондой эмес, азыркы маанисинде

түшүнүп алышы мүмкүн. Буга жол бербөө үчүн жазуучу өзүнүн чыгармасына семантикалык архаизмдерди өтө кылдаттык менен киргизип, аларды так мааниде кабыл алууну камсыз кыла тургандай контекстте берүү керек. Ансыз чыгарманын идеялык мазмуну бурмаланып калышы ыктымал.

Ошентип, семантикалык архаизмдерди тарыхый көркөм чыгармада колдонуунун ыңгайлуу жактары менен бирге өзүнчө кыйынчылыгы да бар, ал жазуучудан өтө чоң чеберчиликти талап кылат. Бул жагынан алганда, Т. Касымбеков өз мүдөөсүнө жете алган, тактап айтканда, ал «Сынган кылычта» көптөгөн сөздөрдү стилистикалык максат менен өткөн доорго тиешелүү маанилеринде ыктуу колдонгон.

Романда азыркы кыргыз тилиндеги **көтөрүлүш, көтөрүлүшчү** деген сөздөр менен катар ошол эле мааниде **эрегиш, эрегишчи** деген сөздөр да колдонулат. Мисалы: *«Көз алдына азыр* э р е г и ш т и н *башында турган Исхак келди.»*, «Э р е г и ш ч и л е р *өжөрлөнүп улам жаңыланып келип жатты»*. Чындыгында, бул сөздөр кыргыз тилинде **көтөрүлүш, көтөрүлүшчү** деген сөздөрдүн эскирген синонимдери эмес жана жекече алганда да алар туюнткан таптык, саясий түшүнүктү бере албайт: **эрегиш** жөн гана атаандаштык жана атаандаштыктан чыккан кастык; уруш-талаш, чыр-чатак маанисин берсе, **көтөрүлүш** «таптык жана улуттук кызыкчылыкты коргоо, же болбосо эски коомдук түзүлүштү кулатып, жаңы коомдук түзүлүштү орнотуу максатында бийлик жүргүзүп турган эзүүчү тапка каршы эмгекчи масса тарабынан жүргүзүлгөн куралдуу күрөш» (КТТС, 580-б.) дегенди билгизет. Бирок Т. Касымбеков өзүнүн тарыхый романында **эрегиш, эрегишчи** деген сөздөрдү атайын стилистикалык максат менен тийиштүү контексттик чөйрөдө колдонгондуктан, окурманга алар **көтөрүлүш, көтөрүлүшчү** деген сөздөрдүн сүрөттөлүп жаткан учурдагы синонимдери катары сезилип, өткөн доорго мүнөздүү тилдик иллюзияны берет.

Жакшы, мыкты, жаман деген сын атоочтор сапаттык белгини билгизген тике маанилеринен башка өткөн доордо социалдык катмарлар жөнүндөгү түшүнүктү да туюнткан, тактап айтканда, феодалдык уруу төбөлдөрү, бай-манаптар өздөрүн «жакшы», «мыкты» аташкан да, эзилген эмгекчи элди, букараны «жаман» деп кемсинтишкен. Мисалы: *«Ошол кыргыз, кыпчак, кырк, миң уруктарынын* ж а к ш ы л а р ы *чогулуп, жети өлчөп бир кесип дегендей, баланын* т а г д ы р ы н а *ойлук кылышат экен.»*, *«Тегерегиндеги* м ы к т ы л а р *демдерин ичтерине алып, тым турушту.»*, *«Кермекаш айым ордунан оолжуп тура келди: —О—О, кайран* ж а м а н ы м , *өнөрүң күч сенин!... деп, кеселерди, чара-аяктарды кармалап көрө баштады.— Түзүк, түзүк,* ж а м а н ы м...»

Топ, жыйын деген сөздөр, бир жагынан, мезгил жактан нейтралдуу маанилерде колдонулуп, азыркы адабий тил менен ассоциация түзсө, экинчи жактан, романда «талаш маселелелерди чече

турган чогулуш» маанисинде өткөн доорду мүнөздөөчү каражат катары пайдаланылган. Мисалы: «*Ж ы й ы н башында элеттин көкүрөк көтөргөн билермандары, аксакалдары бүт бар.», «Бекназар кылчайбай* т о п т о н *чыгып кетти».*

Канат деген сөз түз маанисинде куштун учууга ылайыкталган мүчөсүн билдирсе, «Сынган кылычта» өткөн турмуш менен байланыштуу эки мааниде колдонулат: 1) жайланыш тартибине карай бөлүнгөн согуштук күчтү билгизет. Мисалы: —*«Оң* к а н а т *дайра бойлоп, Балыкчы аркылуу Маргалаңдын этегинен өтүп, андан ары түз Коконго бет алат. Сол* к а н а т *Кувасай аркалуу Маргалаңдын үстүнөн имерилип, андан ары Коконго бет алат».* Романда бул сөздүн тике жана өтмө маанилеринин ортосундагы ассоциация көтөрүлүштүн согуштук планын бүркүттүн сүрөтүн тартып көрсөткөн Исхактын: *«Эки канаттын, тумшуктун, куйруктун, чеңгелдин байланышы тынымсыз болсун»* деген буйругу аркылуу даана ачылып берилет; 2) жоокерчилик заманда согуш күчтөрүнүн бөлүнүшүнөн келип чыккан кыргыздардын жалпы уруулук эки чоң тобун билгизет. Мисалы: *«Ушундан соң ал тоолуктардын оң, сол* к а н а т ы н *бириктирген эзелки салтын, улуу алдында кичүү ийменип, төбөсү көккө жетип кеткен күндө да, ызат билиш сыпаалыгын айтып, аларды шарият менен бекемдеп өттү».*

Көөнөргөн сөздү чечмелөөнүн ыктары

Тарыхый көркөм чыгарманын тилинде эскирген лексиканы стилистикалык каражат катары колдонуу мүмкүнчүлүгү өтө эле кеңири. Мындай сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгү азыркы окурмандардын түшүнүүсүнө эч кандай кыйынчылык туудурбайт. Анткени ал сөздөрдүн кыйласы тарыхый терминологиянын катарына кирген болсо, айрымдары фольклордо, көркөм чыгармаларда кеңири колдонулуп, көпчүлүк окурмандардын лексикалык арсеналында турган сөздүк запастар болуп эсептелет. Атап айтканда, «Сынган кылыч» романында элдин коомдук-саясий, экономикалык турмушуна байланыштуу колдонулган **ордо, так, таажы, сарай, падыша, хан, бек, бий, датка, ханзаада, бекзаада, таксыр, айым, букара, томаяк, кул, күң, зекет, күн, айым, барымта, жаат, дар, зындан** ж. б. сыяктуу историзм сөздөр «кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр баяны жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы» (Б. М. Юнусалиев) болгон «Манас» эпосу баштаган элдик оозеки чыгармаларда, өткөн заман жөнүндө баяндаган кыргыз көркөм адабиятында кеңири кездешет. Ошондуктан алар эч кандай атайын кошумча түшүндүрмөлөрдү талап кылбайт.

Ошону менен бирге эле жазуучу тарыхый көркөм чыгармада

элдин эсинен эчак чыгып калган эскирген сөздөрдү да колдонушу мүмкүн. «Сынган кылыч» романында мындай сөздөр бир топ учурайт. Өткөн турмуштун элесин берүү үчүн азыркы тилибизде жолукпаган бул сыяктуу сөздөрдү өзүнүн чыгармасына киргизүү менен, автор алардын маанилери окурмандардын кеңири массасына түшүнүктүү болуусу жөнүндө кам көрөт.

Жалпы эле тарыхый көркөм чыгармаларда бул сыяктуу сөздөрдү чечмелөөдө эки түрдүү ыкма колдонулгандыгын көрөбүз: 1) тексттин ичинде түшүндүрүү; 2) шилтеме аркылуу түшүндүрүү.

Эскирген сөздөрдү тексттен бөлбөй, чыгарманын ичинде түшүндүрүүнүн чоң устаттары советтик көрүнүктүү тарыхый романчылар А. Н. Толстой жана С. П. Злобиндер болушкан. Алар өздөрүнүн «Петр Биринчи», «Степан Разин» аттуу романдарында азыркы окурмандарга түшүнүксүз сөздөрдү бүт дээрлик контекст аркылуу чечмелешет. Автордук эскертүү контекстте мааниси бүдөмүк болуп калган бирин-серин сөздөрдү түшүндүрүүдө гана кездешет.

Эскирген сөздөрдү контекст аркылуу түшүндүрүү да ар түрдүү ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылат. Кээ бир учурда авторлор эбак жок болуп кеткен түшүнүктөрдү кыскача сүрөттөө же бүтүндөй жагдайды, кырдаалды баяндоо аркылуу түшүндүрүшү мүмкүн. Экинчи бир учурда авторлор түшүнүксүз эскирген сөз менен катар азыркы окурман үчүн түшүнүктүү болгон синоним сөздөрдү колдонуу же сүрөттөлүп жаткан нерсенин мүнөздүү бир белгисин атоо аркылуу да түшүндүрө алышат.

Т. Касымбеков өзүнүн романына киргизилген эскирген сөздөрдүн маанисин окурмандарга ачып берүү үчүн ар кандай ыкмаларды пайдаланат. Маселен, коомдук-саясий турмушка байланыштуу жогоруда аталган историзмдерден **аталык** деген сөз автор тарабынан ар башка ыктар менен түшүндүрүлөт. Романда Коконду жаңыдан Букара эмиринен бошотуп, ордону Нүзүп ээлегенден кийин, шаардын казыйы менен болгон аңгемелешүүсүндө: *«— О, хазрати... Бийлик эгеси паша... Бирок... — деп, эритип тартып сүйлөдү. Бирок, паша, демек бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жаш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте күн көрүп турушкан мусулмандардын тынчтыгы үчүн, башка бир акылга дыйкан, ишке канык адамды ханга* а т а л ы к *бийлигине чакырса болот... Дагы, агер бийлик эгеси, демек, паша жашы толук туруп, бирак мамлекет иши башта башынан өтпөй, ага ылайык камы болбой, дарбиясы болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда хам башка бир жетик адамды ханга* а т а л ы к *бийлигине чакырса болот... Албетте, бул мамлекеттин пайдасы үчүн! Бул бийлик эгесинен бийликти зордуктап алганга жатпайт. Адалаты ушул ки, бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл... О, хазрати...* А т а л ы к т а р д ы н *вазифаси жуда зор болгон.* А т а л ы к *таксыз падишах, тажысыз өкүмдөр...»*— деген казыйдын узак сөзү

аркылуу кеңири ситуациялык контекстте **түшүндүрүлөт.** Ал эми Алмамбет менен Мусулманкул аталыктын ортосундагы диалогдо: «*—Кантип? Ким? Хан турганда, сендей* х а н а т а с ы *тууганыбыз турганда, кайдан келет кырк атчан бизге!*»— деген Алмамбеттин репликасындагы **хан атасы** деген сөз тизмеги аркылуу **аталык** кыскача гана мүнөздөлөт. Ошондой эле автор китептин бетинин этегине «**Аталык** — ордодогу эң улуу даража, хан жаш мезгилде өлкөгө башчы, хан атасы» деген шилтеме берип, сөздүн маанисин окурманга жеткирүү үчүн ашкере камкордук көрөт. Дегеле бүтүндөй романда мааниси ачык эмес сөздөрдү окурмандарга жеткирүүдө Т. Касымбеков түшүндүрүү ыкмаларынын ичинен шилтемени көбүрөөк пайдаланган. Албетте, мындай ыкманы ыксыз көп колдонуу өз кедергисин тийгизбей койбойт, анткени ал чыгарманын сюжетине үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүдө окурманды алагды кылуу менен, тексттин биримдигине доо кетирет. Романда **аталыктан** башка коомдук-саясий маанидеги историзмдерден: «**бий** — атадан балага кала келген мансап», «**абтабачы** — ордодогу даража, хандын колуна суу куйгучу», «**датка** — бийлик даражасы, бир вилаеттин башкаруучусу, уруу башчыларынан көтөрүлгөн», «**өкүмдар** — мамлекеттин ээси, государь», «**жаңгер** — согушчул, жеңүүчү», «**казый** — сот, шарияттын эрежелери боюнча иш жүргүзгөн сот», «**ынак** — хандын ынагы, сүйлөшүп отуруучусу; кеңешчиси», «**кушбеги** — даража, хандын куш таптоочусу», «**эл түзөр** — айыл арасындагы майда иштерге арачы түшүп бүтүрө коюучу киши», «**парваначы** — даража, хандын эркин жарыялоочусу», «**ажо** — байыркы кыргыз башчысын ушундайча атаган», «**кара чапан** — отурукташып күн көргөн элди атаган», «**ыкрар** — баш ийүү, моюн сунуу», «**ижара** — акысын алып дыйкандарды жерге иштетүү, аренда» деген сыяктуу автордук эскертүүлөр берилген.

Биздин пикирибизче, булардын ичинен **бий, датка, казый** деген сөздөргө эскертүү берүүнүн эч кандай кажаты жок болчу, анткени алар — элдик оозеки чыгармалар жана башка адабий көркөм чыгармалар аркылуу жалпы эле кыргыз окурмандарына түшүнүктүү сөздөр. Ал эми **ынак, кара чапан** деген сөздөрдүн маанилери чыгарманын өзүндө: «*Экц ортодо Шады* ы н а к *барк алды. Башта хандын китеп окуп берер, эрмек үчүн сүйлөшүп отурар* ы н а г ы *гана болуп жүргөн Шады эми ордодо чечүүчү күчтөрдүн бири болуп баратты.*», «*...А сарт атыгып кеткен, отурукташкан жааты көбүнчө* к а р а ч а п а н *кийинишкен.*» же «...К а р а ч а п а н *эле дейсиң,* к а р а ч а п а н д ы *ал элге сен кийгизгенсиң, Мусулманкул.* К а р а ч а п а н *деп сен атыктыргансың, Мусулманкул.. Тили, кейпи, кайгысы, кубанычы бир эльиз*» (Алмамбеттин кебинде) деген сыяктуу автордук баяндоо же каармандын кеби аркылуу чебердик менен чечилген, чыгарманын өзөгү менен эриш-аркак болуп бириккен контексттик түшүндүрүүлөр турганда, дагы кошумча түрдөгү шилтеме артык баштык кылат, ал окурмандардын

чыгарманы органикалык түрдө бирдиктүү кабыл алуусуна кедерги болот.

Автордук баяндоо жана каармандын кеби

Көркөм адабияттын тилин тарыхый стилизациялоодо автордук баяндоо менен каармандардын кебинин ортосундагы карым-катыш эң маанилүү маселелерден болуп эсептелет. Анткени чыгарманын биримдиги жана бүтүндүгү мына ушул карым-катышка көз каранды.

«Сынган кылычта» сүрөттөлүп жаткан доордун тилдик өзгөчөлүктөрү каармандардын кебинде гана чагылдырылбайт. Эскирген сөздөр байкалбастан каармандардын кебинен автордук баяндоого өтүп, кээде эки башка пландагы тилдик көрүнүштөрдүн ортосундагы чек жоюлууга чейин барган учурлар кезигет. Бул аркылуу автор сүрөттөлүп жаткан тарыхый каармандардын ички жан дүйнөсүнө тереңирээк үңүлүп кирип, алардын сезимин, маанайын жана ой толгоосун чагылдыруу менен, тигил же бул каарманга карата өзүнүн мамилесин, жакындыгын билгизет.

Автордук баяндоого каармандардын ой-пикиринин, сарсанаасынын жана кебинин өтүшү «Сынган кылычта» көбүнчө кыйыр-тике сөз (несобственно-прямая речь) түрүндө жүзөгө аша тургандыгын байкоого болот. Маселен, *«О, тагдырдын ойну... Ал Алымкул аталык эмес беле? Бүтүндөй бир уюктуу журттун туткасымын дечү эмес беле? Акылдуу тандап бурадар күтпөдү беле, белдүү тандап сүйөк күтпөдү беле? Кайда алар? Кайда кетти баарысы? Кан жөткүрүп жыгылганда колтугунан жөлөргө бир жан болбодубу жанында?»*— деген кыйыр-тике сөздө 1865-жылы Ташкен алдында орустун аскер бөлүктөрү менен болгон салгылашууда Алымкул аталыктын киши колдуу болуп өлүп бара жаткандагы ички монологун, күйүт-арманын берсе, *«Сөзүмдү эч ким жыра тартпасын? Алдыма эч ким ат бастырбасын?! Атаңдын көрү ай, хандарды чүкөдөй өкчөгөн миң башчылар мындай сөздөрдү ачык* тике сөздө Абил бий кол баштоону Бекназар баатырга тапшырып коюп, бирок аны эл колдоп кеткенин көрүп, кайра ичи тарып, ачуусу келгендиги бийдин ички уйгу-туйгусун, ызасын көрсөтөт.

Мисалдардан көрүнгөндөй, кыйыр-тике сөз сюжеттик-композициялык түзүлүшү боюнча эки жактуу келет, башкача айтканда, ал, бир жагынан, каармандардын тике репликасы болбостон, сыртынан грамматикалык жагынан автордук баяндоого тиешелүү болсо, экинчи жактан, чыгарманын каарманынын ой-пикирин, дилин билгизип, анын кептик өзгөчөлүгүн, тонун, стилин, интонациясын элестетип турат.

Кыйыр-тике сөздү каармандардын кебинин автордук контекстке өтүшүнүн эң жогорку чеги катары караса болот. Анткени «доор өзүнүн нагыз сүрөттөө каражаттары менен, мындайча айтканда, ичтен, ошол доордун замандаштарынын дүйнө сезүүсү жана психологиясы аркылуу ачылат... Автордун кебине каармандардын кеби органикалык түрдө биригет, ал өзүнө бардык ар түрдүү жандуу кептеги интонацияларды сиңирип алат, демек катышуучу адамдардын тили менен автордун тилинин ортосундагы принципиалдуу айырмачылык жоюлат».[1]

Ошентип, кыйыр-тике сөздүн эки жактуулугу жана стилистикалык жактан ийкемдүүлүгү аны тарыхый жанрда өзгөчө натыйжага ээ кылат. Анткени тарыхый көркөм чыгармада автор «өзүнүн каармандарын өзү жашаган доордун түшүнүгү боюнча баалабастан, алардын мезгилине жараша баалаш керек, алардын көзү менен карап, алардын турмушу менен жашап, алардын акыл-эсинин өнүгүшүнө ылайык ойлош керек жана өзүнүн окурмандарына да так ушундай көз караштa түшүндүрө билүү керек».[2] Бул тарыхый жанр үчүн абдан маанилүү.

Автордук текстке сүрөттөлүп жаткан доордун кептик өзгөчөлүктөрүнүн көп кириши тарыхый чыгармадагы баяндоону азыркы адабий-китептик тил менен чектелүүдөн, стилистикалык солгундуктан, бир түрдүүлүктөн куткарат, ошондой эле баяндоо ар кандай мүнөздөгү каармандардын, ар башка социалдык чөйрөнүн өкүлдөрүнүн экспрессивдүү тилдик формалары менен байып, элдик оозеки кептин түркүн түстүү боектору аркылуу көркөмдүгү ого бетер артат. Катышуучу адамдардын репликалары эле эмес, автордук баяндоо да бирде макал, ылакаптар менен коштолуп, элдик таамай салыштыруулар, эпитеттер менен коздолсо, бирде андан элдик ырлардын, жомоктордун, уламыштардын, афоризмдердин жаңырыктары угулуп, автордун аңгемеси элдик тилдин мөлтүр булагына сугарылат.

Тарыхый романда баяндоонун мындай формасы көркөм максатка ылайык келет. Эгер жалпы чыгарманын тили бир бүтүндүктү түзбөй, автордун аңгемеси архаикалык мүнөздө болгон каармандардын сүйлөөсүнөн кескин айырмаланып, тилдик эки контекст бири-бирине анчалык коошпой турса, окурмандын сезиминде да эки анжылык пайда болот: ал чыгарманын каарманы менен өткөн доордо жашаса, автор менен азыркы күнгө кайрылып келип, сүрөттөлүп жаткан окуяга алыстан туруп көз чаптырат. Мында бүтүндүн бирдиктүү колорити бузулуп, чыгарманын эстетикалык таасирдүүлүгү начарлайт.

---

[1] «О некоторых особенностях языка и стиля исторического романа А. Н. Толстого». Уч. зап. Н-Сиб. гос. пед. ин-та, 1947, вып. 4

[2] Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений в шести томах, т. 1., М., 1934, 530-б.

Тилди стилизациялоочу элементтер чыгарманын бүт тулкусуна тарап, автордук баяндоо менен каармандардын кеби бирдей стилизацияланган болсо, автордун тили өткөн доор менен үндөшүп, чыгарма бүтүндөй ошол мезгилге таандык тил менен жазылган сыяктуу иллюзия пайда кылат да, окурман сүрөттөлүп жаткан окуяны, каармандарды өзүнө жакын сезип, ошол окуяларга өзү кошо аралашып, өзү катышып жаткандай күчтүү таасир алат. Демек, бул аркылуу жазуучу өзүнүн идеясын окуучуларга терең сиңирүүдө кеңири мүмкүнчүлүккө жетишет.

Бирок, чындыгында, «Сынган кылыч» романынын тили — эч кандай XIX кылымдагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги тил эмес, азыркы кыргыз адабий тили. Чыгарманын автору Т. Касымбеков, азыркы тилге өткөн доор үчүн типтүү болгон стилизациялык каражаттарды киргизүү менен, анын тоналдуулугун гана архаикалаштырган, башкача айтканда, өткөн доордогу кыргыз тилинин тил өзгөчөлүгүн абсолюттук түрдө так калыбына келтирүүгө аракет жасоо реалисттик көркөм адабияттын принцибинен баш тарткандык болор эле. Бул тууралу Г. О. Винокурдун төмөнкү пикирине кошулбай коюуга болбойт: «Адабияттын кайсы эле түрүнө жатпасын, бардык көркөм чыгармалар өз мезгилинин тилинде гана жазылышы мүмкүн... Текстти ар кандай диалектилерден жана өткөндөгү тилдик эстеликтерден алынган архаизмдер менен ашкере толтуруу чыгарманы бузат».

II БАП

ДИАЛЕКТИЗМДЕР — ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТҮ БЕРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ

Диалектизмдер жөнүндө жалпы маселе

Кыргыз тили өзүнүн азыркы өнүгүш этабында эки түрдүү формада жашап жатат. Тактап айтканда, анын ар түрдүү адабияттар, окуу китептери жана окуу куралдары, газета-журналдар басылып, радио жана телеберүүлөр уктурулуп, сабак окутуу жана ар кандай коомдук иштер жүргүзүлүп жаткан жогорку адабий тил формасы жана белгилүү территорияда жашаган жергиликтүү адамдардын күнүмдүк турмуш-тиричилигинде пикир алышуу, карым-катнаш жасоо куралы катары кызмат кылып жаткан диалект, говор сыяктуу төмөнкү формасы бар.

Кыргыз адабий тили фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык жактан кыргыз тилинин бардык диалект, говорлоруна мүнөздүү болгон жалпы белгилерди өз ичине камтуу менен, улуттук коллективдин бүт мүчөлөрү үчүн орток катнаш жасоо, пикир алышуу каражаты катары кызмат кылат жана аларды жалпы улуттук коллективге бириктирип турат. Ал мына ушул жалпы улуттук функциясы боюнча жергиликтүү диалект, говорлордон айырмаланат.

Кыргыздын жалпы улуттук жазма адабий тилинин негизине кыргыз тилинин структуралык бардык деңгээлдери боюнча жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон түндүк диалект алынган. Адабий тилдин диалектилик базасы катары түндүк диалектинин алынышы, проф. Б. М. Юнусалиев белгилегендей, тарыхый жактан эки чоң кырдаалга байланышкан: биринчиден, республикалык басма сөз интеллигенттеринин алгачкыларынын басымдуу көпчүлүгү түндүк диалектинин өкүлдөрү болушкан, экинчиден, республиканын саясий-экономикалык борбору түндүк Кыргызстандан орун алган. Бул эки кырдаалдын пайда болушу, өз иретинде, дагы бир чоң тарыхый кырдаалга — түндүк Кыргызстандын Россияга мурунураак кошулуп, маданий жана экономика жагынан анын прогрессивдүү таасирин эртерээк көрүп калгандыгына байланышкан[1].

---

[1] Юнусалиев Б. М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө. Тандалган эмгектер. Фрунзе, 1985, 351-бет; Формирование и развитие киргизского литературного языка — результат победы Октябрьской революции. — Известия АН Кирг. ССР, 1968, № 5, 76-б.

Ошону менен бирге кыргыз адабий тили азыр жашап жаткан түндүк жана түштүк диалектилердин, ошондой эле алардын составына кирген говорлордун эч бирине толук дал келбейт. Аны кыргыз говорлоруна мүнөздүү болгон төмөнкүдөй бир катар белгилер даана көрсөтөт. Алсак, түндүк диалектиге кирүүчү говорлордун көпчүлүгүнө мүнөздүү болгон абсолюттук сөз башындагы *н* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы (мисалы: *арын, ӧза, амыс)*, айрым гана сырдык сөздөрдү эсепке албаганда, сөз башында каткалаң *п* тыбышынын колдонулбасы (мисалы: *байда, бадыша)*; Ысык-Көлдөн башка түндүк говорлордо бардык позициядагы *з* тыбышынын ордуна *с* тыбышынын колдонулушу (мисалы: *самана, кысыл, күс)*; Чүй, Талас говорлорундагы учур чактын татаал түрүн уюштуруучу жардамчы этиштердин *жатыры, отуру, туру, жүрү* түрүндө айтылышы (мисалы: *келе жатыры//келатыры, ойноп жүрү)* ж. б. өзгөчөлүктөр түндүк диалектиге кирүүчү говорлордун адабий тилден айырмалуу экендигине далил боло алат. Ал эми түштүк диалектидеги говорлорунун баарында тогузунчу үндүү *ә* фонемасынын болушу (мисалы: *әсәл, тәтти, жәйләә // (жәйләө)*; III жакты билдирген зат атоочтун *(ал) ол* түрүндө айтылышы; һ, *х* тыбыштарынын кеңири колдонулушу (мисалы: *ор ким, бәһәр, халк, хат)*; абсолюттук сөз башында *п, г,* тыбыштарынын жүйүр айтылышы (мисалы: полот, палван, пут, пычак, геп, *гүлөм)*; көпчүлүк түштүк говорлордо эринчил создулма үндүүлөрдүн ордуна эринчил дифтонгдордун айтылыш өзгөчөлүгү (мисалы: *тоw, суw, күw, төw)*; ичкилик говоруна мүнөздүү айрым мүчөлөр уланганда бир муундуу этиш сөздөрдүн аягындагы *л* тыбышын түшүрүлүп айтылышы (мисалы: *боойт, кеген)*; жанаша айтылган эки сөздүн экинчисинин башындагы *к* тыбышынын жумшак үнсүздөрдөн жана үндүүлөрдөн кийин жумшарбай айтылышы (мисалы: *ала карга, ар кандай)* сыяктуу тыбыштык өзгөчөлүктөр; буйрук ыңгайдын экинчи жагынын жекелик сылык түрүнүн-ың формасы менен айтылышы (мисалы: *алың, барың)*; дааналык (эсептик) сандарды уюштуруучу *тә//та* мүчөсүнүн колдонулушу (мисалы: *питта, снта)*; сүйлөмдөрдү же сөз менен сөздү байланыштыруучу к и, л е к и н, һ а м //йэм//эм, алма /эммэ байламталары жана һ а м //й э м, к ү, у// йү бөлүкчөлөрүнүн колдонулушу; ичкилик говоруна мүнөздүү болгон этиштин көптүк түрүнүн *-л а р* мүчөсү менен уюштурулушу *(келеттер, бардылар)*; таандык уландынын III жагында турган зат атоочтордун өзгөчө жөндөлүшү (мисалы: ***атыга*, *атыны, атыда, атыдан***) сыяктуу грамматикалык өзгөчөлүктөр түштүк диалектиге кирүүчү говорлорду адабий тилден айырмалап турат.

Эгерде фонетикалык жана грамматикалык белгилер боюнча адабий тилдик норма менен диалектилик өзгөчөлүктөрдү айырмалоо бир кыйла жеңил болсо, лексикалык өзгөчөлүктөр жөнүндө аны кесе айтуу көп учурда кыйынчылык туудурат. Бул кыйын-

чылык төмөнкү шарттарга байланыштуу: биринчиден, адабий тил менен диалект, говорлордун фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө салыштырганда лексикалык айырмачылыгы сан жагынан өтө эле көп (алардын материалы боюнча бир же бир нече томдук сөздүк түзүүгө мүмкүн) жана лексика-семантикалык тематикасы боюнча бир кыйла чаржайыт. Анткени грамматикалык, фонетикалык өзгөчөлүктөр системалуу мүнөзгө ээ, ал эми лексикалык өзгөчөлүктөр көп учурда конкреттүү жеке сөз менен байланышат. Экинчиден, кыргыз адабий тили жаш адабий тилдердин катарына кирет жана азыр да көбүнчө лексикалык жактан жаңылануу процессин башынан өткөрүп жатат. Ошол себептен адабий норма катары калып алган сөздөр менен бирге али диалектилик тагы кете элек аралык көрүнүштөгү сөздөр да бар. Мисален, *агет, ок арык, гозо, гозопая, жегене, шалыпая, пилла, писта, гүлдесте, гүлзар, гүлчамбар, айван, шып, адамзаада, инсан, астейдил, лазим, маара, набыт, оропара, чабандоз* сыяктуу дагы көп сөздөр газета-журналдык кабарларда, публицистикалык чыгармаларда, сын макалаларда, айыл чарба жөнүндө китепчелерде, лекция, докладдарда, радио же телеберүүлөрдө, ошондой эле көркөм адабиятта бир топ эле активдүү колдонулуп жүргөндүгүн байкайбыз. Муну менен катар бул сөздөрдүн жергиликтүү диалектилик мүнөзү да айкын сезилет. Үчүнчүдөн, кыргыз тил илиминде, ошондой эле жалпы лингвистикалык адабиятта «диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдер жана алар туюнткан түшүнүктөр жөнүндө бирдиктүү, так пикир жок. Атап айтсак, Н. М. Шанский: «Диалектилик лексика деп жалпы элдик лексиканын системасына кирбестен, жалпы улуттук орус тилинин бир же бир нече диалектисине тиешелүү болгон сөздөрдү түшүнөбүз... Диалектилик мүнөздөгү сөздөр диалектизмдер деп аталат»[1] — деген түшүнүк берүү менен, жогоруда аталган терминдерди синонимдик мааниде колдонгон. Диалектилик лексикага ушул эле мазмундагы аныктаманы А. В. Калинин да берет. Бирок ал диалектизм дегенибиз — бул говор үчүн мүнөздүү болгон жана бизге адабий эмес катары туюлган сөз, же сөз тизмеги, же тыбыштык өзгөчөлүк, же граматтикалык белги деп толуктайт[2].

Кыргыз тил илиминде да «диалектизм» деген түшүнүк диалектилерге, говорлорго тиешелүү лексикалык, фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрдөн ажыратылбай түшүндүрүлүп келе жатат. Алсак, доц. Ж. Мукамбаев өзүнүн «Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы» деген макаласында: «Диалектизм деп адабий тилдин нормасына мүнөздүү болбогон, жалпы элдик тилге бирдей тарабаган, жергиликтүү диалектилерде,

---

[1] Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1972, 117—118-б.

[2] Калинин А. В. Лексика русского языка. М., 1966, 124-б.

говорлордо гана учураган тыбыштык, лексикалык, семантикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык өзгөчөлүктөрдү айтабыз» — деген аныктама берет («Кыргызстан маданияты», 1969, 24-сентябрь).

«Диалектизм» деген түшүнүктү биз да мурда ушундайча түшүнүп, лексикология боюнча жогорку окуу жайларына арналган окуу куралдарында: «Тилдин белгилүү гана территорияга таралып, жалпы элдик мүнөздө болбогон фактылары диалектизмдер деп аталат» — деген аныктама бергенбиз. (Азыркы кыргыз тили. Лексикология.— Фрунзе, 1971, 64-бет).

Башка кээ бир изилдөөчүлөр «диалектизм» деген түшүнүктү жөн эле жергиликтүү, территориялык диалектиге, говорго тиешелүү сөздөр же диалектилик лексика эмес, адабий тилде колдонула турган диалектилик сөз катары түшүндүрүшөт. Маселен, В. Н. Прохорова: «Диалектизмдер... адабий тилдин составында колдонулган жергиликтүү диалектилерге таандык сөздөр» (Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957, 4-б.) — деп аныктайт. Бирок кийинки аныктаманы да толук жана так деп эсептөөгө болбойт. Мындагы так эместик, биздин ишибиздин киришүү бөлүмүндө белгилеп кеткендей, «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдү чаташтыруудан келип чыгып отурат. Бул жагынан «эгерде диалектилик сөз адабий тилге кирген болсо, анда ал адабий сөздөрдүн катарына өтүү менен, диалектизм болуудан калат. Эгерде диалектилик сөз стилистикалык максат менен көркөм чыгарманын тилине кирип калса жана ал ошону менен бирге адабий тилдин нормасы болуп эсептелбесе, анда ал диалектизм бойдон калат» — деген казак окумуштуусу Ш. Ш. Сарыбаевдин пикирине толук кошулууга болот. (Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД. Алма-Ата, 1973, 12—13-б.) Анткени көркөм адабияттын тилинде учураган тилдик сүрөттөө каражаттарынын бардыгы эле адабий нормага туура келе бербейт жана адабий тил менен көркөм чыгарманын тили адамдардын тилдик катнашуу каражаттарынын адабий эмес формаларына карата ар башкача мамиледе болот. Көркөм чыгарманын тилинде жалпы улуттук тилдин негизин түзгөн адабий тилдин материалдарынан башка «карапайым тилдин», жергиликтүү диалект, говорлордун элементтери да кездешет. Демек, диалектизм дегенди жалпы улуттук тилдин составында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн адабий чыгармаларда атайын стилистикалык максат менен колдонулган тилдик көркөм каражат катары түшүнөбүз.

Ишибиздин бул бөлүгүндө диалектизмдерди стилистикалык категория катары аныктоо менен бирге, диалектизмдердин типтерин мүнөздөө, диалектизмдерди көркөм чыгарманын структуралык элементи катары көрсөтүү, изилденип жаткан бирдиктердин көркөм контекстке карата болгон мамилесин аныктоо, б. а., көркөм

чыгармадагы диалектилик лексиканын эстетикалык функциясын аныктоо, ошондой эле адабий тилде жазылган көркөм чыгармаларда диалектилик лексиканы колдонуунун принциптерин жана ыкмаларын тактоо милдеттери коюлмакчы. Муну менен катар айрым жазуучулардын стилистикалык категория катары диалектилик лексиканы колдонуудагы жекече ыкмаларына да токтолмокчубуз. Анткени ар кайсы жазуучунун чыгармачылык жүзү көркөм чыгармада диалектилик лексиканы канчалык көлөмдө колдонгонуна эмес, эстетикалык функциясы жагынан кандай сапатта колдонгондугуна жараша мүнөздөлөт.

Изилдөө ишибиздин материалы катары негизинен 60—80-жылдар ичинде жазылган кыргыз жазуучуларынын прозалык чыгармаларына, ошондой эле айрым поэзиялык чыгармаларга киргизилген диалектилик лексика алынды.

Диалектизмдердин типтери

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында колдонулган диалектизмдерди спецификалык белгилерине карай төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүп кароого болот:

Жергиликтүү диалектиге, говорго тиешелүү лексиканын көркөм чыгармаларда колдонулушу **лексикалык диалектизмдер** деп аталат. Лексикалык диалектизмдердин составы бир тектүү эмес.

Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат. Башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү берет. Мисалы: диал. *и л е п* //ад. т. *э р и н:* «И л е п т е р и *кеберсип, карасур өңү түнөрөт».* (Ш. Абдыраманов. «Өкүм»); диал. *у к а* //ад. т. *и н и: «Өзүм сүйүнчүлөгөн у к а м д ы н ачыктан ачык шылдыңдап, кемсинткен кылыгына ушундай жаным кашайды».;* диал *а с т а н а* // ад. т. *б о с о г о: «Он эки кыз I-класстын а с т а н а с ы н кошо аттап,* ошол жоон топ кыздан үчөөбүз калдык».; диал. *л и к а п* // ад. т. *т а р е л к а: «Чыны, табактар менен л и к а п т а р г а көзүңүз т ү ш ө т».* (*К. Бобулов.* «Түштүк кызы»); диал. *д а с о р о м о л* // ад. т. *к о л ж о о л у к, б е т а а р ч ы, ж ү з а а р ч ы: «Менин сага түбөлүк берилгендигиме ушул күбө болсун, — деди да, Зейнеп Бекжанга д а с о р о м о л у н сунду».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»); диал. *а с е л* //ад. т. *б а л: «Жыйын а с е л аарынын үюгүндай күңгүрөп баратты.»;* диал. *б а р и к* //ад. т. *ж а л б ы р а к: «Жолбун жел б а р и к т е р д и акырын шыбыратып, кайта дым болуп жоголуп кетет.»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч») Лексикалык диалектизмдердин мындай түрүн **нагыз лексикалык диалектизмдер** деп атоого болот.

Диалектилик лексиканын экинчи бир түрү — жергиликтүү элдин турмуш-шарттарына, чарбачылыгына, үрп-адатына гана тие-

шелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атаган сөздөр. Бул сыяктуу түшүнүктөрдүн аттары бүткүл улуттук коллективге белгисиз болот. Көркөм чыгармада колдонулган мындай диалектизмдердин адабий тилде абсолюттук синоними болбойт. Диалектизмдин бул түрү **этнографиялык диалектизмдер** деп аталат.

Жазуучулар белгилүү территорияда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн этнографиялык диалектизмдерге көп кайрылышат. Мисалдар келтирели: *«Той кызматындагы аялдардын экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис* абдесте *көтөрүп кирип келишти.», «Анын ийнинде* байтешеси *бар эле.», «Алымкулдун үстүндөгү сүзүлүп калган боз* жегдесинин *ийиндери айрылып, кызыл ала болуп кандын тагы көрүндү.», «Анда бир топ кишилер менен кошо* мандикер *кылып жүргөн окшойт».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»); *«Төрүбүздө шыпка жете катар жыйылган үч* мээрап *жүк үйүбүздүн көркү.», «Бетимди жууп эртеңки* нанүштага *апам экөөбүз бир отурдук».* (К. Бобулов. «Түштүк кызы»); *«*Пешайбандын *кыбыла жакка бурчундагы* чарпаяда *бостек төшөп орун салды».* (Ш. Абдыраманов. «Өкүм») ж. б.

Лексикалык диалектизмдердин үчүнчү түрү — **семантикалык диалектизмдер.** Буга тыбыштык кейпи боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет. Мисалы: *«Айзада каракөз башатка эки* челек («чака» маанисинде) *ийиндеп сууга келди».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«Сайдан өткөн соң аттан түшпөй эле, көк моюн* шишени *(«бутылка» маанисинде) суурду».* (Ш. Абдыраманов. «Өкүм»); «Тарткынчыктатып жетелеп, торпокту («музоо» маанисинде) аркандап келди.» (К. Бобулов. «түштүк кызы»); *«...Төлөнбай миңбашы... шай* көрпөнүн *(«төшөк»* маанисинде) *үстүндө жатат».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»)

Көркөм адабиятта лексикалык диалектизмден башка жергиликтүү говорлорго тиешелүү туруктуу сөз айкаштарынын — фразеологизмдердин колдонулган учурларын да жолуктурабыз Мисалы: **«Аптапта катык жалашканбыз».** (Ш. Абдыраманов. «Өкүм»); «Чүчбараны кам ойлогон *боз баш кыз акыл айткысы бар мага».* (Ш. Абдыраманов. «Тааныш адамдар»)

Диалектизмдин бул түрүн **фразеологиялык диалектизм** деп атайбыз.

Кыргыз көркөм адабиятында лексикалык, фразеологиялык гана эмес, фонетикалык жана грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) диалектизмдер да кездешет.

Көркөм чыгармада берилген жергиликтүү диалектилердин, говорлордун тыбыштык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылганда, тө-

мөнкү эки учурду эске алуубуз керек. Эгерде тигил же бул тыбыштык өзгөчөлүк белгилүү диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына мүнөздүү болсо, анда ал **нагыз фонетикалык диалектизм** болуп эсептелет. Буга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1) Түштүк диалектиге тиешелүү тогузунчу ә, әә фонемалары. Кыргыз алфавитинде ә, әә тыбыштарын белгилей турган атайын тамгалар болбогондуктан, булар чыгармаларда графикалык жактан бир сөз ичиндеги жанаша муундарда тил артчыл а менен катар тил алды **и** же **э (е)** үндүүлөрүн берүү аркылуу белгиленген. Мисалы:*«Ар кимиси* а р д и *айтып... Кудаярхандын башы чындап каңгы болду.», «Көзү жок жерде ким көрүнгөн шакебелеп, атаны жаман* к а л д и н *тилегин кер дешип, күлүп жүрүштү».*, *«...*М а й л и... *мен иракет намаз окуп алайын».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

2) Түндүк диалектинин Талас, түштүк диалектинин Чаткал, Ала-Бука, Жаңы-Жол жана ичкилик говорлоруна мүнөздүү адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна эринчил дифтонгдордун берилиши. Адабий тилдеги эринчил өө, оо, үү, уу созулмаларынын ордуна колдонулган дифтонгдор көркөм чыгармаларда көбүнчө *өвү, өбү, өб, обо, обу, оу, уба, убу, уб, ау* тыбыштык айкалыштар аркылуу берилген. Мисалы: *«Эки эгиздин* б и р ө в ү н (ад. т. б и р өө) *кем жараткан, сен дүйнө.», «Сөздү эмнеден баштарды билишпей* э к ө б ү (ад. т. э к өө) *тең салбырап отуруп калышты».*, *«Ошол бойдон үнчүгүшкан жок,* ү ч ө б ү (ад. т. ү ч өө) *үңкүрдүн оозуна барышты».*, *«Бул кайран сары атымдын* т ө л ө*бү* (ад. т. *төлөөсү)! — деди Күлкиши жаркылдап».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *Өлүктү эстеп мусапырларга аш берүү— чоң* с о б о п (ад. т. с о о п) *болот деп укчу элем».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»); *«Шералинин үстү-башын ушу убакка чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп* (ад. т. о о ш т у р) *койбогондугу үчүн ичинен Нүзүпкө кине ойлоп кетти».*, *«Кожо башын калтылдатып:—* Т о у б а... Т о у б а... (ад. т. т о о б а)*— деп жакасын кармады.», «— Жеңе, үшүп калба, сумбула быйыл эрте тубабы* (ад. т. т у у й б у) *күн жакшы эле салкындап баратат.», «Бир тизеси олдоксон бүгүлүп, ошол жак ийни пас түшүп, колу жансыздай шалдайып, өз денесине* ж у б у б а й (ад. т. ж у у б а й) турду.», *«— Канга боёлгон көйнөгүбүздү көрбөй эле үмүтүн үзбөс, душмандын көкшүнү* с у б у б а с, (ад. т. суубас) *өчөгүштүгү тынчыбас!— деди Исхак».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); «Бул *кандай бийик күнөө? Мен аны кандай* ж у б а м? (ад. т. жууйм)?» (Ш. Абдырамаанов. «Буркан»); *«Ошондо туугандарым менен артынан* к у б а *келдим* (ад. т. к у у й *келдим). «Көк теректер желге* ш а у л д а п (ад. т. ш у у л д а), *туш-туш жактан гүлдүн, балдын жыты бурукуп келип жатты»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Кээде эринчил дифтонг созулма үндүү сыяктуу эле эки окшош

үндүү тамга аркылуу жазылып, бирок ага *н* тыбышы менен башталган мүчө жалганганда, *н* тыбышы *д* тыбышына өткөрүлүп берилген. Мисалы: *«...Жыландын куйругундай гана* т у у д у (ад. т. т у у н у) *ээрчигиле».*, *«Акыр кыямат жакындап калганбы дейм, жашы* у л у у д у н (ад. т. у л у у н у н) *насаатын жаштар терс алып, жамандык катары көрүп, пурсатына кыспай турган болду»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Көркөм адабияттан адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна байыркы [*гь (г)*] тыбышынын каткаланга айланган формасын да учуратабыз. Мисалы: *«Улук даражалуу, мусулман баласынын бир ишеничи, Мирза Насирдинбек жээнчеринин урматы үчүн көкбөрү алып чыкты! Бул* у л у к (ад. т. у л у у) *сыйдын, кадырдын белгиси! — деп жаш мырзасынын көңүлүн тындырды.»*, «— ...Э л и к к е (ад. т. э л ү ү) *чыгып али келин сынын бузбайт».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«Ат кечикте* (ад. т. к е ч ү ү) *катары менен төрт темирчи уста бар»* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»).

3) Кыргыз говорлорунда айрым сөздөрдүн эки түрдүүчө айтылышы, башкача айтканда, кээ бир жерлерде кыска үндүү менен айтылуучу сөздөр башка бир говордо созулма үндүү менен айтылгандыгы да көркөм чыгармаларда чагылдырылган. Мисалы: *«Ар кимиси өзүнчө ой* ж о о р у п (ад. т. ж о р у п) *күтүштү.»*, *«Хан амирин тутса тутуп, бирок аскер болууну токтото туруу керектигин Бекназардан* о о з у н у п (ад. т. о з у н у п) *сүйлөйт болучу».*, *«Бүгүн сыйлуу* о о р у н д а (ад. т. о р у н д а) *отурган Теңирберди аксакал да күттү.»*, *«Айзаданын жүрөгү дикилдеп* ч о о ч у л а д ы (ад. т. ч о ч у л а д ы).*»*, «— Ыя! — деп, ч о о ч у п (ад. т. ч о ч у п) *кыйкырып, башын көтөрдү»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Солкулдан аалам жап-жаш, адам жап-жаш,
С о о л у б а й т (ад. т. с о л у б а й т) өмүрлөрдүн уландысы.

(Т. Кожомбердиев. «Доң үстүндө толгонуу»)

4) Түндүк говорлордо жана адабий тилде белгилүү позициялык шартка жараша сөз башындагы кош эринчил оозчул жумшак **б** тыбышы кош эринчил мурунчул жумшак **м** тыбышына өткөн болсо, түштүк говорлорунда көбүрөөк мурдагы түрүндө сакталып калган. Түштүк темасына арналган чыгармалардан бул тыбыштык өзгөчөлүктү да учуратабыз. Мисалы: *«Исхак башын жерге салып,* б у у н у (ад. т. м у у н) *калтырап, оозуна эчтеме кирбей, көпкө үнчүгө албады».*, *«Жакшыдан* б ө ө н (ад. т. м ө ө н), *а жамандан жахан деген ушубу?.. деген ойго кетип турду»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

5) Түндүк диалектинин Ысык-Көлдүн башка бардык говорлоруна, башкача айтканда, Чүй, Тянь-Шань, Талас говорлоруна жа-

на түштүк диалектинин түндүк жана түндүк-чыгыш (Чаткал, Ала-Бука, Жаңы-Жол, Кетмен-Төбө) говорлоруна мүнөздүү з тыбышы менен с тыбышынын алмашылып айтылыш учурлары да көркөм чыгармаларда кездешет. Мисалы: *«Абил бий... жээги күмүш кызыл кырма* к е с е г и (ад. т. к е з е к) *келгенде акырын алып... дагы эле ойдон бөлүнө албай, ой толгоо тартып отуруп калды».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *Бери болчу?..* С о ң к о й г о н (ад. т. з о ң к о й г о н) *садага болоюн».* (С. Өмүрбаев. «Бороондуу күндөр»); *«Эгер мунун колунан келсе абактыга жаптырам. С ы н д а н г а* (ад. т. з ы н д а н) *салдырам».* (К. Осмоналиев. «Эзелки кек»); *«Бетегеси буралган жайытта жылкы ыңкып,* к ы м ы с ад. т. к ы м ы з) *жыттанат»* (Ш. Бейшеналиев. «Данакер»).

6) Айрым говорлордо учураган синкопа (абсорбция) процессин, башкача айтканда, уяң үнсүздөр менен катар келгенде сөз ичиндеги үндүү тыбыштын түшүп калыш учуларын да адабий чыгармалардан кезиктирүүгө болот. Мисалы: *«— Жинденбесин... Жинденбесин!.. Токтотсун... Токтотсун!..* деп ш ы б р а д ы (ад. т. шыбырады) *аптыгып»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Эгерде ким **унтуп** (ад. т. **у н у т у п**) койсо энесин,
Эч ким анын сунган колун албасын.

(Т. Кожомбердиев. «Апа»)

7) Адабий тилдеги йур тибиндеги муундун түштүк говорлорго мүнөздүү йүр тибине өтүп метатезаланышы да чыгармаларда учурайт. Мисалы: *«—...Кудай бизди а й р ы д ы* (ад. т. а й ы р д ы)... *Жамгырчы жашып кетти.», «Ал азыр башка туугандарынан* а й р ы м а с ы (ад. т. а й ы р м а с ы) жок.», *«Ынтымак, туугандык бар болсо, кудайдын* б у й р у г а н (ад. т. б у й у р г а н) *ырыскысы өзү* табылар.», *«— ...Кутурган күчүгүнө* к а й р ы г а н (ад. т. к а й ы р г а н) *сөзүңүз мени ыраазы кылды.», «— ...А сени Абдырахман! Териңди тескери гана сыйрыбай* (ад. т. с ы й ы р б а й).», «Айланайын, *эл агасы, жеңеме камчы ү й р ү д ү (ад. т. ү й ү р д ү)»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Адабий чыгармаларда жолуккан нагыз фонетикалык диалектизмдер ушуну менен эле чектелбейт. Бирок келтирилген мисалдар деле кыргыз көркөм адабиятында мындай тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн канчалык деңгээлде кеңири чагылдырылгандыгына далил боло алат.

Эгерде адабий тилден айырмаланган тыбыштык өзгөчөлүк тигил же бул диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына тиешелүү болбой, бирин-эки сөз менен гана чектелсе, аны **лексика-фонетикалык** диалектизм катары кароо абзел. Көркөм чыгармалардан бир нече мисалдар келтирелик: *«— Бий* т у у р у (ад. т. т у у р а) *айтат»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Тууган жер, аман тургун, колду келе!
Балдарың сени **тыштап** (ад. т. **ташта**) кетмек беле?

(Т. Кожомбердиев. «Оттон өскөн кызыл гүл»)

«— Ж и е н д е р и ң и з (ад. т. ж э э н) *эч кимдин чекесин жылыткан жок, бий—еди.», «Эки колу, эки буту кара темир* ж ы н ж ы р (ад. т. ч ы н ж ы р) *менен чидерленип... төрт атчан төрт жакка керип алышкан.», «— Мадылым, мүнүшкөр тууганыңдын колунан* м ы н т ы к (ад. т. м ы л т ы к) *көргөндөй болдум беле?», «...*Д а р б и я с ы (ад. т. т а р б и я) *болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда хам башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот». (Т. Касымбеков.* «Сынган кылыч»); «...Көпчүлүгүнүн *башындагы* д о п у л а р ы (ад. т. топу) *гана жаңы»* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»).

Ч ө ң ө р (ад. т. ч ө м ө р) кирип бутуна,
Араң келди сороктоп.

(Т. Кожомбердиев. «Азат ыйлайт»)

«Өтөгү күдүрөйгөн ж а н а к (ад. т. ж а ң г а к), *ак чечектүү бадал.», «Иса-сулия күймөнүп, чекесин алтын менен чегелеген, түбү* ч у к у р (ад. т. ч у ң к у р) *кичинекей чөйчэккө кумурадан бирдемени куя баштады»., «Төбөсү бийик, кайырмасындагы көрпөсү* н и ч к е (ад. т. и ч к е) *келген бөрк»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Кимдин, кимдин д а р д ы (ад. т. д а р т) өттү?
Көз жашын жигит көлдөттү...

(М. Абдукаримов. «Жашагым келет»)

Көркөм адабияттын материалдарынын негизинде эле диалектилердин, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүн нагыз фонетикалык жана лексика-фонетикалык диалектизмдерге бөлүштүрүү бир кыйла шарттуу болушу да мүмкүн. Анткени көркөм чыгармаларда жалпы улуттук тилдин составындагы диалектилик өзгөчөлүктөрдүн толук чагылдырылышы мүмкүн эмес жана анын зарылдыгы да жок. Анын үстүнө, көркөм адабиятта диалект, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн тигиниси да, мунусу да жергиликтүү калктын тил өзгөчөлүгүн берүү максатын көздөп, стилистикалык жактан бирдей эле функция аткарат. Ошондуктан көркөм адабияттын тилин талдаган учурда, ылайыгына жараша, аларды өз ара дифференциациялап отурбай, жөн гана фонетикалык диалектизмдер жөнүндө сөз кылса да болот. Ошондой эле тыбыштык жактан адабий тилдеги сөздөн айырмаланган кээ бир жеке сөздөрдү кандайдыр бир локалдык изоглосса менен чектеп коюуга да болбойт. Маселен, жогоруда келтирилген **мынтык**,

чөнөр, чукур сыяктуу өзгөчөлүктөрдү белгилүү бир ареалга тиешелүү көрүнүш катары кармоо мүмкүн эмес. Демек, мындай учурда жеке сөздөгү жергиликтүү фонетикалык өзгөчөлүк жөнүндө салыштырмалуу түрдө гана айтууга болот, балким, буларды карапайым тилге (просторечие) тиешелүү көрүнүш катары кароо да жөндүү болушу мүмкүн.

Көркөм адабияттагы сөздүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө байланышкан диалектизмдер да фонетикалык диалектизмдер сыяктуу **нагыз морфологиялык** жана **лексика-морфологиялык** диалектизмдерге бөлүнөт. Диалект, говорлордун көбүнчө сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармада берилиши **нагыз морфологиялык** диалектизм болот.

Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан диалект, говорлордун сөз өзгөртүү системасына байланыштуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү көрүүгө болот:

1) Түштүк диалектинин көбүнчө түштүк-батыш (ичкилик) говорлоруна мүнөздүү таандык уландынын III жагында турган зат атоочтордун барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө өзгөчө жөндөлүшү. Мисалы: *«— Күмбөз* айланасыга (ад. т. айланасына) *көп жыл жашай турган чынар терек сайдым».*, *«Өз* калкыны (ад. т. калкын) *кор тутуп, залим болду падыша...»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

8) Адабий тилдеги татаал өткөн чакты уюштуруучу **эле** көмөкчү этишинин ордуна колдонулган диалектилик эле//эди формалары да көркөм чыгармаларда бир топ учурайт. Мисалы: *«—...Жана гана сиз бизди желдеттин алдына салып берем деп, кудайды эсиңизге албай текебер кеп урган* эдеңиз (ад. т. элеңиз)...», «— ....*Мындай бир алды-артын абайлап жүрө турган болсо, мейли эле, кеп-кеңешке аралаштырып да коёр* эдим (ад. т. элем) го...», *«— Тартууга келген күң* эдиңиз (ад. т. элеңиз)». (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

9) Кыргыз говорлорунда кыймыл-аракеттин тездик, ыкчамдык менен бүткөндүгү же бүтө тургандыгы жөнүндөгү модалдык маанини берүүчү **ир** деген көмөкчү этиш да көркөм чыгармаларда учурайт. Мисалы:

Чымчык тиштеп бара жаткан үрөндү
Таштап **ирди.** Үстүн көмдү күрөндү.

(Т. Кожомбердиев. «Үрөн»)

Азынап үйүр жылкы сууга кирди,
Боз айгыр турган жерин казып **ирди.**

(Т. Кожомбердиев)

10) **Көпкөк** деген күчөтмө сын атоочтун ордуна түштүк говорлордо **көкмөк** болуп колдонулушу да көркөм чыгармаларда орун

элган. Мисалы: *«Ана, шаңкайган улуу тоолор.* Көкмөк (ад. т. көпкөк) *чөп... Бейгам күн...»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

11) Көркөм чыгармаларда ат атоочтун диалектилик **ол** (ад. т. **эл**), **маңа, саңа, оңо** (ад. т. **мага, сага, ага**), **шол, шо** (ад. т. *ошол, ошо*), *муногу, тигиногу* (ад. т. *мына бу, тиги*) *сыяктуу* формаларын колдонушат. Мисалы: *«Эң жадаганда, үтүрөңдөп ачуусу келип, Мусулманкулду чакырды да:* «Муногуну *көзүмө көргөзбөй кетирчи!»— деп жиберди».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«—...Нуркул экөөбүз* тигиногу *жерде ойноп жүрчү элек, дүмбүл бышырып жечү элек!..»* (Т. Касымбеков. «Туулган жер»); «Шол *замат кемзелимдин ички чөнтөгүнөн... суурул чыгып, ага сиңдум».* (К. Бобулов. «Түштүк кызы»).

Тигил же бул диалектинин, говордун бүтүндөй сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болбой, диалектилик мүнөздөгү жекече сөздөргө байланышкан морфологиялык көрүнүштөр **лексика-морфологиялык** диалектизмдер деп аталат. Лексика-морфологиялык диалектизмдерде диалектилик сөз менен адабий тилдеги сөздүн уңгусу окшош келип, көбүнчө сөз жасоочу мүчөсү же сөз жасоо структурасы боюнча айырмаланат. Ошондуктан айрым авторлор муну грамматикалык (морфологиялык) диалектизмдерден айырмалап, **сөз жасоочу** (словообразовательный) (А. В. Калинин. Лексика русского языка, 126-б.) же **лексикалык сөз жасоочу** (лексико-словообразовательный) (Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка, 119-б.) диалектизмдер деп да аташат. Диалектизмдин бул түрүнө төмөнкүлөрдү көрсөтөбүз: *«Бирок өзүнүн тигил* дөдөбай (ад. т. дөдөй) *күйөөсү муну кандайча түшүндү экен?»* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»), *«Бүркүтүңдү үксөйтүп тыттын башына кондуруп койсоң болду, ошондо элге чымчык* атпай (ад. т. аттуу) *бу чөлкөмгө жолобой калат.» (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); «Менин Ошто эң* кадырдан (ад. т. кадырлуу) *өзбек досум бар.»* (М. Абдукаримов «Жашагым келет»), *«— Ала-Тоо коюну азбы?! Табылар бизге баш катар бир* бүрчөк (ад. т. бурч)», *«—Тылагында* мүйүзеги (ад. т. мүйүз) *барбы кызыталактын?!— Хи-хи...* Мүйүзегин *сен кайрып койбойсуңбу?»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«—Сен көчө* чаңыткааныңды (ад. т. чандатканыңды), *ашкы ойногонду айтасың.»*, «Мору дан (ад. т. мордон) *бурк этип коюу түтүн асманды көздөй атырылды.», «Алымкул аны эки мүрүсүнөн* (ад. т. мүрүнөн) *жай гана ылдый басканcыды».* (М. Абдукаримов.» Жашагым келет»).

Кыргыз тилинин диалект, говорлорунан адабий тилден айырмаланган жеке мүнөздөгү бирин-серин сөз өзгөртүү структурасына тиешелүү өзгөчөлүктөрдү да учуратабыз. Мисалы: *«Ал* түндөлөрү (ад. т. түнү, түндөсү, түнкүсүн) *уктабайт деп айтсак да болот».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги жогорку

көрүнүштөрдү сөз жасоочу эмес, лексика-морфологиялык диалектизмдер деп атоо алардын табиятына көбүрөөк ылайык келет.

Лексика-морфологиялык диалектизмдердин катарына диалект, говорлордун сөз өзгөртүү жана сөз жасоо структураларына байланышкан жекече көрүнүштөрдөн тышкары сырдык сөз, жандооч, бөлүкчө, модаль сөз сыяктуу грамматикалык категорияларга тиешелүү жекече өзгөчөлүктөрдү да кошууга болот. Мисалы: «—К а, *өзүнүн шору... Казыкка! — деп, катуу айтып бурулуп басып кетти.»* (сырдык сөз, *мейли* деген мааниде), *«Өз эл, өз журт, качан болсо да алаканда* к ү?» (бөлүкчө, күчөткүч, ырастагыч мааниде колдонулат), *«Көп ичтик* ж у д а... *деп койду ал» (эң, өтө, абдан* деген маанидеги бөлүкчө) (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»), «А п т и *мээнети кайтып, көңүлү тынса, шаарга чыгып кетсе керек.»*, «А п т и, *Базыл аке кимден кандай сөз өткөнүн инисине төкпөй-чачпай айткан окшобойбу.» (сыягы, болжолу, кыязы* деген маанидеги модаль сөз) (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»).

Кыргыз адабий тили менен анык диалект, говорлордун ортосундагы синтаксистик айырмалар дээрлик жок. Ошондуктан кыргыз диалектологдорунун көпчүлүгүнүн эмгектеринде синтаксистик өзгөчөлүктөр жөнүндө атайын сөз да кылынган эмес. Э. Абдулдаев Чаткал говору жана Т. К. Ахматов Талас говору боюнча изилдөөлөрүндө гана кыскача токтолушуп, аталган говорлордогу адабий тилден өзгөчөлөнгөн.

2) Түштүк говорлоруна мүнөздүү болгон буйрук ыңгайдын экинчи жагынын жекелик сылык түрүнүн адабий тилдеги **-ыңыз** формасы менен катар көбүнчө **-ың** мүчөсү менен уюштурулушу. Мисалы: «— *Сиз, Науман паңсат, аскерден канча керек болсо* а л ы ң (ад. т. а л ы ң ы з)...», «— К е л и ң... К е л и ң (ар. т. к е л и ң из)...— *деп калды коончу абышка бүжүрөй.»*, «...К а р а ң ч ы, (ад. т. к а р а ң ы з ч ы), *бул жашыл чөп ар кандай төшөктөн таза, ар кандай килемден көрктүү...»* (Т. Касымбеков «Сынган кылыч»); *«—...Эми өзүмө* к о ю ң (ад. т. к о ю н у з).» (Ш. Абдыраманов. «Темирбайдын тукумунун баяны»), «А й т ы ң, а й т а б е р и ң (ад. т. а й т ы ң ы з, а й т а б е р и ң и з),—деди Кабыл түшүнө бербей», (Ш. Абдыраманов. «Бушайман»), *«—Болуптур эмесе, эже, жакшы* т у р у ң (ад. т. т у р у ң у з)» (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»).

3) Адабий тилден айырмаланып, кээ бир көркөм чыгармалардын текстинде этиштик мамилелерди уюштуруучу айрым мүчөлөр түшүп калган түрүндө берилсе, кээде, тескерисинче, кошулуп берилген. Мисалы: *«... Тийбегени ташка урунуп чырылдап, тескери кайып кетип жаткан октун чуусу кулагын* ж а ң ы р д ы (ад. т. ж а ң ы р т т ы).», *«Бекназар колундагы кесе менен Абилди уруп жиберди да, үнчүкпай эшикке чыга* ж ө н ө л д ү (ад. т. ж ө н ө д ү).» (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«Ошол замат эле мол-*

долор, имамдар, мударистер өзүнүн жан-жөкөрлөрү элдин арасына т а р а л д ы (ад. т. т а р а д ы).» (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»).

4) Айрым көркөм чыгармаларда адабий тилдеги чакчылдын **-ып** мүчөсүнүн ордуна ниет ыңгайдын **-макчы** мүчөсү колдонулган. Мисалы: *«Аны* **к ө р м ө к ч ү** (ад. т. к ө р ү п,) *саркерлер, бектер аттарынан күбүлүп түшүп, артынан шашылың жөнөштү»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

5) Адабий тилге мүнөздүү **-гана** формасындагы максат чакчылдын ордуна көркөм чыгармалардан негизинен түштүк-батыш говорлоруна мүнөздүү жана түндүк диалектинин кээ бир жерлеринде да параллелдүү форма иретинде да кездешкен **-галы** формасын да учуратабыз. Мисалы: *«Бизди шектүү кишилер катарында эсептеп, өз жолубузга* с а л г а л ы (ад. т. с а л г а н ы) *келатышабы?— деп өз ичибизден ар түрдүү нерселерге жоруп отурдук».* (М. Абдукаримов. «Жашагым келет»)

6) Этиштин татаал учур чагын уюштурууда көмөкчү этиштин функциясында колдонулуучу **жат, отур, тур, жүр** деген этиш сөздөр менен катар түндүк диалектинин Талас, төмөнкү Чүй говорлорунда жана түндүк диалектинин түндүк-батыш (Чаткал, Ала-Бука, Жаңы-Жол) говорлорунда бул төрт этиштин узарган формасы да **жат — жатыр — жатыры, отур — отуру, тур — т у р у, ж ү р — ж ү р ү** болуп параллель колдонулат. Мисалы: *«—Кудай бербесе! Султанмаамыт бекер чабылып* ж а т ы р ы (ад. т. ж а т а т)...» (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

Төбөсүндө күндөн тоскуч чытары.
Күйгөн түштө кулак байлап **жатыры** (ад. т. **жатат.)**

(Т. Кожомбердиев. «Эненин да, эмгектин да баатыры»)

«—Кишинин кебин укпай, эмне деп дөөдүрөп о т у р у (ад. т. о т у р а т) бу!...» (Т. Касымбеков. «Туулган жер»), *«...Көзү чекирейип, талашка түшкөн ат кайда* т у р у (ад. т. т у р а т) *экен дегендей, алдыртан серп салып, топко акырын салам айтып келди Абил бий».*, «— Жүрү (ад. т. ж ү р ө т) *да бир тентек».* (Т. Касымбебеков, «Сынган кылыч»)

7) Кыргыз говорлорунда татаал этиштин үчүнчү компоненти болуп колдонулуп, татаал этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин (ал-абалдын) чала, мүчүлүш бүткөндүгү жөнүндө модалдык маани берген **жазда** деген көмөкчү этиш менен бирге **жаз** деген кыска формасы да көркөм текстте колдонулат. Мисалы:

Тебелеп кете **жазды** (ад. т. тебелеп кете **жаздады)**
Тебелеп кете **жазды** (ад. т. тебелеп кете **жаздады)**
мени кошо.

.Т. Кожомбердиев. «Чалкашка»)

йэм //эм, ки, апти сыяктуу байламталардын колдонулушун жана Таласта айрым убакта сүйлөмдүн баяндоочу биринчи орунга, ээси экинчи орунга, андан кийин баяндоочко таандык айкындооч мүчөлөр келип айтылган учурун синтаксистик өзгөчөлүк катары көрсөтүшкөн[1].

Чындыгында эле, байламтага тиешелүү диалектилик-говордук өзгөчөлүктөрдү морфологиялык эмес, синтаксистик өзгөчөлүк катары кароо жөндүү. Анткени байламталар жеке сөздүн структуралык түзүлүш чегинен чыгып, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү жана татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып, синтаксистик категория катары кызмат аткарышат. Кээде байламталардын өзгөчөлүктөрү сүйлөмдөгү сөздөрдүн, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн айкалыш конструкцияларына, орун тартибине өзгөртүү киргизиши мүмкүн.

Кыргыз жазуучулары өз чыгармаларында төмөнкүдөй диалектилик байламталарды колдонушкан.

1) **Хам** //һэм // йэм //эм байламтасы. Бул байламта түштүк говорлордо активдүү колдонулат да, аткарган функциясы боюнча адабий тилдеги да байламтасына туура келет. Мисалы: «*...Ушул учурда* х а м *башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот...*» (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»), «*Баканын өзү чөлдө болсо* я м, *көзү көлдө*». (М. Борбугулов. «Барпы»)

2) **Амалкейим** байламтасы. Бул байламта адабий тилдеги **бирок, анткени** менен, **эгерде** деген байламталарга да жана **чындыгында, сыягы** деген модаль сөздөргө да туура келет. Мисалы: «А м а л к е й и м, *чэбүңдү билбейм: оягын өзүң карап көр.*», «А м а л к е й и м, *ошол силердин айылыңардагы кишилердин төрөсү*». (*М. Абдукаримов. «Жашагым келет»*), «А м а л е к и н, *сен эс тарткандан бери минтип бир дасторкондо сүйлөшкөн эмеспиз*». (Ж. Мавлянов. «Келе колунду»)

3) **Ки** байламтасы да түштүк говорлорунда бир кыйла активдүү колдонулат жана бардык учурда багыныңкы татаал сүйлөмдө багыныңтуу сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен байланыштырып, мааниси жактан ар түрдүү функция аткарат. Мисалы: «*...Чоң кудайдын каалоосу ушул экен* к и, *биз эмес сиз желдеттин алдына түшө турган болупсуз*»., «*—...Адалаты ушул* к и, *бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл...*», «*—Булардын ортосу ушундай чаташкан* к и, *бир жагы кыйрамайынча тынччылык болбойт*»., «*—...Менин сизге жан тартып айтар кеңешим ушул* к и, *бек, Болот-ханды тез бошотуп бергениңиз оң*». (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

Ошондой эле **ки** байламтасы бөтөн сөздүн ар кандай түрлө-

---

[1] А б д у л д а е в Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору, 102-б., Ахматов Т. К. Кыргыз тилинин Талас говору. 116—117-беттер.

рүн берүү үчүн да кеңири пайдаланылат. Мисалы: *«—...Эң акыры сизден ушуну өтүндү* к и, *колбашчы дарбазалардан аскерлерин нарыраак тарта турсун, алсыэга ырайым ойлоп, чыгып кетүүгө жол берсин деди».* (Т. Касымбеков, «Сынган кылыч»)

Жогоруда белгилүү болгондой, кыргыз көркөм адабиятында диалектизмдердин ар кандай типтери: нагыз лексикалык, этнографиялык, лексика-семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык, фразеологиялык, нагыз фонетикалык, нагыз морфологиялык жана синтасистик диалектизмдердиң кеңири колдонулагандыгын көрөбүз. Албетте, диалектизмдерди көркөм каражат катары колдонуу маселеси ар башка жазуучунун чеберчилигине, адабий көз карашына, тилдик ченемди туя билүүсүнө, түшүнүсүнө жана конкреттүү, чыгарманын сюжетине, идеялык мазмунуна, тематикалык композициялык түзүлүшүнө жараша чечилет. Бул жөнүндө кийинки бөлүмдө сөз болот.

Диалектизмдердин стилистикалык функциялары

Диалектизмдер көркөм чыгармада өтө эле ар түрдүү эстетикалык функцияларды аткарат: биринчиден, алар образды индивидуалдаштыруунун каражаты катары колдонулат, экинчиден, алардын жардамы менен турмуш-тиричиликти, социалдык чөйрөнү, ал-абалды ж. б. көркөмдүк жактан ишенимдүү, этнографиялык жактан так элестетип берүүгө болот. Диалектизмдерди пайдалануу менен, автор көбүнчө элеттик пейзажды сүрөттөйт, жалпы фонду түзөт жана баяндоону өнүктүрөт. Диалектизмдер көптөгөн жазуучуларга көркөм чыгармада лирикалык башталышты жүзөгө ашырууга көмөктөшөт. Ошондой эле диалектизмдер көп учурда каарманды белгилүү бир этнографиялык жана социалдык чөйрөгө «таандык кылуу менен», мүнөздөөчү каражат катары да кызмат аткарат. Чыгармада күлкүлүү кырдаалды, какшык, шакабаны берүү үчүн да диалектизмдер пайдаланылат.

Ар бир диалектинин лексикасында жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигине байланыштуу толуп жаткан сөздөр, терминдер бар. Мына ушул диалектилик терминологияны да өз чыгармаларынын текстине киргизүү менен, жазуучулар көркөм баяндоодо этнографиялык тактыкка жетишет. Элет турмушу менен байланыштуу болгон мындай сөздөр окурманды айыл-кыштак турмушунун ага белгисиз жактары менен тааныштырат. Мында алар жөн гана тааныткыч кызмат аткарбастан, чыгармада жазуучу тарабынан ойлоштурулган колоритти түзүү менен, көркөм кызмат да аткарып калат.

Бул кеп болуп жаткан нерсени туюнта турган сөз адабий тилде учурабайт, ал сыпаттоо аркылуу гана туюнтулуп, аны туюнтуучу белгилүү сөз говордо болгон учурда көбүрөөк колдонулат.

Мындай учурда этнографиялык диалектизмдин колдонулушу «аргасыздан» болот, бирок, ошондо да диалектизмдердин мындайча колдонулушу жалаң гана терминологиялык жактан эле эмес, эстетикалык жактан да жүйөлүү болушу зарыл. Буга бир нече мисалдар келтирелик: *«Ал багымдат намазына даарат алган а б-д е с т е с и н коюп жатып апама кубүрөдү».*, *«Саяк болсо көбүнчө* а й в а н д а г ы ч а р п а я д а *ойлуу отурат».*, *«Бекмат дарчага өбөктөй салам айтты».*, *«— Баяракта темир уста Антон орустун балдары менен* х а у з г а *түшүп ойноп жүрөт болучу».* (Ш. Абдыраманов. «Жарык дүйнө»); *«Ээгиндеги сакалы бириндеп, бети шапалактай болуп кичине көрүнгөн Темирбайдын кышын-жайын казганы* к ө ө р а *— жерди ийиндей үңүп казып барып, анан кичирээк боз үйдүн ичиндей тегерете казына кылып казат да, үстүнөн жеңдей ичке түндүк чыгарат».*, *«Өзүнүн кийгени да боз* ж е г д е, *боз дамбал — эскирип бүткөн».*, *«...Анын айланасында беш-алты адам... алдында аппак* ш ы р м а н *нандар, жүзүмдөр, кесе кылып тилинген коондор...»* (Ш. Абдыраманов. «Темирбайдын тукумунун баяны»); *«Алыскы сапардан кайткан Бурканды колдон келишинче жакшылап тосуп алышып, эртеси бир чымчымдан топтоп, төрт чексе дан чогултуп беришти».*. *«Көңүлү ачылган Кадича* к ө-з ө ө г ө *куйган суюк ашын көтөрүп, Буркандын алдында жадырап кубанып келе жатты».* (Ш. Абдыраманов. «Буркан»); *«Чокон бара жаткан талаа* ш ы й г а н ы *алыс эле».* (*Ш. Абдыраманов.* «Чокондун ыйлагысы келет»); *«Айгүл кантти экен деген ой менен артына кылчайды эле, жакында эле өзү уруп бүтүргөн алты* п а к-с а *дубалы көзүнө урунду».* (Ш. Абдыраманов. «Мады»); *«Бастыра берип карасам, бир боз үй көрүндү, жанында* м а р т т а н *ийип жасалган кара алачык үпөйөт... Алачык менен үйдүн ортосунда сереси бар экен, үстүнө* к ы ш а *таштап курут жайып коюптур».* (Т. Касымбеков. «Туулган жер»), *«Бир паста бозо сүзчү чыт жоолук,* а т ы *даяр болду, куурай да апкелинди».*, *«Ошол замат* д а л и с т е н *кыржыйган арык бала шып деп кирип келди».* (Т. Касымбеков. «Жетим»).

Мисалдарда келтирилген диалектизмдер жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигинде колдонулган буюм-теримдердин, нерселердин жана башкалардын аталыштары болуп, чыгармада аларды этнографиялык жактан реалдуу сүрөттөөгө көмөк берген. Адабий тилде буларды төмөнкүчө сыпаттоо гана аркылуу туюнтууга мүмкүн: **абдесте** — узун чорголуу, мойну бийик, суу куюучу идиш, **айван** — үйдүн маңдайкы калканчы, **чарпая** — көбүнчө ачык абада же чайханада коюлуучу бир нече адамга ылайыкталган чоң жыгач керебет, **дарча** — коргондон сыртка чыга турган кичинекей эшикче, кичинекей терезече, **хауз** — чарбачылык үчүн керектелүүчү кичинекей жасалма көлчүк, **көөра** — автордун түшүндүрүүсү боюнча, жерди ийиндей үңүп казып барып, анан кичирээк боз үйдүн ичиндей тегерете казына кылып казылып, үстү-

нөн жендей ичке түндүк чыгарылган көмүр өчүрүлүүчү жай, **жегде** — жакасыз, киндикке чейин боору тилик, чалдар кийүүчү узун көйнөк, **шырман** — буудайдын жогорку сорттогу унуна буурчактын уну кошулуп, сейдана себилип, сүт, майга жуурулуп жасалган нан, **чексе** — 5—6 килограммга жакын чен бирдиги, **көзөө** — өзүнчө формадагы карапа идиш, **шыйпаң** — иштеп жаткан адамдар эс алуу үчүн талаада курулган бастырма, **сере** — там үй, **пакса** — ылайдан урулган дубалдын катмарлары, **март** — топ-топ болуп өсүүчү бадал өсүмдүгү, кэзсинин узундугу 3 метрге чейин жетип, жоондугу адамдын билегиндей болот, март, апрель айларында ак гүл ачат, **кыша** — камыштан согулган бойро, **аты**—бозо сүзүүдө колдонула турган жыгач, **далис** — оозгу үй ж. б.

Терминдик кызмат аткарган диалектизмдер да текстте кошумча элес (экспрессия) киргизгендиктен, аларды жазуучулар өз чыгармаларында аң-сезимдүүлүк менен пайдаланышат. Мында тигил же бул диалектизмдин пайдаланылышы анын адабий тилде жеке сөз менен берилген эквивалентинин жоктугуна гана байланышпайт. Бул учурда диалектизмдин экспрессивдүү функциясы алдыңкы планга чыгат да, ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун субъективдүү мамилесин көрсөтүү үчүн, кандайдыр бир көңүлгө жакын таасирди берүү үчүн колдонулат. Мисалы: *«Эски* б о с т е к т и (ад. т. к ө л д ө л ө н) *сүйрөп келип, мукул тыттын көлөкөсүндөгү таардын үстүнө жая салды».*, *«Ал* т е к м а т ы м д ы (ад. т. к у р) *кош колдоп бекем кармап келет».*, «Б а р и к т и н (ад. т. ж а л б ы р а к) *кай бири түнкү сыдырымда үшүп калган көпөлөктөй делдектеп келип, баланын жонуна түшөт, басынткансып шилисине конот».*, *«—Ие, Ыраке!— деди, ал* а с т а н а д а н (ад. т. б о с о г о) *аттабай туруп, кубарып-кумсарып...»* (Т. Касымбеков. «Жетим»); *«Токой арасындагы бирин-экин бейбечаралар менен жармакташып* т ө л ө (ад. т. ж е р т а м) *казып, күн өткөрдү».*, *«...Атасы аны он беш жашында өзүнүн бир* а ш ы н а с ы н ы н (ад. т. т а а н ы ш, д о с, ж о л д о ш) *кызына үйлөп салды».* (Ш. Абдыраманов. «Темирбай тукумунун баяны»); *«Балдарынын түрүн көрүп, коркуп кеткен Буркан үйүнө бир эле түнөп, эртеси тээ алыскы тоо арасындагы* т а г а л а р ы н а (ад. т. *таяке)* жөнөдү». (Ш. Абдыраманов. «Буркан»); *«Жоон, жылаңач билегин баш жакка узатып сыйпалап папиростун* к ү к ү р т ү н (ад. т. ш и р е ң к е) тапты»., «*Чокон зыңгырап оор тарткан башын жумшак жаздыктан көтөрбөй, зордоп көзүн жыртканда, эң мурун бир көзү ачылып, ага* ш ы п к а (ад. т. п о т о л о к) *жакын илинген калпагы урунду».*, *«Анан, стулду тарс эттире бир муштаганын п и я л а, ш и ш е* (ад. т. ч ы н ы, б ө т ө л к ө) шалдырап кулап *түшкөнүн эстеди».*, *«Кең пахта ш ү д ү р ө г ү н* (ад. т. т о ң д у р м а, к о ң т о р м о) *как жарган жолдо ал жай кадам шилтейт».*, *«Муздап калган мотордун ооруна* ы л а т а (ад. т. ч ү п ү р ө к) *жагып, от алдырды».* (Ш. Абдыраманов. «Чокондун ыйлагысы

келет»); *«Көп өтпөй Абаз Камка эжесиникине барып,* м е к е (ад. т. ж ү г ө р ү) *кайрыткан бир ашарда Сейданага экинчи жолу жолукту».,* (Ш. Абдыраманов. «Абийир»); *«Мады эртели-кеч кол тийгизе коюп жүрүп, кичинекей* ч а р к а р д ы н (ад. т. м а л к а н а) *алты пакса дубалын бүтүрүп койду».* (Ш. Абдыраманов. «Мады»).

Автордук кепте бир эле нерсенин диалектизм менен да, адабий тилдеги сөз менен да туюнтулушу көркөм тексттин ушул бөлүгүндө диалект менен адабий тилдин ортосундагы нормативдүү чекти жойгондой сыяктанат. Көркөм чыгарманын тилинде бирдей же өтө жакын көркөм функцияга ээ болгон тилдик фактылар гана өз ара бири-бири менен синоним болушу мүмкүн. Мында синонимдүүлүктүн негизи болуп көркөм функциянын бирдейлиги эсептелет. Маселен, Т. Касымбеков бир эле чыгарманын ичинде диалектизм менен анын адабий тилдеги эквивалентин да синоним катары колдонгондугун көрөбүз: *«Саркерлер ымга көнмөк тургай, мына* а з е л а й р ы н ы н *уюгундай дуу-дуу болуп, толкуп, ордонун жаңы ээсине баш койбой, өз башчысын бошотуп берүүнү талап кыла башташты»., «Ичкертен кишилердин кобуру* б а л а а р ы н ы н *уюгундай бир калыпта күңгүрөп угулуп жатты»., «Гүл соргон* б а л а а р ы л а р *тээ алыстан кара чекит болуп келип, зың деп кулак түптөн жанып, кайдадыр шашып өтүп жатты».* («Сынган кылыч»); *«Шарак-шурак деп тоголонуп да кеткенсиди, мунусуна караганда бош турган кандайдыр бир темир* ч е л е к *окшойт»., —«Ал кың дебей гана колуна* ч а к а *алып, дикилдеп тышка чыгып кетти».* («Жетим») Муну менен катар бир эле автордун эки башка чыгармасында да диалектилик сөз менен адабий тилдеги сөз синоним катары колдонулат. Мисалы: *«Казан бөксө, анткен менен мурунку калыбым мында эле деп, бозонун ак тагы* э р н ө ө д ө». (Т. Касымбеков. «Жетим») — *«Бошогон кесенин* ж э э г и н *бир имере сөөмөйү менен сыдырып, түбүн ууртады...»* (Т. Касымбеков «Туулган жер»).

Көркөм чыгарма — өз ичине структуралык жактан өтө эле ар түрдүү контексттерди камтыган кыйла татаал система. Буга автордук кеп менен катар каармандын тике сөзү да, кыйыр сөзү да, кыйыр-тике сөзү да, ошондой эле оозеки диалектилик кепке мүнөздүү болгон тике сөз менен кыйыр сөздүн аралашмасы да кирет. Көркөм чыгармада баяндоо да, сыпаттоо да, пейзаж да, каармандын ички монологу да болот. Баяндоо кимдир бирөөнүн атынан айтылган аңгеме түрүндө, айтып берүү (сказ) манерасында болушу да ыктымал ж. б. у. с. Кептин мына ушул түрлөрүнүн бардыгы автордун кабылдоосу жана сүрөттөлүп жаткандарга карата автордун мамилеси аркылуу көрсөтүлөт. Мунун баарына диалектизмдердин киргизилиши мүмкүн. Ар кайсы авторлор аны ар башкача жүзөгө ашырат: кээ бирөөлөр каармандын кебинин өзгөчөлүгүн мүнөздөө үчүн диалектизмдерди кейип-

кердин тике сөзүнө киргизүү менен гана чектелсе, башка бирөөлөрү керектүү кырдаалды жана маанайды түзүү үчүн пейзажга киргизишет, үчүнчү бирөөлөрү көркөм чыгарманын кандайдыр бир кептик бөлүгү менен чектелбестен, диалектизмдерди ар түрдүү контекстке эркин киргизет.

Диалектилик лексиканы чектебей колдонгон жазуучулар кандайдыр бир этнографиялык жана социалдык-турмуштук чөйрөнү сүрөттөш үчүн ошол чөйрөгө тиешелүү сөз каражаттарынан пайдаланышат. Элдик говордун ээси болгон каарман кандай сүйлөп, кандайча ойлонуш керек деген суроого жооп берүү анчейин эле жеңил эмес. Көркөм чыгармада алардын кебин адабий лексика менен эле берип койсо, каармандын кебинин индивидуалдуулугу жоголуп, кандайдыр бир оригиналдан которулган котормо сыяктанып калат. Бирок, мунун тескерисинче, жазуучу каармандын кебин жалаң эле диалектизмден да түзө албайт. Демек, бул жерде, бир жагынан, көркөм текстти диалектилик лексика менен ашкере жүктөөдөн куткара тургандай, экинчи жактан, көркөм образдын, жекече мүнөздүн негизги компоненттеринин биринен болгон каармандын индивидуалдуу кебинен кол жууп калбай тургандай кылып, адабий тил менен говорду айкалыштыруучу кандайдыр бир алгылыктуу жолду издеп табууга туура келет. Бул жагынан Т. Касымбеков өзүнүн чыгармачылык практикасында кыйла ийгиликке жетишкен.

Адабий чыгармадагы диалектизмдердин негизги функцияларынын бири—мүнөздөө (характерологическая) функциясы. Жазуучу диалектизмди каармандын кебине киргизүү менен, аны белгилүү бир социалдык-турмуштук чөйрөгө таандык кылып көрсөтөт. Каарманды белгилүү социалдык чөйрөгө тиешелүү кылуу менен, диалектизмдер анын образын ачуунун каражаты болуп да кызмат аткарып калат. Мүнөздөө максаты үчүн жазуучулар көбүнчө адабий тилде сүйлөгөн ар бир эле адамга тааныш болгон диалектизмдердин чектелүү тобуна кайрылышат. Диалектизмдин мындай тобунан көп учурда сөз болуп жаткан диалектинин, говордун өкүлү болбогон жазуучулар пайдаланышат. Маселен, Кыргызстандын түштүгүндө өткөн окуялар сүрөттөлгөн К. Жантөшевдин «Каныбек» романында жана «Менин тагдырым», «Айып мендеби» повесттеринде диалектизмдердин көпчүлүк окурмандарга тааныш чектелүү тобу гана колдонулган. Мында диалектизмдер адабий кептин фонунда мүнөздөөчү орнамент катары кабыл алынат.

Диалектилик лексиканы жакшы билген жазуучулар аны каармандын кебине киргизүү менен, жогоркудай калыпка салынган диалектизмдердин чегинен чыгып, алардын фондусун кеңейтет жана диалектизмдердин жардамы менен каармандын сырткы кебетесин гана сүрөттөбөстөн, анын ички дүйнөсүн да ачып көрсөтөт.

Диалектизмдерди мүнөздөө функциясында колдонуу көркөм чыгарманын текстинде каармандын кебин берүүчү тике сөз формасын киргизүүнү талап кылат. Көркөм чыгарманын башка синтаксистик структурасына караганда диалектизмдер репликаларда, диалогдордо жыш учурайт. Кээ бир жазуучулардын чыгармаларында тике сөздүн лексикасы эле эмес, бүтүндөй синтаксистик структурасы да диалектилик мүнөзгө ээ. Буга Т. Касымбековдун прозалары айкын мисал боло алат. Башка жазуучулар да каармандардын тике сөзүн берүүдө диалектизмдерди кеңири колдонушат: *«Таксыр! Энди кут этмей жок. Сөздүн ачыгы ушул* ки, *эми бул бир* парча *кагаз желдеттин колуна берилсе, азыр эчтемеден капары жок Маргалаңда жүргөн Нүзүп аталыктын башы кетет, а кокустан Нүзүп аталыктын колуна түшүп калгыдай болсо, о кудай анын бетин* нары *кылсын, анда... сиздин азиз башыңыз кетип калышы да бар...»* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«Турбайбы!..— Шекепасы тиштене калып, жекирип жиберди.—* Караң өчкүр *десе!..»,— Балакет ба-ас...— Шекер адатынча чаңырып жиберди,— айтыша баштадыбы!* Сөтөйгөн гана арамы, *ичпесең балээ-батерди ичип кал. Чык эшке! Сыйды билбеген* арамы *десе!..», «—Ырас гана болду. Төбөңү тосо бер эми! Мээң түшө калат беле, сенде мээ дегенден* испат *жок. Турушун карасаң, куркуйган* арамы *десе!..», «— Көрбөй турасыңбы? Карачы, жүгөрүнү* жуалдыс *менен көзөгөм».*, *«— Кайда кеткен?—* Айылдап жүрү!», *«Тигини... алдап кармап* алганы туру» *деп ойлоп, Көкө ээсине таарынган күчүктөй улүрөйүп, нары басты».* (Т. Касымбеков. «Жетим»); *«Келин жалтактайт, күлөт:— О* коюнчу...», «О наалаты!— *Кары ошерде эле камчы үйрүп сөгүп бербейби.—* Садиси бузук *ат!..», «—Ой, ой, биргат* үкө, *катуу кетпе! Сиз билген иштин жөнүн биз да билебиз...— Атам* өнөгүн *кетирбей «сиз» дегенди ныгырып, ууга чылап сүйлөдү».*, *«Атаны* муногу *эшектен күйбөдүмбү?!», «— Кой, сени менен такымдашып отурбайм. Эч ким сени кул деген жок. Жообун* ранстин *өзүнө бересиң.— Оркосолдойгон керзо өтүгү менен күрсө-күрсө теминип жөнөп калды».*, *«Апам эмнегедир улутунуп жиберди:— Түзүк. Ар пенде көрсүн. Биз дагы Асылды* үйлөсөкпү *дейбиз, ылайыгы көзгө илинбейт».*, *«Саламатчылык!* Келин, *жигит!— Келин леп этип, атты жылоодон алды. — Түшүң, түштөнүң!..».*, *«— Кел эми, бир ойнойлу.* Дангесе *десе арданасыңбы. Иштебей басып жүргөндү* дангесе *дейт да, же жалганбы?», «— Ие, түшкөндө эмне, Чаке, айтарым бир ооз сөз. Чаке, билсең, мен сага* нап *болсун дейм».*, *«—Ох... үнүңдөн үргүлөйүн-а!..— деди көзү жайнап, чекесинен чыбырчыктап тер көрүндү».* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»), *«Абышка* (жарым үн менен)*:— ...Э, кемпир!.. Кайсы* бүрчөккө *тыгылып калдың, кокуй?! Ачсаңчы! Ошол экен...», «Кемпир...—* Экөөбүңөрдүн *тең бетиңер жок экен!..»* (Т. Касымбе-

ков. «Жетилген курак»), *«— Эй,* ү к ө м, *сен каякта өскөнсүң?»*, *«— Кел,* о т у р у ң,*— деди Алийма баш ийкеп».*, *«— Садык, раисти капа кылып койдуң,— деди кара сакал Муса акырын коопсунуп сүйлөп,— антип эмне кыласың, «куп» деш керек.* Р а и с— р а и с *да».* (Ш. Абдыраманов. «Дыйкандар»).

Диалектизмдердин мүнөздөө функциясы жанаша келген репликаларда бир эле маанидеги диалектизмдер менен адабий сөз катар колдонулганда өзгөчө даана байкалат. Мисалы:

«— О р т о г у ң *барбы? — деди Акбаралынын аялы.*

— Э, кызык экенсиң... Бейтааныш адамдын к ү й ө ө с ү н ү н *бары-жогунун сага кереги эмне?— деди Акбаралы».* (К. Жантөшев. «Менин тагдырым»).

Диалектизмдердин тике сөздө колдонулушу каармандын көбүнчө тышкы мамилелерин, тышкы белгилерин көрсөтүүгө көмөк берүүчү жөнөкөй функцияларына кирет. Ошондой эле алар жалаң гана диалогдун ар кандай формаларында колдонулбастан, монологдо да пайдаланышы мүмкүн.

Автордук кеп менен каармандын кебин айкаштыруунун ар кандай структуралык түрлөрү адабий чыгарманын текстине диалектизмдерди кийирүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Жазуучулар бул ыкманы каарман менен автордун кебин бири-бирине жакындаштырып, аларды стилистикалык жактан мүмкүн болушунча бирдей типке келтирүү үчүн пайдаланышат. Мисалы:

«О, олжонун алдын өзүм ооз тийейинчи» дегенсип, ак короз бирди чокуп жутту да... анан канатын каккылап: «кү-кү, кү-күрүкүк-күк!» деп, жүгөрүдөн бирден тиштеп кайра таштап, мойнун койкоңдотуп, м е к и ш т е р и н *чакырды... Жиптүү жүгөрү кекиртекти керип өтүп* ж а г ж а к к а *жетти, ак короздун айласы кетти. Чубалжыган бышык жипти каякка жайгараарын билбей нары-бери жүгүрүп мойнун* ж у г ж у н д а т а *созуп жутунат».* (Т. Касымбеков. «Жетим»); *«— Чеч* б е л б а к т ы *бери!— деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски кайыш* б е л б а г ы н *чечип берди. Нүзүп* б е л б а к *менен эки чокойду кошоктоштуруп бекем байлатты».*, *«Ал» тил билги* ү к е *жайкап коёт го «деп күттү. А тил билги Абил үкөсү жайкабады».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

Автордун кеби менен каармандын кебин синтездештирүүнү кыйыр-тике сөз формасында да жүзөгө ашырууга болот. Мындай синтаксистик структура адабий чыгарманын текстине бир топ сандагы диалектизмдерди киргизүүгө мүмкүндүк берет, ошону менен бирге эле текстти диалектинин эсебинен натуралисттик менен ыгы жок толтурууда да сактайт. Мисалы: *«Нүзүп ойго эзилди. Тентиген аксылык!* К э л! *Аны ушул сөздөр жылан болуп чакты».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»).

Сүйлөөнүн жогоруда эскерилген структуралык типтери каармандын ички монологунда аралаш келүүсү мүмкүн. Анда каар-

мандын ой толгоосу, ички сезими, анын адамдарга же айлана-чөйрөгө карата мамилеси ачылып берилет, же каармандын кимдир бирөө, кандайдыр бир нерсе жөнүндө эске түшүрүүсү берилет. Каармандын ички монологу тике сөз түрүндө да, кыйыр сөз түрүндө да жана кыйыр-тике сөз түрүндө да болушу ыктымал. Мында бул синтаксистик структуралар бири-бири менен аралашып кетет, өзгөчө каармандын ички сезимин, толкундануусун берген учурда булар бир сүйлөгөн сөздүн ичине да батырылат. Ички монолог тике сөз түрүндө болгондо, чыгарманын каарманы диалектиде сүйлөсө, ички монолог да адабий текстке диалектилик лексиканы киргизүү үчүн кызмат кылат. Мисалы: *«Эмне* кө й ү *бар? Табият өзү кам көргөн. Көр оокаттын машакатын билишпейт, жайы-кышы талаада, токой арасында, жел менен жарышып учуп, бийик учуп, алыс учуп, жаркын күндүн алдында эркин сайран кылып, маңдайына* а т а а *кылган жемин терип жеп, а мейли денедеги биртке кубаты түгөнгөн мүнөттө отурган бутагынан шырт деп жерге түшүп кала берет, табыптын керегү жок, өзү бутактан ылдый кулаганда, жаңы учурган балапаны* ч о о ч у п, *пыр-р учуп, ак баш* к у л у н ч а к т а р д ы н, *кызыл гүлдүү гүлкайырлардын, жаңы гана баш алган көк буудайдын үстүнөн эч кейишсиз, тиги терейип жатып калган эмне экенин түйбай, сезбей* н а р к ы *шаркыратмага ийилген* с а м б и т а л г а *барып конот да, көңүлдүү чыйтылдап, көк тиктеп, андан* н а р ы *учуп кете берет, өз күнү менен... деп ойлонду Эсен».* (Т. Касымбеков. «Жетилген курак»), *«Бул ушунчалык эле билимдүү немеби? Ушунчалык эле өтүмдүү немеби? Ыя, кайдан жүрүп минтип* б а р к д а р *болуп алды экен?»— Ушул көз көрүнөө эле шыбагамы жеп жүргөн сыяктуу, мени кандайдыр кызганч пикирлер чырмады, ичим тырышты...»* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»).

Эгерде жазуучу диалектизмди жалаң эле каармандын кебинде колдонбой, аны колдонуунун чөйрөсүн кеңейтүүгө аракет кылса, анда ал диалектизмдерди сюжетти жылдыруучу, өнүктүрүүчү баяндоого — автордук кепке да киргизет. Бул кырдаалда диалектизмдер мүнөздөө функциясына караганда алда канча татаал функция аткарат: жазуучунун жалпы стилистикалык багытын жана адабий чыгармада аны кандайча иш жүзүнө ашыргандыгын аныктайт.

Диалектизмдер автордук кепте өзгөчө сапатка ээ болот, б. а., алар белгилүү өлчөмдө адабий тилдин нормативдүү лексикалык чегине жакындайт. Диалектизмдерди автордук кепте колдонуп, жазуучулар аны адабий лексика менен теңештирет, аларды адабий тилдин лексикасы менен бир катарда бул чыгарманын нормасына кийирет.

Көркөм чыгарманын автор тарабынан кырдаалды, абалды, бир нерсенин сырткы кебетесин, ошондой эле пейзажды сүрөттөгөн бөлүгүндө диалектизмдер адабий лексика менен бир да

ражада, бирдей көркөм функцияда катар жашай алат. Пейзажды сүрөттөө үчүн диалектизмдерди киргизүү пейзажга белгилүү бир жерге таандык мүнөз жана лирикалык өзгөчө түр берип, аны индивидуалдаштырат. Көбүнчө мындай сүрөттөөдө жазуучу бирди-жарым гана диалектизмди пайдаланат, бирок алардын жардамы менен адабий текст керектүү стилистикалык тоналдуулукка ээ болот. Мисалы:

«Айлана адыр-күдүр тоо, миң түркүн гүлдүү көйкөлгөн ыраң, көк жашыл, чычкан мурду өткүс ж ы н с *бадал. Ар жерде келберсип жаңгак,* а к ч е ч е к, *кайың дүпүйөт, те алыста кылда учу жомоктогу алптын найзасындай короюп карагай, арча көзгө түшөт».,* *«Канаттары башайы калдыркан көпөлөктөр делдектеп,* а с е л *аарылар алтыгананын гүлүнө жабышып жүрүшөт, тынымсыз ыңылдашат, кай бири абага көтөрүлөт да, кандайдыр өтө шашылыш иши бардай сызып кетет».* (Т. Касымбеков.

«Туулган жер»), *«Майда бадал, дүпкүр көп.* С а м б и *талдардын куш тилиндей,* б ы т ы к ы й, *көгүлтүр, кызгылт, жалбырактуу* ш а л а й л а р ы *куду жаш келиндин шалпар жоолугундай түрлөнүп суу үстүнө ийилет».* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»).

Адабий чыгармалардагы автордун образын чагылдырган лирикалык контекст өзгөчө стилистикалык жүк көтөрөт. Каармандын кебинде кеңири учураган диалектизмдерге караганда лирикалык каарман колдонгон аз сандагы диалектизм бул жерде өзгөчө эстетикалык мааниге ээ болот. Диалектизмдердин лирикалык монологдо, чегинүүлөрдө жана башкаларда колдонулушу жазуучунун тилге болгон табитин, шыгын ачып көрсөтөт, жазуучунун табиятка, туулуп-өскөн жерине, андагы жашаган адамдарга, өз эне тилине болгон сүйүүсүн көрсөтөт. Диалектизм аркылуу кээ бир жазуучунун элет жерине болгон лирикалык түшүнүгү берилет.

Азыркы «элеттик» прозада жазуучунун өзү туулуп-өскөн жери, андагы жашоо-тиричилик, айлана-чөйрө, анда жашагандардын эмгек ишмердүүлүгү, үй-бүлөлүк мамилелери ж. б. жөнүндө майда-чүйдөсүнө чейин төкпөй-чачпай сүрөттөп көрсөткөн лирикалык аңгеме түрүндөгү адабий жанр да учурайт. Мындай аңгемени ушул жерде туулуп-өскөн автор өзүн жердештеринен бөлбөстөн, алардын тилинен кеңири пайдаланып, өз атынан өз говорунда айтып берет. Буга мисал кылып Т. Касымбековдун

«Туулган жер»), *«Майда бадал, дүпкүр көп.* С а м б и *талдар-*

чыгарманын текстине өтө ар түрдүү диалектизмдерди киргизүүгө кеңири жол ачат. Мында диалектизмдер катышуучу каармандын тике сөзүндө да, ошондой эле чыгарманын башка контексттеринде колдонулушу мүмкүн. Аңгемечинин келбети диалектизмдерди контексттик алкак менен чектебей киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы:*«Үйдүн ичинен кандайдыр бир киркиреген үн чыкты,*

бирпас күймөнө түшүп, тотугуп эле калган бир кара катын босогодон көрүндү.

«— А р б а н ы з! *— дедим мен.*

— Б а р б о л!.. *—.Кайсы баласың?..»*

«— Чын эле жибересизби? — деп сурадым мен.— Деги ошенткениңиз жакшы эле. Сагынычын басып келсин да.

— Кантем анан?.. Т и г и н т и п о т у р у...

Мен Сатыкулга колумду булгаладым».

«Аткулактан жулуп б е л ч и р г е *төшөп, көрпөчөмдүн бир үчүн анын үстүнө салып берип, Сатыкулду үчкаштырып алгам. Ал* т е к м а т ы м д ы *кош колдоп, бекем кармап келет»., «Кылтылдак көпүрөдөн өткөн соң оңго бурулдук да, улам өр тарта жээктеп жүрүп кеттик. Кара-Суу буркан-шаркан күрүлдөп жатат. Түш-тарабы* ж ы н с *токой, боз чаптуу кемерлерди шарп-шарп уруп улам төмөндөсө, аскалардын жаңырыгына кошул-ташыл болот. Салкын. себеп дегенде, жолмо-жол көлөкө, суунун* ш а п а т а с ы *бар»., «Үч-Курт, Мал-Калды, Ак-Жол өрөөндөрү бүт бойдон алакандагыдай дапдаана көрүнүп турат.*

— Ой-и-ий... Ак-Жол... Карачы, Тилеген аке, Ак-Жол!..— Сатыкул жадырап-жайнап, мен бул жерди биринчи жолу көрүп отургансып, колу менен жаңсап коюп, бажырай берди.— Тигине, ц-и-ий... биздин там!.. Миңбай абамын тамы... Нуркулдардын тамы... Ой-и-ий... дагы эле турган турбайбы!.. Тилеген аке, бизчи... Нуркул экөөбүз, т и г и н о г у *жерде ойноп жүрчү элек, дүмбүл бышырып жечү элек!..»* (Т. Касымбеков. «Туулган жер»)

Аңгеме жалаң эле өзүнүн айылдашынын атынан эмес, жергиликтүү турмушту, адат-салтты ж. б. жакшы билген бөтөн адамдын атынан да айтылышы мүмкүн.

Башка бир чыгармаларда бардык сүрөттөлүп жаткан чындык каармандардын биринин көзү менен каралат, б. а., чыгармада эмне болуп жатканын, андагы катышкан адамдарды автордун эркинен жаралган кайсы бир лирикалык «айтып берүүчүнүн» ролундагы каармандын образы аркылуу билебиз. Бул учурда да тилдик белгилер айрым сүйлөмдүн чегинен чыгып, автор өзү сүрөттөп жаткан дүйнөгө каармандын көзү менен карайт. Эгер «аңгемечи» каарман диалектиде сүйлөсө, чыгарманын тилин автордун жана каармандын кебине бөлүштүрүү өзгөчө мааниге ээ болбой калат, мында ар башка контексттер өз ара бири-биринен өтө аз айырмаланышат. Буга Ш. Абдырамановдун «Жарык дүйнө» повести мисал боло алат. Повесттеги ушул сюжет кийин жазуучунун «Тагдыр» аттуу романы үчүн да негиз болгон. Повесть «Үмүттөр жетеги» жана «Жарык дүйнө жолунда» деген эки бөлүмдөн туруп, Шакир деген жигиттин эскерүүсү катары Саяк аттуу сокурдун татаал өмүр жолу, ага карата адамдардын ар түрдүү мамилелери сүрөттөлөт. «Үмүттөр жетегинде» азиз Саяктын балалык кезинде башынан өткөргөн аянычтуу, оор күндөрү, та-

бигаттын таш боор тагдырына кошул-ташыл болуп, согуш учурундагы кейиштүү турмушу, жакындарынан ажырап, кароосуз калышы эскертилет. Автор окуяны жанма-жан тике сүрөттөө максатында аңгемечинин баянына жергиликтүү түс берүү аракетин кылган. Ал үчүн Шакирдин баяндоосуна, ошондой эле башка каармандардын кебине ар түрдүү типтеги диалектизмдерди, атап айтканда: **абдесте, айван, алем, дарча, даргөй, дүгдүрүм, жанчык, жонос, жапсар, пеште, рабшан, сагыр, тараша, хауз, чарпая, шарпа** сыяктуу лексикалык диалектизмдерди; **коргон** («короо» маанисинде), **калта** («баштык» маанисинде), **күрсү** (дөңгөч маанисинде), **көөлө** («каз», «чуку» маанисинде) сыяктуу семантикалык диалектизмдерди; **ала тап, кадага сай, карал тап, кандек өрүк, ыкрал бол, жаннаты болгур** сыяктуу диалектилик мүнөздөгү фразеологиялык түрмөктөрдү киргизген. Мисалдар келтирелик: *«Жокен* калтасы *толо чүкөсүн Саяктын кулагына жакын келтире шыгыратып силккилеп, анын* алемине *ого бетер өрт коюп жатты», «— Кой, антпе. Кудайдын* даргөйү *кең. Ушунчалык баш көтөрүп алдың, эми айыгып кетесиң».*, *«Ой-тоону көк жаап, бак-дарактар кара кочкулдана* дүгдүрүм *тартат».*, *«Саяк экөөбүз өгүздүн куйругун кармап алып, тынбай* жанчык *айдап жүрдүк».*, *«Адыр-түзү да көзүмө коошпойт: адырлары биздин жердегидей типтик көтөрүлүп чыгып, анан* жонос, *белес болуп катмарланып кетпей,* жапсар *тартып созулуп жатат».*, *«Кыязы, ал кере-кере дем алып, акылын* пештей *албай жүрдүбү, ким билет».*, *«Эртең менен таңууну чечсе — Садданын көзү* рабшан *ачылган...».* *«— Атасыз* сагыр *калып, бул байкушка да жаман болду эми...— деди башын сала ойлуу отурган Бекмат акырын кобурап сүйлөп».*, *«Бекмат кэдде балдагына кошо кармап,* тарашадан *жасалган кичине комузун дөбөгө ала чыгат».*, *«Анан баягы сокур бала ордунан тура калып, каштарын жыйра менин* шарпамды *тыңшап токтой калды».*, *«...Бет маңдайымдагы* коргондун *олдоксон дарбазасы «кыйч» этип ачылып, андан мен куряктуу, бирок саал сөөк-саактуураак бала үй жетелеп чыкты».*, *«...Бекматтын мүрзөсүнүн жанынан көр* көөлөп, *тынымсыз убараланып жүрүштү».*, *«...Бурчтагы* күрсүгө *көчүк басты да, көз жашын сөөмөй учу менен сүртүндү».*, *«Бая бири-бирине кезек бербей чуруулдашкан* ала тап *катындар суу сепкендей өчүп, отурган-отурган жеринде тынып калышты».*, *«Мен такыр ишене албай, акылым түк* карал таппай *турду».*, *«Мен өрүктүн салпынчак шагындагы сарала болгон* кандек өрүктөн *бир нечени үзүп алып жатып, чарпаяда бийик жазданып жаткан Бекматты көрдүм».*, *«Өз кыштагымдагы балдардын эч кимиси майыпты минтип кемсинтүүгө барбай турганына терең көңүлүмдө* ыкрал болдум»., *Акмат акем* жаннаты болгур *бозду кышын-жайын устарадай кылоолонтуп минер эле»* ж. б.

Жазуучу жергиликтүү калктын көп кырдуу турмуш өзгөчөлүк-

төрүн адабий тилдеги сөздөргө караганда ачык-даана, так сүрөттөп берүү үчүн өз чыгармасына жогорудагы лексикалык, семантикалык, фразеологиялык диалектизмдерди киргизген. Бирок жергиликтүү сөз образды сөз менен сүрөттөө үчүн кандайдыр бир өзгөчө кошумча штрих катары окурман тарабынан кабыл алынганда гана, адабий чыгарманын тилдик формасынын чыныгы таасирдүү элементи болуп кала алат. «Жергиликтүү колорит», албетте, курулуштардын, кийимдин, өсүмдүктөрдүн ж. у. с. диалектилик аталыштары менен өзүнөн өзү эле берилип калбайт, ошол аталыштар, алардын «жалпыга бирдей эместиги» аркылуу ошол курулуштардын, кийимдин, өсүмдүктүн кандайдыр бир өзгөчө мүнөзү же алардын сүрөттөлүп жаткан каармандардын турмушундагы өзгөчө милдети атайын белгиленип көрсөтүлөт[1]».

Фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер бүт дээрлик каармандардын тил өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү үчүн повесттин башкы каарманы Саяктын жана окуяны баяндап жаткан аңгемечинин — Шакирдин, кээде Бекматтын сүйлөгөн сөздөрүндө колдонулат. Мисалы: *«— Жокен, чүкөлөрүмдү бер.* Агери *бербесең барбы...»* (Саяк), *«...Бизге* буйругандары *желелерге илинишет».* (Саяк), *«Жокен тайсалдап нары кача берди». (Шакир),* «Наркы *коргондон баланын* ничкерек үнү угулду». (Шакир), *«—...Чымчыктарга салсаң жанын чыгара* кубат — *чымчыктар жакын келе албай калат».* (Саяк), *«— Чыр болбосун...* Кырам *болбосун... Ак ойнойлу».* (Саяк), *«Кырмандын дал ортосуна* момук *орнотулуп, жаңы оргон арпа чачылган эле».* (Шакир), *«— Мен Бекмат акенин* мүрдөсү *менен коштошом».* (Саяк), *«Саяктын алчы түшкөн чүкөсүн* таба *түштү деп, бөк түшкөн чүкөсүн чик түштү деп, көзгө илештирбей шыпырып алып жатты».* (Шакир), *«Ар ишке кайрат керек, ар ишке* чапсандык, табакелдик *керек».* (Бекмат), «Кээ бир морудан түтүн *чыгып, абага жалкоо көтөрүлө улам сиңип жок болуп, асман саал күүгүмдөнө коюуланып баратат».* (Шакир), *«—...А биз болсо желе тартып кармап алып,* шорпо *кылып турабыз».* (Саяк), *«Саяктын секунд сайын өзгөрүп, бирде* утуктун *кубанычына бөлөнүп, жадырай түшсө, бирде ачуу тартып кабагына чыккан өкүнүчүн... таң калуу менен байкап турдум».* (Шакир), *«Качан көрсөм көк жашыл чөп жамынган боордо, же* шамалкоо *дөбөгө чыгып... тура берет».* (Шакир), *«Анан оозун чоң ачып эсинеди».* (Шакир)

Бирок диалектизмдер чыгарманын жалпы контекстинде бардык учурда эле өз ордун тапкан деп айтууга болбойт. Диалектилик элементтерди пайдаланууга байланышкан бир топ мүчүлүштөр кетирилген:

---

[1] Шмелев Д. Н. Лексика. — Китепте: «Слово и образ», М, «Просвещение», 1964, 90-б.

1) Повестке **пасенде, дудалактан, дудалаканга түш** мүнөзүндөгү уккулугу жок сөздөр киргизилген: *«Саяктын ичиндеги уюлгуган бугу кыйлада чыгып, ал саал* пасенде *боло түшкөнсүдү».*, *«Ошон үчүн бир айткан сөзүн кайра айтып* дудалактана *да түшөт».*, *«Жокен* дудалаканга түшүп, *оозуна сөз кирбей калды».*

2) Кээ бир сөздөр контекст боюнча башка мааниде колдонулуп калган. Маселен, *«Эки дос дашти-биябандарды ашып, ээн талаа, эрме чөлдөр менен жүрүп отурушат»* — деген сүйлөмдөгү дашти-биябандарды ашып деген сөз айкалышын окурман «ашуу ашып» деген мааниде түшүнүшү мүмкүн, бирок дашти-биябан «ашуу» эмес — ээн талаа, эрме чөл[1].

3) Айрым жалпы тилдик элементтер эч кандай стилистикалык зарылчылыксыз эле бузулуп берилген. Маселен, **жан гарт** деген фразеологизм повестте бир нече ирет **жам тарт** түрүндө колдонулат.

4) Кай бир диалектилик сөз баяндоонун башынан аягына чейин нормага айландырылып, ыксыз кайталана берүү менен окурманды тажатып жиберет. Маселен, **шарпа** деген сөз повестте өтө эле жүйүр колдонулат. Анын үстүнө, ал көбүнчө **тыңша** деген сөз менен айкалышкан окшош конструкцияда кездешкендиктен, өзүнүн эстетикалык таасири ого бетер начарлайт. Ошондуктан **шарпа** сөзүн жалпы элдик тилдеги **шуудур, шуудурт, шыбырт, шыбыш, шоокум, дүбүр, дүбүрт, добуш, табыш** сыяктуу бай синонимдери менен алмаштырып бергенде, анын көркөмдүк таасири алда канча артмак. Дегеле көркөм адабиятта ыктуу табылган бир эле каражатты же ыкманы кайра кайталай берүү акыры барып анын эстетикалык маңызын супсак тарттырып, өңүн өчүрүүгө алып келет. Көркөм сөз чеберлеринен окурмандар дайыма жаңы, жандуу сүрөттөө каражаттарын, жаңы табылганы күтүшөт.

5) Турмуштук тажрыйбасы мажес, али билим деңгээли чектелген, сөз байлыгы жергиликтүү чөйрөнүн алкагынан жогору көтөрүлө элек тестиер уландын — аңгемечинин — стилизацияланган кебин берүү үчүн колдонулган диалектизмдер менен катар **сезон, темп, мотив, кинолента, инстинкт** сыяктуу көбүнчө илимий же публицистикалык стилге мүнөздүү терминдердин жана ылайыксыз курулган газеталык сөз түркүмдөрүнүн колдонулушу повесттин биринчи бөлүмүнүн стилистикалык-композициялык биримдигин бузууга алып келген. Ошондой эле жазуучунун сөз тандоого анчалык жоопкерчилик менен мамиле кылбагандыгын айкындап турат. Мисалы: *«Бу кезде кекиликтердин өтүү* сезону *да бүтүп*

[1] Караңыз: Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк, 1965, 188-б.: даш ир. (*или дашт или дашти биябан*) южн. *пустыня;* Узбекско-русский словарь, 1959, 123-б.: дашт — степь равнина, поле //степной, 70-б: биебон — пустыня; Таджикско-русский словарь, 1955, 124-б: дашт — степь, равнина, 71-б.: биебон — пустыня).

калган эле»., *«...Кыңгырап угулган комуз үнүнөн кандайдыр кайрылууларды, бирде өйдө, бирде төмөн кеткен* темпти *да сезэм».*, *«Ал эми кыстаган өлүм коркунучун эсине алган .коопсуу, тынчсыздануу сыяктуу* мотивдер *да жок эмес эле».*, «Кинолента *үзүлгөндө экрандагы адам кыймылсызката түшкөндөй, Саяктын ээги кымтылбай, бир ирмем шал боло калгансыды».*; *«Саяк бу жорукка ишене бербегендиктенби, же тим эле адат болуп калган* инстинкттен *уламбы, негедир түш тарабынан колдорун узата сыйпанып, алда нени издегенсий берди».*, *«Мен көптө барып* өзүмдү өзүм колго алдым»., *«Ошон үчүн анын эми* өнүккөн *бул* ишенимин *да биротоло жок кылуу жаман эле».*, *«Кийинчерээк мен Саяктын комуз кармаганына Бекматтын* жакшы маани берерин *байкадым».*, *«Анда өтүп жаткан өмүр жөнүндө, жашоо жөнүндө* ойго чакыруулар... *бар болучу».*, *«Кечкурун төшөктө жаткан соң, ушулардын баарын кайрадан* акылымдан өткөрдүм».

Жазуучу повесттин экинчи бөлүмүн Саяктын интеллектуалдык жан дүйнөсүн, анын турмушундагы, көз карашындагы чукул бурулушту сүрөттөөгө арнайт. Мында баяндоо формалдык түрдө биринчи бөлүмдөгүдөй эле аңгемечинин эскерүүсү катары берилген менен, чындыгында, автор сөздү өзү алат. Саяктын башка чөйрөдө, башка адамдардын алкагында, башка улуттун өкүлдөрүнүн арасында өткөргөн өмүрү жөнүндөгү баяндоо ушуну талап кылат. Албетте, автор муну туура түшүнгөн жана бөлүктүн сюжеттик-композициялык өзгөчөлүгүнө ылайык баяндоонун башка ыкмасын — автордук кадыресе объективдүү баяндоону колдонгон. Демек, бул бөлүмдө автордун кеби да, каармандын кеби да сүрөттөөнүн стилизациялык каражаттарын талап кылбастан, толук адабий тилде жазылган. Колдонуш чөйрөсү алда канча кеңири, башка көркөм чыгармалар аркылуу эбак окурмандардын калың катмарына маалым болгон **шып, дасоромол, майин** деген сыяктуу бирин-экин диалектизмдин колдонулушун жазуучунун өзүнүн кептик өзгөчөлүгү катары караса болот. Мисалы: *«Көбүнчө ал* шыпты *тиктеп сулк жатат».*, *«Саша Тутушкин стулду салмактуу кычырата отурду да, ак* дасоромолун *алып, чылпылдап тердеп чыккан маңдайын сүртүнду».*, *«Анын келиши менен Саяктын көңүлүндөгү* майин *жумшактык жоголуп, алда неден коопсунуу, этияттануу пайда болот».*

Ар кандай эле жазуучунун өсүп-өнгөн, жашап, иштеп жаткан чөйрөсү анын көз карашына, сөз байлыгына, кептик өзгөчөлүгүнө бир кыйла таасир тийгизет. Кыскасы, «турмуштагы тилдик фон автордук кептин негизин түзөт. Ошондой эле бир да жазуучу, ал өз уясынын турмуштук психологиясынан алыстоого канчалык аракеттенгенине карабастан, анын таасиринен эркин эмес».

---

[1] Орлов А. С. Язык русских писателей. М., Л., 1948.

Автордун же каармандын кебинин компоненти катары диалектизмдер чыгарманын бардык контекстине кирет да, түз да, өтмө да мааниде колдонулушу мүмкүн. Өтмө мааниде колдонулган диалектизм өзүнүн экспрессивдүүлүгүн күчөтөт жана кошумча стилистикалык белгиге ээ болот. Алар көркөм чыгармада да түз мааниде колдонулган диалектизмге караганда белгилүү көркөм образдын борбору болуп, көбүрөөк эстетикалык функция аткара баштайт. Мисалы, түштүк диалектидеги **нокотек деген** сөз түз маанисинде адабий тилдеги **түлкү куурай** деген өсүмдүктүн атын билгизсе, өтмө мааниде «никесиз төрөлгөн бала» дегенди билгизет. *«Биз чочуп корооого адашып келген* н о к о т е к *жандыктай барынан четпиз».* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»)

Кээде автор метафоралык өтмө мааниде колдонулган диалектизмдердин жардамы менен бүтүндөй көркөм элести түзө алат. Мисалы: *«Айзаада жарк этип күлүп жиберди:*

— О, садагам, наристем! Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, никесиз, н о к о т е к *дейт. Оозуна алы жетпеген үүлөп учурбайбы!? Экөөбүз «Жо, бала өзүбүздүкү!»— деп кимге түшүндүрүп жүрө алабыз?! Кимдин оозун басабыз, садагам?! Ишенген күндө да... никеден мурун кошулуу адепке, шариятка сыйбаган күнөө иш экен го... — Өзүм билсем болду. Шарияты менен ишим эмне?! Айзаада убайымга батты:— Макул, биз билебиз, өз балабыз экенин билебиз, нике болбосо да ак көңүлдөн, ак сүйүүдөн жаралган экенин билебиз. Бирок, садагам, никесиз кошулуп, шарият бузулган, эреже бузулган. Балабыз «арам»,* «н о к о т е к» *атыгат го. Тең курунан маанайы пас болот го. Бактысыз болот го... Эшим жооп таба алган жок. Жер боортоктоп, былк этпей жатты».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

Диалектизм көркөм салыштыруунун составында да колдонулат. Мисалы: *«Мен аттан түшүп, Сейде энем менен кол алышып амандашып турсам, үйдөн* т а р а ш а д а й а р ы к к е м п и р *чыга келди».* (Т. Касымбеков. «Туулган жер»), *«...Алда кайдагы алыскы үндөрдү тыңшап,* к а д а г а с а й ы п к о й г о н д о й *соройуп кыраңда тура берет».* (Ш. Абдыраманов. «Жарык дүйнө»), *«Чеке териси бышарып кетиптир,* ж у р ч у к е л д е н б е т е р *кашкаят».*, *«Алакандын* ч у ң к у р у н д а й *кичинекей сай...»* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»)

Диалектизмдер көркөм чыгармада жалаң гана тилдик сүрөттөө каражаты эле эмес, сюжет куруу каражаты катары да колдонулушу мүмкүн. Буга Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан Кокон ханы Кудаярдын кыпчактарга жасаган кыргынын сүрөттөгөн эпизоду мисал боло алат, мында буудайдын «бугдай», «бийдай» болуп айтылышы бүтүндөй сюжеттик окуяны түзүүнүн борборуна айлангандыгын көрөбүз:

« Ушунун баарын баамдап, сылык көрүнгөн жүзүн жымый-

тып турган Нияз кушбеги колундагы бир баш буудайды Касым миңбашынын алдына кармады:

— Миңбашы... бул эмне?

Жарына албай араң турган миңбашы бурадарын ыраазы болбой тиктеди. Ушундай учурда тапкан тамашаңызга жол болсун дегендей түрү. Нияз кушбеги көздөрү сырдуу жылтырап:

— А?... Муну эмне дейт?..— деп дагы кайталап сурап калып турду. Бул эмнеси? Баары тиктеп калышты.

Ие, кушбеги!.. Бул эмне деген оюнуңуз? Бул эмне, бул б у г д а й *го? Өзүңүз көрбөй турасызбы, кушбеги? Ие...— деди Касым миңбашы тырчып.*

— Рахмат...— деди кушбеги көзүн сүзө. Анан буудайды Кедейбай даткага сунуп баратып, анын хандын бир тууган тагасы экендигин сыйладыбы, же анын артында турган элеттин салмагы токтоттубу, кайра тартып алып, датканын төмөн жак катарында отурган Абилге кайрылды:

— Сиз айтып коюңузчу, мырза бий, бул эмне?

Абил чоочуркап карап:

— Б у у д а й...— *деди акырын Нияз кушбеги ыраазы болгондой жылмайып башын ийкеди. Ал буудайды Нармамбет датканын бетине өтө жакын кармады:*

— Кана, энди сиз айтыңчы...

Нармамбет датка итиркейи келгендей:

— Көрүп турасыз, эмне өзү?— деди. Нияз кушбегинин көздөрү суун кетти:

— Мен сизден сурап турам, датка. Сизден укканыбыз кызык...

— Бийдай!

— Б и й д а й...— *деп такмазалады Нияз кушбеги мыйыгынан жылмайып.— Гм...* Б и й д а й... *Кыпчакты ушул сөзүнөн тутуп алсы болот а, датка?..*

— Дагы?

Нияз кушбеги Нармамбет датканын сөзүн атайы барктабай жоопсуз калтырып, Кудаяр ханга эңилип таазим кылды да:

— Мына, алдаяр... Ушул жалгыз сөздөн кыпчакты тутуп алса болот. Падишах! Башыңыздагы бактыңыз, дөөлөтүңүз, калкыңыз тынч болсун десеңиз, падишахтын өз кулагы укту го, кыпчактын каргыш тийген уругу али үзүлбөптүр, мына үшерге да кирип келиптир, жарлык бериң, миңбашы мына бу кылкылдаган ак кулдарыңыздын ичинен азыр терип таштасын...

Бир заматта желдеттердин баарынын колунда бирден баш буудай пайда болду.

Чум кара кийим желдеттер кыркар тартып, элдин бир четинен түшүп, бет келген кишиден буудайды бетине такап сурап киришти.

— Бул эмне?

— Бугдай...

— Бул эмне?

— Бугдай...

Тополоң түштү. Кишилер дүрүлдөп үркүп качып, бирине бири калкаланып, бирин бири кара тутуп, үрөй учту, аң учту.

— Бул эмне?

— Буудай...

— Эмне? Кайта айтчы?

— Буудай...

Андан ары.

— Бул эмне?

— Бугдай...

— Сен!..

Кебетеси жүдөө, ала чапан кийген адам бетине тосулуп турган буудайдан айбыгып кетти. Суроону түшүнбөй калгандай маңыроо тартып, көздөрүн алайтты. Жанында турган киши (өзү да жооп берди го) күйкөлөктөп:

— Б у г д а й *да.* Б у г д а й *дебейсиңби. Хасанали...*

— Сенден ким сурады! Жайыңда жым тур!— деди желдет ага, анан тигиге айкырды:— Тез! Бул эмне? Тез!

Кишинин эриндери кыбырады, бирок үн чыкпай калтырак басып артына кетенчиктеди:

— Би... Би...

Бир кубарып, бир кызарып, куду жарга камалган мал сыяктуу бүткөн бою менен кылчылдады. Шек алып, желдеттин көздөрү кыпкызыл болуп кетти:

— Эмне?!

Кишинин куту учуп, көпкөк болуп кеткен эриндери титиреп, артына кетенчиктеп, жалт-жалт каранып сыйпаланып, ошол жакта жердин жарыгы болсо да түшө качып кетчүдөй тырмаланды, жанталашты:

— Менин күнөөм эмне?.. Мен эмне кылдым?.. Эмне кылдым? Ыя?.. Эмне кылдым?..

Желдеттин бою кечки көлөкөдөй узарды. Калбыйган оозу чоюша түштү. Кош миздүү муздак болотту бийик көтөрүп улам кысып жакындады.

— Эмне?.. Мен эмне...

— Кыпчак!

— А-а-а...

Оор болот шарт деп тийди. Дене топуракка оонап жатып калды.

Ары.

— Бул эмне?

— Бугдай...

— Бул эмне? Тез!

— Буудай...

— Бул?

— *О, жараткан...* Б у г д а й... Б у г д а й...

Каландар кеберсиген эриндерин кыбыратып, күнгө, терге бышкан кара тору жүзүн бырыштырып, ар топко бир барып, озондоп дагы ыр айтып басып жүрдү.»

Көркөм чыгармада жолуккан бардык эле диалектизмдердин көркөмдүк жактан колдонуш жүйөсүн тике же кыйыр себеп менен, маселен, каармандын кебинде колдонулгандыгы, адабий тилде туюнта турган ылайыктуу сөзү болбогон элеттик нерсени атоо зарылдыгы менен ж. б. аркылуу конкреттүү далилдеп түшүндүрүү мүмкүн эмес. Анткени диалектизмдердин көркөм чыгармада колдонулушунун мындан да алда канча татаал себептери бар. Айталы, чыгармага аңгемечинин же болбосо кабылдоочу каармандын образын киргизүүгө байланыштуу да диалектизмдерди колдонууга туура келет. Бирок бул жүйөлөрдүн ичинен автордун образы өзгөчө мааниге ээ, анткени ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата өз мамилесин билдирүү менен, көркөм чыгармада дайыма, баштан-аяк катышат. Көп диалектизмдердин колдонулуш жүйөсү тике болбостон, автордун жалпы багытына жараша болот. Мына ушул багыт автордун образынын маанилүү аспектилеринин бирин жүзөгө ашырат жана акыры барып диалектилик лексиканы кантип тандоо, аны канчалык өлчөмдө адабий чыгарманын тигил же бул композициялык бөлүгүнө .киийрүү керек экендигин аныктайт. Диалектизмдер жазуучулар тарабынан кандайдыр бир нерсени сүрөттөө үчүн эле эмес, сүрөттөлүп жаткандарга карата автордун мамилесин ачып көрсөтүү үчүн да колдонулат. Автордун образы дегенибиз — бул сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун көз карашы жана ошол көз карашка көркөм чыгарманын бардык компоненттерин баш ийдирүү болуп эсептелет. Ал жазуучунун жеке стилдеринин айрым фактыларынан чогулат, ал эми диалектизмдер — так ошондой фактылардын бири. Аларды колдонуу аркылуу автордун образынын эң бир көрүнүктүү, маанилүү жагы ачылат, автордун чыгармачылык жүзүнүн аспектилеринин бири жүзөгө ашырылат. Бул жагынан алганда, Т. Касымбеков, Ш. Абдыраманов, М. Гапаров ж. б. жазуучулардын өздөрүнүн чыгармаларына диалектизмдерди кеңири колдонушун аларды көркөм чындыкка карата умтулуусу катары түшүндүрүүгө болот.

Диалектизмдердин колдонулушуна жараша көркөм чыгарманын бирдиктүү тилдик негизин бөлөк-бөлөк, жекече контексттерге бөлүштүрүүдө белгилүү өлчөмдө шарттуу мүнөзгө ээ, мындайча бөлүштүрүүдө дайыма алардын ортосундагы чектин туруксуздугун, так эместигин эске тутуу керек. Көп жазуучулар, өзгөчө диалектилик лексиканы жакшы билген жазуучулар, көркөм лексиканын мындай элементтерин баяндоонун бир түрүнөн экинчи түрүнө, маселен, каармандын тике сөзүнөн автордук кепке же анын тескерисинче кылып, оңой эле алмаштырышат.

Таралыш территориясы боюнча алып караганда, жазуучулар тарабынан көркөм чыгармаларга киргизилген диалектилик лексика өтө эле ар түрдүү. Кээ бир диалектизмдер абдан тар территорияга таралган, алар кыргыз тилинде сүйлөгөн тар чөйрөдөгү адамдарга гана белгилүү. Мындай диалектизмдер айрым говорго же говорлордун тобуна гана тиешелүү, ошондуктан буларды жазуучу кайсы говордон алгандыгын бир кыйла так аныктоого мүмкүнчүлүк болот. Диалектизмдин мындай тибинен конкреттүү говорду өтө жакшы билген жазуучу гана пайдалана алышы мүмкүн. Мындай типтеги диалектизмдерге Т. Касымбековдун чыгармаларында колдонулган: **жынс, калдач, чарс, шапата, эрнөө, кесмана, кесманачы, абире, шалдама, чосмо, тогорок, токмейде, суусокто, мугамыр, кердеш, тажык, корчоло, ындыт, абжал, корээли, мүзел, сазе, үгөндү, тоозун, ооберме, ойрума, ойрумала, энчер, жоосанда, мүйүш, күзара, кыйгаз, асил, асилдүү, чилги, зап, такмын,убанч, уван, бине, пайнем, шагдам, шагдан, марзе, эштендек, гүлас, шем, найын, уун, сасирен, кунава, байымын, ырайыш, кошкана, козучак, коренди, ысмалак, пеште, тазия, жанкеп, чөкөрлө, чогура, азет, аптеши, үдө** деген сыяктууларды келтирүүгө болот. *Мисалы: «Мойну тердеп кетти, соорусун карасам, эти* к а л д а ч *болсо да, куюшкан алды ак көбүктөнүп чыккан экен».*, *«Мындай учурда* ч а р с *кыял жылкы болсо, баракты торойто тээп салмак».* («Туулган жер»), *«— Челегиңди көңтөр! Уктуңбу? Акча десең мына! Бир сен эмес, үч* к е с м а н а ч ы н ы н *бозосуна жетет».*, *«Эл катары колхозго да иштебейт.* К е с м а н а *сатып, күн батырып жүрөт».*, *«Бала менен тилдешсе,* а б и р е *албасын Чоро билип, кыт-кыт күлгөн болуп, баланын атасы жөнүндө акарат кылып, Көкөнү куйдүрө баштады».*, *«Бозо турмак* ш а л д а м а с ы н *бекер уурттатчу эмес эле... эми карасаң, ысыгылыгына тоок соёт, жумуртка куурул...»*, *«Адатынча мурдун шыр тартып алып, текматына кысталып жүргөн* ч о с м о с у н *өзгөчө бир кыяс менен кекирейип туруп, кармалап койду».*, *«Анан ал сол тараптагы чоң* т о г о р о к т у н *түбү ченди жаңсады да, буйүртө басып алдыга түштү».*, *«Бир-эки алгыча, кандайдыр көңүлү чаппагандай,* т о к м е й д е *өңдөнүп, оокатка анча үзүлүп түшпөдү».*, *«Түндөгү* с у у с о к т о *шалдама өзөккө түшүп, жүрөгүн ого бетер үзө тарткызып койгон эле».*, *«Таза ниет* м у г а м ы р л а р д ы н *балбан колдорунда турмуш барскандары карса-курса ойноп, миң түтүктүү көөрүктөрү күү-шуу эте баштаган эле...»*, *«Дубалдын үч* к е р д е ш и н е *түркмөн уздарынын колунан чыккан, түрү көз тайдырган килемдер тартылган».*, *«Оңолмок түгүл экинчи бучкак карматпай* т а ж ы г ы п *кетер».*, *«Жубайын мындан ары эч жамандыкка киргиптер болбосо экен деп, өз ичинен купуя* к о р ч о л о й т, *көңүлүнүн тереңинде тилек кылат».*, *«Ким билет? Жетим баккан кыйын болчу эле,* ы н д ы т ы, *милдети болчу эле..., «деген ою сезилип турду».*, *«Анын үстүнө арыктагы суунун шарапаты менен* а б ж а-

лып, *жашаң кайрадан күдүрөйө дагы өсүптүр».*, *«Анда-санда гана* корээли *камыштын куудураган жалбырактарынын арасында улам бирине куйтуңдап өтө калып, «чийип!..» деп койгону болбосо, кыбыр эткен жан жок».*, *«Замана дегениң өзү тынымы жок көч* мүзөл». («Жетим»), *«Бир оокумда апам:— Ой... Эмне мынча үрпөйдүң, окубаса жүрөр! — деп* сазе *айтып жиберди».*, *«Столдун үстүндө каткан боорсоктун* үгөндүсү, *дарбыздын таза кемирилген бөчөгү калыптыр».*, *«Аттын тизгинин тамдын соройгон* тоозунуна *иле салып, кайра келип көчкөн жерден аткепенйин ичине башбактым».*, *«Анда Канымкүл башын ийкегилеп,* ооберме *баласынын жоругун ырастабайт бекен».*, *«Артынан* ойрумада *бир атчан жете барыптыр».*, *«Арык чырай, бою* энчер, *ирик соккон боз таардай чаар».*, *«Ой, а — деп эле* жоосандай *бересиңби? Чүнчүттүң го баланы?!— деп, апам чыдабай мага жан тартты».*, *«*Мүйүштөн ***чыга берсем, шактары тарбайган*** *бай түп алманын түбүндө бир үй тигилип туруптур».*, *«...Базары өтүктөн* күзара *кылып, би-ир жакшылап тигип берем өзүңө».*,*«Ар бир түбү экиден-үчтөн бала кучактап,* кыйгаз *дүмбүл кези экен».* *«...Көрүп турабыз, ой ушундан эки центнер* асил *алсаңар, атаң экөөңө, мына, мурдумду кесип берейин!», «— Оух!* Зап *бышкан экен да, өзү да!», «Мына* такмыным *туура чыкты».*, *«...Ойногонго жараша беш жүз сомчо* убанч *чогултуп алып, анан ойнош керек» «Чынында, жанында* уванч *болбосо иштин арык аттары арсар».*, *«— ...Атасы жок бала* бине *болмок беле, сен наристеге шек келтирбе!— деди катындардын бири арына келип».*, *«Бирок* пайнеми *болбоду».*, *«Шылкылдап күлүп, кээде кыңылдап ырдап жиберип, нары карап турган теңтуштарын картөшкө менен топ дегизе уруп калып, жок жерден тамаша, оюн чыгарып,* шагдам *жүрөт».*, *«Садыр илээндилерге корсулдап жатып, кетмен-күрөктөрдү* марзедеги *алмуруттун түбүнө чогулттурду».*, *«Канткен менен кыз да, ал кездеги* эштендек *мүнөздүү артка калтырып, адеп сактап, эркектен айбыгып, ыгы менен, ылайыгы менен сүйлөп калыптыр».*, *«Же тултуң этип жүргөн бойдон кетип кала албай, же мисирейип менин жүзүмө тике карай албай* гүластай *кызарды».*, *«Баягы тоголок каттын азабынан чыккан жаңжалдан кийин атамын* шеми *тайган».*, *«Комуздун көөдөнү боздогон каймалдын көмөкөйүндөй күңгүр чалып, чыйрак кыл беш бармактын* ууида *шыңгыр какты».*, *«Бырыш баскан* саснрен *жүзүнөн ылдый кулаган ысык жашты көрүшүм мага жеңил келмекпи...»* («Адам болгум келет»), *«— Вах! Этият болгула, бармагыңарды кырча тиштеп аласыңар, этият болгула. Өзүм басып, көп* кунава *жеп атып...», «Эсен* байымын *басып турган эле».* («Жетилген курак»)

> ***И?***
> ***Неге ыйлагандайсың, кызым,***
> ***Ыя, күйөөң жайсыз жерденби?***

Ы р а й ы ш ы *келбеген,*
Күлү додо болбогон,
Тойбогон токур элденби?»

(Алымкан»)

«Көк эшегин «кых» деп теминип, бир абышка к о ш к а н а н ы н *жанынан өтүп баратты».*, *«Бири козулап,* к о з у ч а г ы н *тамыры ийип эмгизе албайт, тойпоңдотуп ээрчитип, эне кумарын кандыра албайт, көрүп козу кана элегинде козучактын териси сыйрылат».*, *«Кадыркул этке башынан* к о р е н д и *болгон киши эмеспи».*, *«А эненин ою, көздөгөнү башка, кара жерден жей турган* «ы с м а л а к» *деп аталган майда жалбырактуу чөп издейт».*, *«Көйнөгү жуулган, сакалы таралган, кудай буюрса жаңы төшөк басууга өзүн өзү* п е ш т е п *алган».*, *«...Каным көгүнө таянып, «Атам баладан кечкен күнү эле мен атадан кечкем!»— деп,* т а з и я с ы н а *барбай койду».*, *«Каным леп тура калып, жыты буруксуган жүгөрү талкан экен, ченеп бир* ж а н к е п *салып, ченеп бир пияла суюк атала жасады...»*, «Ч ө к ө р л ө п *суудан чакасына нары карап отуруп куя баштады».*, *«Эки тоонун аралыгындагы кең өрөөн чалкайып дагы кең сезилип, ар жеринде* ч о г у р а г а н *кыштактары, акталган үйлөрү күкүрттүн кутусундай ирээттүү».*, *«Келин эми Эсенди астыртан тиктей: «— Жалгыздык* а з е т *экен го, чиркин?!..»— деп сөз улады».*, *«Жорокул* а п т е ш и н и н *сөзүн уккан жок...»*, *«...Жазуучу болуп кетмекчи болуп, бирдемелерди тантырап жазып, газеталардын улагасын жыртып, андан* ү д ө *чыкпай... минтип тик турмаларда жүрүп калган болучу»*. («Жетилген курак»)

Диалектизмдин башка бир тиби, адабий тилдин лексикалык нормасынын чегинен тышкары турган менен, кыргыз тилинин көпчүлүк говорлоруна кеңири тараган, ошондуктан алар кыргыз тилинде сүйлөгөн көпчүлүк адамдарга аздыр-көптүр белгилүү болот. Мындай диалектизмдердин так ареалы жок, алар кыргыз адабий тилинин диалектинин, говордун эсебинен байланышынын негизги тенденциясы менен биринчи типтеги диалектизмдерге караганда бир кыйла тыгыз байланыштуу болот. Маселен, кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында колдонулган: **шып, дарча, айван, далис, шыйпаң чаркар, пакса, чарпая, астана, төлө, панжыра, акчечек, барик, жегде, көзөө, үкө, жеңгел, пияла, шүдүгөр, ашына, күкүрт, шише, кашек, ноода, оропара** сыяктуу бир кыйла кеңири территорияга тарап, көпчүлүккө түшүнүктүү болгон айрым диалектилик элементтер жалпы элдик адабий тилден орун алса, анын сөз казынасын толуктап, синонимдик катарларын байытып, туюнтуу жөндөмдүүлүгүн арттырар эле. Бирок бул айтылгандан ар кандай эле диалектилик лексиканы адабий тилге киргизүүгө болот экен деп түшүнүүгө болбойт. Адабий тилди диалектилердин эсебинен байытуу жана диалектилик элементтерди көр-

көм адабияттын тилинде пайдалануу маселеси жөнүндө сөз болгондо, өтө кылдат мамиле, ченемди туя билүү сезими талап кылынат. Жазуучу өзүнүн чыгармасынын тилин башкалардан өзгөчөлөш үчүн колго тийген жергиликтүү материалдардын баарын эле ылгабастан пайдалана бербейт. Ал ошол көп сандаган жергиликтүү материалдардын ичинен абдан мүнөздүүсүн, таасирдүүсүн, тандап алуу керек. Ансыз чыгарма көркөм искусство болуудан калып, кунарсыз фотографияга айланып кетет.

Кээ бир жазуучулардын диалектизмдерди экспрессивдүү каражат катары гана пайдаланып, анын семантикалык маанисин бузуп колдонгон учурлары да кездешет. Диалектизмдердин маанилик жагын эске албай, белгилүү экспрессия үчүн гана колдонуу адабий чыгарманын образдык системасын бузат, анын көркөмдүк эффектисин төмөндөтөт. Буга Ш Абдырамановдун «Жарык дүйнө» повестинде жогоруда биз сөз кылган **дашти-биябан** деген диалектилик сөздүн семантикалык маанисин бузуп колдонгондугу мисал боло алат.

Говордук өзгөчөлүккө кенедейинен каныккан жазуучу демейде диалектизмди толук өз маанисинде колдонот. Бирок диалектиден адабий тилге өткөн жазуучулар чыгармаларында аң-сезимсиз түрдө дилектизмдерге дуушар болушу мүмкүн. Муну биз элеттен чыккан кыргыз жазуучуларынын кыйласынан эле байкайбыз. Алар өздөрүнүн чыгармаларында эч кандай эстетикалык зарылчылыксыз эле, каармандардын кебинен тышкары, автордук баяндоодо да адабий тилдин нормасынан айырмаланган фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдерди колонушат. Мисалы:

а) Эринчил созулмалардын ордуна дифтонгдордун колдонулушу: *«...Артынан* к у б а *жетип, же алдынан тосо чыгып, жулкуп алып кете тургандай Эшимдин колун бек кармап, ошол жерден тезирээк, эптеп эртерээк узап, көздөн далдаа, сөздөн далдаа кетүүнү самады».*, *«Мээ ооруткан ойлор ноюттубу,* э к ө б ү *тең ныксырап, шалдырап отуруп калышты».*, «Т ө р т ө б ү *бата кылышты».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); «Э к ө ө б ү *тең жер карап, тынчтык аралады ортону».* (М. Сейталиев. «Колукту»)

б) Адабий тилдеги кыска үндүүнүн ордуна созулма үндүүнүн колдонулушу: *«Жаңы мугалимдин сыпаа жүрүмү, үлпөт отуруштарга кошулбаганы астыртан баарын эле* ч о о ч у т у п *жүргөн».* (Т. Касымбеков. «Жетилген курак»), *«Башта Батийналардын жолун тороп, ырысын кырккан* а д а а т к а *эми шек кетип, «сүйдүм, тийдим» жолу менен каалаган каалаганына бара баштады».* (Т. Сыдыкбеков. «Зайыптар»); *«Үй ичи бул* а р а а д а *чымындын ызылдаганы угулгандай жымжырт болду».* (Т. Сыдыкбеков. «Биздин замандын кишилери») *«Аба* д а а р ы, *темир ыстанып, айлана куйкум, кан жыттанат».* (И. Сулайманов. «Токой күңгүрөнөт»)

а) Айрым сөздөрдүн аягына үндүүлөрдүн ашыкча кошулуп берилгендиги: «М о р у д а н *түтүн бурулдап, койдун чыбашы, са-*

сык кыктын жыты урду». (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»), *«Уруш башталгандан бери колхоздо почточу болуп, кан майдандан келген жакшы, жаман кабарларды мындагыларга жеткирип турган буурул сакал,* б ү к ү р ү *абышка».* (Ж. Мавлянов. «Күтүү»).

г) Сөз башындагы **м** тыбышынын ордуна **б** тыбышынын колдонулушу: *«Кишилердин бири балбалактап,* б у у н у *бошоп, атынан оонап түшө баштады».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

д) *С* тыбышы менен *з* тыбышынын алмаштырылышы: *«Катуу* к е з е к *чаң ызгып, кулак туштан желпип өткөндө Ырайымжандын жалтанбаска, токтобоско чарасы жок да».* (Т. Касымбеков. «Жетим»); *«Сыдырым жүргөн желге баягы баш алган буудай деңизче чайпала түрү бирде кочкул кызгылт, бирде* б о с о м у к *көгүш тартып көрүнөт эле».* (А. Стамов. «Жаңы тууган»); *Кечүүгө жеткенде кер бышты сууга* ү с т ү г ө *жүткүнүп, ооздугу менен сууну чурк-чурк шимирип токтой калды».* (Т. Касымбеков. «Адам болгум келет»); *«Тизеге оролгон тоо тулаңынан* к е п и ч-м а а с ы с ы н *щеткалатып жай баскан эне жамбаштай тизе бүктү».* (Ш. Бейшеналиев. «Данакер»); *«Султанаалы атчан, трийке кемселинин топчуларын чыгарып, деле* ы з у у л а п *кеткенсип, желпинип коёт».* (К. Каимов. «Атай»)

е) Адабий тилдеги **жаңгак** дегендин ордуна **жаңак** болуп колдонулушу: *«Өтөгү күдүрөйгөн* ж а н а к, *ак чечектүү бадал».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»); *«Тургунбектер ушул тоо* ж а н а к к а *жеткенде токтой калышып,... көйнөгүнүн этегин толтуруп түшө турган».* (Ж. Мавлянов. «Ачык асман»)

ж) Адабий тилдеги **чынжыр** дегендин ордуна **жынжыр** болуп колдонулушу: *«Ордонун кечеги айбаттуу билерманы Кокон базарынын ортосундагы атайын курулган бийик жыгач секиде кара темир* ж ы н ж ы р *менен бек чырмалып, үстүндө ыштанынан башка эчтемеси жок, жылаңач турду».* (Т. Касымбеков. «Сынган кылыч»)

з) Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен айкалышып келип, татаал учур чакты уюштуруучу адабий тилдеги, **жат, тур, отур, жүр** деген жардамчы этиштердин көркөм чыгармаларда диалектилик (говордук) **жатыры, туру, отуру, жүрү** түрүндө берилип калышы: *«Жылкылардын оттогону оттоп, калгандары магдырап көк жайытта жуушап жатыр».* (Ш. Бейшеналиев. «Данакер»); *«Айкашканы тамеки бригадири минип жүрү».* (А. Жакыпбеков. «Биз атасыз өскөнбүз»).

Адабий чыгармада диалектизмдердин алкагын кеңейтүү, б. а., көркөм текстке жаңы стилистикалык каражаттарды киргизүүнүн өзү — стилистикалык жаңылык. Бирок мындан көркөм чыгармага диалектизмдерди канчалык көп колдонсо, ошончолук чоң көркөмдүк натыйжага жетишүүгө болот деп ойлоо туура эмес. Чындыгында, диалектизмдерди ашкере көп колдонуп, адабий тилдин

нормасынан четтөө текстти окуп түшүнүүнү кыйындатат жана адабий тилде сүйлөгөн окурманга ал текст көркөмдүк жактан толук баалуу эместей таасир калтырып, көңүлүн кайт кылат. Ошондуктан ар бир көркөм чыгармада анын жеке өзүнө тиешелүү тилдик нормасынын деңгээли болорун, бирок баары бир анын негизин адабий тил түзөрүн эстен чыгарбоо керек.

ПОЭЗИЯЛЫК ЧЫГАРМАДАГЫ ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Поэзияда диалектизмдер прозадагыдай эле стилистикалык кызмат аткаруу менен бирге ыр түзүү (версификация) каражаты катары да пайдаланылат. Маселен, Р. Шүкүрбековдун атактуу «Жинди суусунан» алынган:

Көрөсүң күндө жаңжалды,
Сүзөсүң терек, талдарды.
Билбей мээң айланып,
Кийбейсиң кээде **чалбарды.**
Маймыл көргөн немедей,
Ээрчитесиң балдарды
Баткакка оонап каласың,
Турууга сенде ал барбы,—

деген үзүндүдө **чалбар (чалбарды)** деген диалектилик сөз **жаңжалды, талдарды, балдарды, ал барбы** дегендерге уйкашып, ырдын рифмасын түзгөн.

Диалектилик элементтерди уйкаштык каражат катары акын Б. Сарногоев да кеңири пайдаланган. Мисалы:

— Кимсиң балам?
— Акынмын.
— Акыны бар акындын.
Таш талкалап, жол түзөп,
Мен да келе **жатырмын.**

(«Карыянын жообу»)

Согуш... Согуш... Соолуп бүтүп акыры,
Жеңиш алып эл көңүлү ташыды.
Ошондогу кол жетпеген бут кийим,
Азыр үйдө мени кий деп **жатыры.**

(«Буттар»)

Ырчынын алпы Осмонкул
Ыр жандуу калктын баласы.
Тоо булбулу таңшыган
Токтогул болсо агасы.
Жайык жердин торгою
Жамбыл экен **тагасы.**

Ал экөөнөн кем түшпөйт,
Айтып кеткен санаты.

(«Осмонкул агама»)

— Осмонкул болчу тилегим,
Ошондон тартып жанданды.
Журналга ырым бастырып,
Бериштн бир топ жардамды.
Таптаза кийим кийинип,
Таштадым эски **чалбарды.**

(«Көк-Арык»)

Бирок айрым акындар колдонгон диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү ыр түзүүнүн зарыл каражаты катары эмес, жалпы улуттук тилдин адабий нормаларына этибарсыз мамиле жасоонун кесепети катары кароого туура келет. Буга таланттуу акыныбыз Турар Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто» жыйнагындагы ырлар менен поэмаларында колдонулган айрым диалектизмдер ачык күбө. Алардын көбү эч кандай эстетикалык жүк көтөрбөй, карандай эле автордун кептик көнүмүшүнүн фактысы болуп калган. Аталган жыйнактагы диалектилик мүчүлүштөр, негизинен, кыргыз адабий тилиң менен диалект, говорлордун ортосундагы төмөнкүдөй фонетикалык айырмачылыктарга байланыштуу:

а) Адабий тилдеги кыска үндүүнүн ордуна созулма үндүү колдонулган. Мисалы:

Канча жылдар **жоортуулдасың** (ад. т. **жортуулдасың**) санаса
Заман сенин эмгегиңе тараза.

(«Гүл сунуу»)

Келе жаткан кыштан **чоочуп** (ад. т. **чочуп**) турушту
Кеткен кейиптер, кеберсиген эриндер.

(«Апа»)

Канча киши **соолуктаган** (ад. т. **солуктаган**) карачы,
Жалгыз коюп апам менен өлүмдү.
Жардамдашып боло албадык арачы.

(«Апа»)

Алыста күн күркүрөп, чакмак чагат
Соолуктап (ад. т. **солуктап**) көкүрөгү бат-бат кагат.

(«Чалкашка»)

Жайдагы гүлдөр **соолуп** (ад. т. **солуп**) көңүл сыздап,
Жан-жактар салкын тартып, аба муздап,
Күркүрөп-шаркырабай бир калыпта
Күзгү жаан жалбыракты жатат туздап.

(«Зарыгуу»)

Соолу деген сөз бир ирет эмес, бир нече ырында («Үрөн», «Тууган жер», «Кызыл гүл», «Дөң үстүндө толгонуу», «Эне жана от», «Эне жүрөгү» ж. б.) кайталанат. Анын үстүнө, сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү этибарга алынбагандыктан, **солу** менен **соол** деген эки башка маанидеги сөздөр ажыралбай, бирдей эле **соолу** болуп калган. Мисалы:

Же **соолубай** (ад. т. **соолбой**), же шаркырап агалбай,
Же жүрөктүн каалаганын табалбай,
Капаланам, зарыгамын, издеймин,
Алоолонтуп сүйүү отун жагалбай.

(«Кайдасың сен?»)

Күбө го кылымдардын тарыхтары
Өмүрдүн **соолубаган** (ад. т. **соолбогон**) арыктары.

(«От өчпөгөн коломто»)

б) Сөз ичинде катар келген үндүү тыбыш менен үнсүз тыбыштын орундары алмашылган, же үндүү тыбыш түшүп калган. Мисалы:

Кабат-кабат, **сыйрыса** (ад. т. **сыйырса**) да түгөнбөй,
Катмарлары адамдардын жүзүндө.

(«Кыргыз күнү»)

Жазында бардык жүрөк өмүр кошот,
Унтулуп (ад. т. унутулуп) өлүм калат артта, ыраакта.

(«Оттон өскөн кызыл гүл»)

Унт түрүндө «Атама», «Кулпулар», Экинчи энем Уулчага», «Согуштагы балалык», «Эне жүрөгү», «Апа, бала жана түн», «Апа» деген чыгармаларында да колдонулат.

в) **а** тыбышы **ы** тыбышына алмаштырылган:

Бирок да үмүт сени **тыштап** (ад. т. **таштап**) кетпейт,
Бийик бол, өйдө тур деп колун берет.

(«Оттон өскөн кызыл гүл»)

Тышта сөзү «Конок болгон чөчөтаан», «Кармап турат жибербей», «Күн оозунда», «Жашыл жаз», «Досум төө», «Арча бешик», «Апа» ж. б. чыгармаларында да учурайт.

г) **о** тыбышы **а** тыбышына алмаштырылган:

Аз да болсо ак эмгегин актоого
Абан (ад. т. **обон**) салам апакебай жөнүндө.

(«Апа»)

д) **з** тыбышы **с** тыбышына алмаштырылган:

Чабалакей жаа огундай атылган
Жасбай (ад. т. **жазбай**) тапты былтыр учкан ууну.

е) с тыбышы з тыбышына алмаштырылган:

Шапалак шайын тоноп, өңүн бузду,
Утуру уюп калган канды **кузду** (ад. т. **кусту**).

(«Вьетнамдык апа»)

Сен жөнүндө баштаарымда ырымды
Телегейим келе калды төп болуп.
Жалкы нерсем санат **жеткиз** (ад. т. **жеткис**) көп.болуп,
Столумдан сөздөр өсөт чөп болуп.

(«Апа»)

С, з тыбыштарын чаташтыруу башка акындарда да, мисалы, Б. Сарногоевде учурайт:

Тоолорумду **жасып-жайып** (ад. т. **жазып-жайып**) жиберсем,
Ашып түшөр Азиянын теңинен.

(«Менин жерим»)

Ачууланат экөө тең,
Ач көз байга **кесенип** (ад. т. **кезенип**).

(«Токойдогу жолугушуу»)

Кеминде жүз жыл **түгөнгүз** (ад. т. **түгөнгүс**)
Кендердин көбү Ошто экен.

(«Ош»)

Көмүрдү жагып көө болдум,
Көргөн жан окшуп **кузгандай** (ад. т. **кускандай**).

(«Беш күнкү түйшүк»)

ж) г тыбышы к тыбышына алмаштырылган:

Бийиктердин жапыздады бараны...
Жүрүп калды **мүңгүрөөнүн** (ад. т. **мүңкүрөө**) арааны.

з) Метатезаланып берилген:

Эл менен бирөө өлсө, мен да барам,
Узатып, чеңгелдектеп **турпак** (ад. т. **топурак**) салам.

и) Сөз башына үнсүз тыбыш кошулган:

Казыр (ад. т. **азыр**) да көз алдыман сызып өтөт
Кайчылдак арабалар өлүк тарткан.

(«Түн жана апа»)

й) Сөз аягына тыбыштар кошулган:

Сенден алган бир **чеңгелдек** (ад. т. **чеңгел**) топурак
Учуп кетчү балапан деп сеземин.

(«Мекенге»)

Жей берип кекиртектен кермек текей,
Байлыгым бир **ченгелдек** байчечекей.

(«Балалыкты эскерип»)

к) Сөз аягындагы үндүү тыбыш түшүрүлгөн:

Арык, чабал айырмасыз кенеден
Балчык кечип, **кокоч** (ад. т. **кокочо**) кетпей денеден.
Атасына күйгүлүктү түшүргөн,
Эрке калган, эрте калган энеден,
Ошол менби?»

(«Ошол менби?»)

л) Сөз ичинен үнсүз тыбыш түшүрүлгөн:

— От жак десем бутум деп,
Жатып калдың, ойлосоң!
Оорубайбы буттарың,
Оропой (ад. т. **оромпой**) тээп ойносоң?

(«Жүкөн менен энеси»)

Мисалдардан көрүнгөндөй, жогорудагы говордук өзгөчөлүктөрдүн көпчүлүгүн башка менен алмаштырууга мүмкүн болбой турган бирден-бир көркөм каражат эмес, автордун жеке көнүмүшүнөн келип чыккан өксүк катары кароого туура келет. Буларды жалпы улуттук адабий тилдеги варианттары менен алмаштыруудан аталган чыгармалар пайда таппаса, залал тартмак эмес.

Мындай мүчөлүштөрдү айрым дасыккан акын-жазуучулардан да, жаш калемгерлерден да учуратууга болор эле. Бирок максат алардын бардыгын тизмелеп чыгууда эмес. Биздин айтарыбыз: сөз өнөрүн курал туткан калемгерлер үчүн элдик тил — көркөм сүрөттөөнүн соолбос булагы, түгөнгүс кенчи. Аны зергерге тете чебердик менен кынаптап, баркына жете кастарлап, туш келди чача бербей, сарандык менен сарп кылып уруна билсе, көркөм чыгарманын ажарын ачып, сөз устатынын куралын курчутмак.

КААРМАНДЫН АТЫ ЖАНА ОБРАЗ

(Кыргыз көркөм адабиятындагы каармандардын энчилүү аттарынын коннотациясы)

Көркөм чыгармада каармандардын энчилүү аттары да лексиканын башка катмарлары сыяктуу эле көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун ачууда, каармандардын образын, мүнөзүн түзүүдө, портретин тартууда (сыпаттоодо) зор мааниге ээ.

Көркөм чыгармада энчилүү аттар каармандарды аты боюнча бири-биринен айырмалоо үчүн гана, б. а., номинативдик функцияда эле колдонулбастан, алардын кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун, кебете-кешпирин, коомдогу алган ордун, башкалар менен болгон мамилелерин, кайсы улутка, территорияга, социалдык топко тиешелүүлүгүн, маданий деңгээлин, жаш өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү коннотациялык функцияда да кеңири колдонулат.

Оң каармандарга көбүнчө кулакка жагымдуу, семантикалык жактан оң эмоция берген түшүнүктөр менен ассоциация түзгөн аттар ыйгарылат. Кыргыз көркөм адабиятында мындай оң каармандардын аттарынын бүтүндөй галереясы бар. Маселен, Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасындагы Искендер, Зулайка, Бектур; Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кыз» драмасындагы Жапар, Чынар; А. Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» повестиндеги Бектурган, Өмүрбек; Т. Сыдыкбековдун «Темир» романындагы Темир; Т. Үмөталиевдин поэмаларындагы Айсулуу («Айсулуу»), Жыпар, Өмүрбек («Жыпар»); А. Осмоновдун поэмаларындагы Сонун, Бактыбек («Ким болду экен?»), Жеңишбек («Жеңишбек»); Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы Данияр, Жамийла, («Жамийла»), Илияс, Асел, Байтемир («Кызыл жоолук жалжалым»), Алтынай («Биринчи мугалим»), Толгонай, Алиман («Саманчынын жолу»); Н. Байтемировдун «Жылдызкан» романындагы Жылдызкан сыяктуу каармандардын аттары угулушу жактан да, мааниси жактан да жагымдуу келип, оң каармандын кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, кебете-кешпири жөнүндө окурманга алдын ала эле кабарлап турат.

Жазуучулар өз каармандарына ылайык жагымдуу аттарды ыйгаруу үчүн биринчи кезекте эл ичинде эзелтен бери колдонулуп, элдин жаркын мүдөөлөрүнө, үмүт-тилектерине, салт-санаасына, ишеним-көз карашына, турмуш-тиричилигине шайкем кел-

тен традициялык аттарга кайрылышкан. Булардын кыйласын теги жактан араб-иран тилдеринен келип чыккан жалпы чыгыш элдерине тиешелүү аттар түзөт. Атап айтсак, **Искендер** деген ат мааниси жактан «эрлердин коргоочусу» дегенди туюнтат да, байыркы грек тилиндеги **Александр** дегендин арабча айтылыш формасы катары чыгыш элдерине **Искандар //Искендер** болуп тараган (Гафуров А. Лев и Кипарис: О восточных именах.— М.: Наука, 1971, 86—87, 195-б,).

Кыргыздарда кеңири тараган **Жапар** деген ат арабча **Жаббар** «күчтүү, кубаттуу» жана **Жафар** «бейиштин булагы» деген аттар менен үндөшөт (Гафуров А. Аталган эмгек, 181, 183-б.).

Данияр түпкү теги жактан байыркы еврей тилинен араб тилине өткөн **Даниял** деген аттан келип чыгат да, «кудайдын белеги, кудай берген» деген маанини билгизет (Гафуров А. Аталган эмгек, 181-б.).

Илияс да ошондой эле байыркы еврей тилинен араб тилине өткөн «кудайдын кудурети» деген маанидеги ат (Гафуров А. Аталган эмгек, 195-б.).

Кыргыз адабиятында колдонулган аял аттарынын бир тобу да араб-иран тилдеринен киргендигин көрөбүз. Маселен, **Зулайка** деген ат чыгыш теги боюнча араб тилине тиешелүү. Бул ат мусулмандар арасында көп азап чеккен Жусуп *(б. евр. Иосиф, ар.* Юсуп) менен аны сүйгөн Зулайка *(ар.* Залиха //Зулайха) жөнүндөгү белгилүү дастандан улам кеңири таралган. Аттын түп мааниси так эмес. Арабча **Залика** деген уңгу «тайгак, жылбышкак, жылма» деген маани менен байланышат (Гафуров А. Аталган эмгек. 80, 188, 192-б.).

Жамийла араб тилинде «укмуштуудай, эң жакшы, эң сонун» деген маанини билгизет (Гафуров А. Аталган эмгек, 182-б.).

Алимандын аты да арабча «билимдүү, окумуштуу» деген маанидеги **Алим, Алима** деген аттар менен байланыштуу (Гафуров А. Аталган эмгек, 163-б.).

Аселдин аты арабча «асыл, жакшы, укмуш, сонун» деген мааниден келип чыккан (Гафуров А. Аталган эмгек, 166-б.).

Чынар деген ат иран тилдериндеги саябалуу, шыңга даракты билгизген сөздөн алынган. Чынар терек кыргыздарда кооздуктун, келбеттүүлүктүн, бекемдиктин, туруктуулуктун үлгүсү катары туюнулуп, «таяныч, тирек» деген мааниде да колдонулат (Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1965, 389-б.).

Өйдөкү мисалдардан улам кыргыз акын-жазуучулары оң каармандарына жалаң эле араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн аттарды коюшкан деген пикир жаралууга тийиш эмес. Мында көркөм чыгармалардагы *Бектур, Бектурган, Өмүрбек, Темир, Айсулуу, Жыпар, Сонун, Бактыбек, Жеңишбек, Байтемир; Алтынай; Толгонай, Жылдызкан* сыяктуу көптөгөн каармандардын аттары кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен пайда болуп,

эл арасында кеңири тараган аттардан экендигин унутууга жарабайт.

Көркөм чыгарманын көпчүлүк оң каармандарынын аттары эл түшүнүгүндө жакшы тилектер, бийик мүдөөлөр, асыл түшүнүктөр жөнүндөгү элестөөлөргө негизделип коюлат. Маселен, *Өмүрбек, Бактыбек, Жеңишбек* деген каармандардын аттары узак өмүр сүрүп, бактылуу жашап, жеңишке жетсин деген жакшы тилек менен коюлса, *Жапар, Сонун* деген аттардын коюлушу элдин эстетикалык бийик сезими менен түшүндүрүлөт. *Айсулуу, Алтынай, Толгонай, Жылдызкан* деген аттар элдин космологиялык түшүнүктөрүнө, коздук, сулуулук, асылдык жөнүндөгү туюмуна ылайыкталып берилген.

Белгилей кете турган кызык нерсе, кыргыз адабиятында *Жапар* — Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кыз» драмасынын, А. Токомбаевдин «Мезгил учат», К. Баялиновдун «Көл боюнда» повесттеринин, К. Маликовдун «Жапар менен Шарипа» поэмасынын. *Жамийла*— К. Баялиновдун «Көл боюнда», Ч. Айтматовдун «Жамийла» повесттеринин баш каармандарынын аттары болушу жөн жерден чыккан кокустук эмес. Ошондой эле «Ажал ордундагы» Бектур менен «Жараланган жүрөктөгү» Бектурган карыялардын аттарындагы жакындык — алардын элдин эркиндик деп эңсеген түбөлүктүү мүдөөсү үчүн бек турган, келечектен үмүт үзбөгөн, кажыбас кайраттуу, элдик акылмандыктын түгөнбөс кенчин тула боюна чылк топтогон, кара кылды как жарган калыс, кең пейил, ак ниеттүү, айкөл адамдар экендигинде. Турмушта, күрөштө темирдей бекем, эрки күчтүү каармандардын *Темир, Байтемир* аталыштары да көркөм чындык менен шартталышып турат.

Демек, көркөм чыгармалардагы энчилүү аттардын коннотациясы окурманга чыгарманын мазмуну менен образдын бир бүтүндүктө кабыл алуусун камсыз кыла алуучу көркөм каражат болуп эсептелет.

Оң каарманга атайылап карама-каршы коюу максат менен терс каармандарын одонбосол жүрүм-турумду, кулк-мүнөздү, суйкумсуз кебете-кешпирди туюнта турган, кулакка жагымсыз аттар менен атоо да жазуучунун образ түзүүдөгү көп ыкмаларынын бири. Маселен, адабиятыбыздын пайдубалын түптөшкөн жазуучуларыбыз А. Токомбаевдин *Тарпаңбайы* («Жараланган жүрөк»), М. Элебаевдин *Чоңколу* («Узак жол»), К. Баялиновдун *Чоңмурууну («Көл боюнда»)*, Ж. Бөкөнбаевдин *Калдыгы* («Алтын кыз»). Т. Сыдыкбековдун *Коңкаргаеви* менен *Тойтугу* («Темир»), *Чегиртке* менен *Какылдагы* («Биздин замандын кишилери»), Р. Шүкүрбековдун *Жапалак Жатпасову* («Жалапак Жатпасов»), М. Алымбаевдин *Ороз Орозович Корозу* («Кызматтан түшкөн короз») ж. б. терс кейипкерлерди «жагымсыз» аттар менен атоо ыкмасы кыргыз адабиятында эбактан бери эле кеңири колдонулуп келе жаткандыгын эң сонун далилдейт. Мындай ыкма азыркы учурда

да, өзгөчө сатиралык чыгармаларда, кеңири колдонулат да, ашкерелөөчү зор мааниге ээ болот. Атап айтсак, М. Турсуналиевдин үй-оокаты шайма-шай болсо да, сокур тыйын үчүн жаны чыккан, шырдактарды жыйып коюп, «көтөрүм болуп көз жумган көк торпоктун талпагын» салып отурган сараң *Сасыкбайы;* өз кызынын тагдырына кайдыгер карап, бир жөжөсү жоголсо, «бүт кыдырып көчөнүн баш-аягын, жомоктоп чыккан жоголгон жөжөнүн баянын» *Тейитбеги;* «Баланча алма сатсам, түкүнчө сом болсо»,— деп санаасы менен жыргап бак түбүндө отурса, алма түшүп башына, эстен танып баратканда: «Алма кандай, алма аман бекен?» —деп сураган *Таштырмагы;* «Машина менен тыйын эңген жел өпкө» *Желдеңбайы;* «Орундатам,— деп, — ойдо жоктун баарын» ооз көптүрө сүйлөгөн *Жулкунбайы*; «Ишке келгенде кашаң, даяр ашка—белен» *Саламчысы;* өлгөн атасын угузса, «Начальнигим Нарынга жөнөбөсө, барсам болот эле»,—деген кошоматчы *Шыйпаңы:* эптеп-септеп чыгарма жазып, эси-дарты жалаң акча болгон жазуучу сөрөй *Жанбагарову;* «Налог азаят тура, бала көбөйгөн сайын, ошон үчүн баланы жаман көрбөй калайын»,— деген *Шооругу;* Ж. Алыбаевдин «алма ичиндеги боз курттай» ойдолоп арабызда жүргөн, ушак жазганды кесип кылган *Тогологу*, жегич *Жегенбайы,* ушакчы *Дегенбайы,* ичкич *Жутканбайы,* паракор *Тутканбайы,* ууру-кески *Жулгучбаеви,* супсак китеп жазган *Зыгыртма Чалабаеви,* бирөөлөрдүн колдоосу менен күн көргөн *Колдонбайы;* Э. Ибраевдин «тогуз кадак кагазга тоголок арыз жазган» *Куйтусу,* «Ашка кел десе сүйүнүп, ишке кел десе түйүлүп, жактырбай колхоз жумушун, жаман мурдун чүйүрүп», дымыгып жаткан үйүндө *Дындырбайы* жана башка толуп жаткан кейипкерлердин аттары жогоркуга толук далил болот.

Мындай аттарга төмөнкү жалпылыктар мүнөздүү:

1. Көпчүлүгү эл арасына тарабаган, эне тилдин эсебинен сатириктердин каламынан жаралган жасалма аттар болушат: *Таштырмак, Узункулак, Жулкунбай, Жегенбай, Жуткунбай, Тутканбай, Курушбай, Келтеңбай, Дындырбай, Жанбагаров, Жулгучбаев, Чалабаев* ж. б.

2. Сатириктер терс кейипкерлеринин аттарын көбүнчө терс экспрессиялуу сөздөргө **-бай** деген мүчөнү улап жасашканын көрөбүз. Буга жогоруда санап өткөн аттардын көбү мисал боло алат.

3. Сатиралык чыгармаларда, эреже катары, терс кейипкерлердин толук аты менен катар какшык иретинде кыскартылган аттары да кошо колдонулат. Мисалы, *Дардаң — Дакең, Мадрайым — Макем, Сасыкбай — Сасыкең, Таштырмак — Такен — Такем, Желдеңбай. — Желдең — Жекең, Жулкунбай — Жукең — Жукем, Саламчы — Сакең, Оңолбай — Окең, Туткучбай — Түкө ж. б.*

4. Кээ бир аттарды сатириктер түрдүү терс кылык-жоруктарды ашкерелөө үчүн ар башка чыгармаларында пайдалана бери-

шет. Маселен, Жапаркул Алыбаевдин *Индирбайы* — «Өзүнүкү — жөтөлү», «Туурабы?», «Түшүндү», «Көңүлү жайланды», «Кайсыга сыйынат» деген бир нече чыгармасында учурайт.

5. Уйкаштыра саналган кейипкерлердин аттары да сатиралык каражат катары кызмат кылат. Мисалы, М. Турсуналиевдин «Санжырачы» деген сатирасындагы *Жумалак* менен *Кумалак,* Ж. Алыбаевдин «Төрт күйөө баласындагы» *Жегенбай, Дегенбай, Жутканбай, Тутканбай;* «Кызмат убагында жазылган ырдагы» *Окен, Мокен, Жакен, Какен, Бүкөн, Жүкөн* ж. б.

6. Тамсилден башка сатиралык чыгармаларда да кейипкерлер үчүн айбандардын аттары негиз болуп алынган учурлары көп кездешет. Мисалы, М. Турсуналиевдин «Квартира жөнүндөгү ырындагы» *Коёнбаев, Түлкүбаев, Арстанов, Кашкулаков, Койчубаев, Жылкыбаев, Нарбаев, Бөрүбаев, Жолборсов, Аюукеевдер.*

Жыйынтыктап айтканда, сатиралык аттарга мүнөздүү өзгөчөлүктөр ушулар. Бирок жогоруда айтылгандардан ар кандай эле адабий каарман аталган атынан «аттын кашкасындай» ажырымдалып турат экен деп түшүнүүгө болбойт. Бул — кейипкерлерди мүнөздөөнүн көптөгөн ыкмаларынын бири гана. Мындай ыкманы дайыма эле пайдалануунун эч кандай зарылдыгы деле жок. Ал гана эмес, оң же терс каарманга аты менен «мөөр басып коюу» жазуучунун айтайын деген оюн чу дегенде эле ачып коюп, окурмандын кызыгуусун суутуп салышы ыктымал. Айталык, *Ысмайыл, Орозкул, Жекшенкул, Сегизбаев* деген аттарда оң, терске бөлгөн эч кандай «эн», «тамга» жок. Бул аттар Ч. Айтматовдун терең психологиялуу ажайып повесттери аркылуу гана кара башынын айынан Ата Журтту коргоодон баш тарткан качкындын; алсыздын адамгерчилигин жерге тепсеген ырайымсыз, чоң муштум, аракеч, таш боор зөөкүрдүн; элдин убалынан коркпогон ууру-кескинин; партиянын атына жамынган «булгаары тончон жаңы манаптын» аттары катары жалаң кыргыз калкына эмес, атпай совет журтчулугуна, дүйнөнүн булуң-бурчуна белгилүү болду.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ 3
Көркөм чыгарманын тили менен адабий тилдин карым-катышы 3

I БАП

КӨӨНӨРГӨН СӨЗ — ӨТКӨН ТУРМУШ ЭЛЕСИ 14

Көөнөргөн лексика жөнүндө жалпы маселелер 14
Кыргыз көркөм адабиятындагы тарыхый стилизация 27
Историзмдер — тарыхый доордун көрсөткүчү 36
Архаизмдер өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты катарында 61
Көөнөргөн сөздү чечмелөөнүн ыктары 68
Автордук баяндоо жана каармандын кеби 71

II БАП

ДИАЛЕКТИЗМДЕР ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТҮ БЕРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ

Диалектизмдер жөнүндө жалпы маселе 74
Диалектизмдердин типтери 78
Диалектизмдердин стилистикалык функциялары 89
Поэзиялык чыгармадагы диалектизмдер 112

КААРМАНДЫН АТЫ ЖАНА ОБРАЗ

(Кыргыз көркөм адабиятындагы каармандардын энчилүү аттарынын коннотациясы) 117